

מאיר בניהו

הדפוס העברי בקרימונה

למכון בן-צבי יכב"ץ

אשר יגע לב"ך שנה מה שלא יגע אחר
ונתברך בהרביית תורה וחכמה
ועשיית ספרים הרבה

תהלים כז

הדפוס העברי בקרימונה

תולדות בית הדפוס של וינצינצו קונטי
הזיקוק ושריפת הספרים • תעלומת
הדפסתם של ספר הזוהר ומחזור
כמנהג אשכנזים • ייסוד
הדפוס בריווא די-טרינטו
ובסביניטה ומקומם
בתולדות הדפוס
באיטליה

חובר בידי

מאיר בניהו

הוצאת מכון בן-צבי ומוסד הרב קוק
ירושלים תשל"א

HEBREW PRINTING AT CREMONA
ITS HISTORY AND BIBLIOGRAPHY

By
MEIR BENAYAHU

כל הזכויות שמורות

נסדר בדפוס מונוליין ונדפס בדפוס מונופרס בע"מ, רמת-גן

Printed in Israel, 1971

תוכן העניינים

פרק ראשון: תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה

11

ובס ביוניטה

שתי תקופות בקרימונה (14). – העתקת הדפוס לסביוניטה (21). – דפוסו של דראקוני בקרימונה (22). – האותיות (24). – עיטורים (26). – שיטות דפוס (33). – הצורה (33). – זמן ההכנה וההדפסה (34). – במהלל הספר (35). – השתבחות בהגהה במפתחות ובביאור מילים קשות (38). – סוגי הספרים (41). – מהדורות חדשות (43).

51

פרק שני: המהדירים המגיהים והאמנים

בין רבי יוסף אוטוליני ליהושע די-קאנטורי (53). – השותפים (56). – רבי שמואל פיהם ורבי שמואל זנוויל פישקרול (58). – רבי מאיר היילפרון ורבי ליב ברעש (59). – רבי אברהם פישקרול (60).

65

פרק שלישי: 'זיקוק' הספרים

ה'זיקוק' בידי מי נעשה? (67). – ההודעה שהגויים הם עובדי עבודה זרה (72). – מקומות חלקים (73). – הדפסת האימפרימאטור בספרים (74). – החמרה אחרי שריפת הספרים בקרימונה (85).

87

פרק רביעי: שריפת הספרים בקרימונה

קרימונה מפלט ללימוד התורה ולהדפסת ספרים (89). – השמועה על הדפסת התלמוד והחרמת הספרים העבריים (90). – ויטוריו אלייאנו (95). – יהושע די-קאנטורי (99). – השריפה (102).

105

פרק חמישי: ייסוד הדפוס בריווא די-טרינטו

חלקו של החשמן קריסטופילי מאדרוצ'י (109). – רבי יוסף אוטוליני (111). – סוגי הספרים (114).

119

פרק שישי: תעלומת הדפסתו של ספר הזוהר

בין מהדורת קרימונה למהדורת מנטובה (121). – שתי מהדורות לס' הזוהר קרימונה (126). – הדפים שבטופס ב נדפסו במנטובה (131). – מהדירי זוהר קרימונה (134). – כללו של דבר (136).

פרק שביעי: מחזור מכל השנה שלם כמנהג האשכנזים וסדור

אשכנזים סביוניטה שכ"ז 139

בין מחזור שאלוניקי למחזור סביוניטה-קרימונה (141). - עניינות הדפסתו של המחזור (150). - שתי מהדורות להלק שני (155). - המסגרות הפנימיות והאותיות המעוטרות (158). - תחצאיי - מהדורה שנייה (163). - קונטריסים שנדפסו בויניציאה (165). - 'זיקוקו' של המחזור (167). - 'זיקוקו' של סדור אשכנזים סביוניטה (174).

מקומם של בתי הדפוס בקרימונה וריווא די-טרינטו בתולדות הדפוס

באיטליה 179

רשימת הספרים 183

מפתחות 237

רשימת כתבי-היד (239). - מפתח שמות האנשים (240). - מפתח שמות המקומות (244). - מפתח שמות הספרים (246). - מפתח השירים והפיוטים (250). - מפתח העניינים (252).

לוח הציורים

- דגלי המדפים של קונטי ושל דראקוני 16
- שער ס' עמודי גולה, שי"ו 17
- שער ס' תהלים עם פירוש רד"ק קרימונה שכ"א שנדפס בריווא די-טרינטו 18
- תהלים דפוס קרימונה, מזמור א 19
- מאיר איוב, ריווא די-טרינטו שכ"ב, דף נז, ב 20
- שער ס' יוסף לקח, של"ו 23
- שער ס' תולדות אדם, שי"ו 25
- שער חומש עם תרגום יידיש, ש"כ 28
- שער ספר תניא, שכ"ה 29
- דגל המדפים של קונטי, דמות מיתולוגית שבה דראקונים וחיות, בשער ס' צדה לדרך, סביוניטה שכ"ז 30
- מסגרת מעוטרת - קרימונה 31
- מסגרת מעוטרת - ויניציאה 32
- ציורים אחרים 32
- שער ס' קיצור מרדכי וסימניו 37
- דף מס' תורת הבית (נב, ב) מלא שיבושים מתוקן בכתב-יד 39
- שער ס' זכרון חורבן הבית, שכ"ו 42
- שער ס' אבן בחן, ויניציאה שי"ו 44
- שער ס' אבן בחן, קרימונה שי"ח 45
- שער ס' מגלת ספר, ויניציאה שי"ב 46
- שער ס' מגלת ספר, קרימונה שכ"ו 47
- שער ס' מהרי"ל, סביוניטה שי"ו 48
- שער ס' מהרי"ל, קרימונה שי"ח 49
- סדור אשכנזי, ויניציאה ש"ט. ברשות לחתן בראשית נזכר דניאל ב"ר ישראל הלוי 62
- סדור אשכנזי, סביוניטה שכ"ז. ברשות לחתן בראשית נזכר דניאל בר ישראל הזפוני 63
- האימפרימאטור בספר חזקוני 76
- שער ספר ציוני שנשרף, שי"ט 80
- שער ספר ציוני, המהדורה השנייה, ש"כ 81
- דף מספר ציוני המהדורה הראשונה 82
- דף מספר ציוני המהדורה השנייה 83
- שער ארבעה טורים, ריווא די-טרינטו ש"כ, שבו נדפס סמלו של מאדרוצ'י (בלי המסגרת) 108

שער ס' De Concilio Tridentino שנדפס בדפוסו של ר' יעקב מרקריאה,

117 1563

- שער ספר הזוהר (בלי המסגרת), קרימונה שי"ח 124
שער ספר הזוהר, קרימונה ש"כ, שנדפס במנטובה 125
דף קיח מן המהדורה הראשונה של ספר הזוהר - קרימונה 130
דף קיח מן המהדורה השנייה של ספר הזוהר - מנטובה 131
הקולפון והאימפרימאטור בספר הזוהר 135
שער מחזור אשכנזים סביוניטה-קרימונה שי"ז-ש"כ 142
פירוש ברוך שאמר ב"תפלות מכל השנה", טרין רפ"ה 146
פירוש ברוך שאמר במחזור סביוניטה-קרימונה 147
קטע ממחזור סביוניטה-קרימונה, דף קמד, א 151
קטע מדף קמה, א 151
קטע מדף קנה, א-ב 152
קטע מדף קסד, א 153
המחזור, מהדורה ראשונה, דף שג, ב 160
המחזור, טופס החצאיי, דף שג, ב 161
אותיות מעוטרות בטופס החצאיי מיסוד סביוניטה 162
אותיות מעוטרות במהדורה הראשונה מיסוד קרימונה 162
אותיות מעוטרות בשער ס' יוסיפון, ויניציאה ש"ד 163
אותיות מעוטרות בשער טור ובית יוסף, אבן העזר, סביוניטה שי"ג 163
דף מקונטריסים של המחזור שנדפסו בוויניציאה 166
השמטות צנזורה בפיוט, דף רה, א 171
שער 'סדור אשכנזי', ויניציאה ש"ט 174
הפיוט 'אחשבה לדעת' בשלימות ב'סדור אשכנזי', ויניציאה ש"ט 176
הפיוט בהשמטות הצנזור ב'סדור אשכנזי', סביוניטה שכ"ז 177
שער אורח חיים מרבינו יעקב בן רבינו אשר ז"ל 204
דף מ'מחזור ספרדים', כנראה קרימונה, שכ"ו 224
'סדור אשכנזי' סביוניטה שכ"ז, שער 'פרשיות' 230

בתולדות הדפוס העברי בקרימונה חברו פרשיות נעלמות שאף עצם תעלומתן לא נתגלה עד כה. כל שבידינו הן רשומות של דפוס קרימונה, שרושמיהן הם איזידורו ביאנקי ובירנארדו די-רוסטי, נוצרים שעניין רב היה להם בספרות העברית. דבריהם שנכתבו בראשית המאה הי"ט, לוקים בחסר ויתר ואין בהם אלא שמות ספרים. מחקר ראשון על הספרים שנדפסו בקרימונה עשה י' זנה במאמרו הנודע על הזיקוקי, ודומה שלא עסק בענייני הצנזורה אלא אנב עין בדפוס קרימונה. מאמר זה הוא מן היפים והמעניינים במחקריו ומסקנות חשובות כלולות בו לתולדות ספרות ישראל וקורותיו. בכוח ניתוחו המדעי וביפי-כתיבתו מושך הוא את המעיין ודעתו הולכת שבי אחריו. ורק הבחנה דקה יש בה כדי לפקוח את העין. במחקר זה תלה זנה הרים בשערה, ובסערת-רוחו היו עובדות היסטוריות

- Isidoro Bianchi, ¹ Sulle Tipografie Ebraiche di Cremona nel secolo xvi, Cremona 1807. הוא נתעורר לכתוב את ספרו משקנה תהלים עם פי' רד"ק, קרימונה שכ"א (ר' הקדמתו לספר), ואכן עיקר ספרו טובב על כך.
- G. Bernardo De-Rossi, Annali Ebreo - Tipografici di Cremona, Parma 1808. 2
- על-פי די-רוסטי כתבו על כך, A. Pesaro Sull' ex-Comunità Israelitica di Cremona, Annali Ebreo-tipografici di Cremona, Il Vessillo Israelitico, Anno 31, 1883, pp. 4-7;
- L. Luchini, Libri Bruciati e libri salvati delle prime tipografie Cremonesi, Il Bibliofilo, vol. VII, Bologna 1886, pp. 34-37; David Werner Amram, The Makers of Hebrew Books in Italy, Philadelphia 1909, pp. 306-320; G. Fumagalli, Lexicon Typographicum Italiae, Firenze 1905, p. 106.
- ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה וכו', תל-אביב תשט"ז, עמ' 80-82. על-פי די-רוסטי הדפיס רשימת ספרי קרימונה Nello Pavoncello, La Tipografia Ebraica in Italia, IV, Cremona, Israel, Vol. 48, No. 37, 4. 7. 1963, p. 3; No. 39-40, 1. 8. 63, p. 3; Vol. 49, No. 3, Oct. 1963, p. 3.
- הפרוץ שבהם מרובה על העומד, והגדילו בכך פומאגאלי ולוכיני. ד"ר ח' מרחביה הראני מאמרו של D. Bergamaschi, Gli Ebrei a Cremona, La Scuola Cattolica, Milano, Vol. x, 1906, pp. 617-619.
- זהו מאמר אנטישמי מלא סילופים. על הזיקוק ושריפת הספרים בקרימונה, ר' W. Popper, The Censorship of Hebrew Books, New York 1899, pp. 42-49.
- Expurgation of Hebrew Books, Bulletin of the New-York Public Library, Vol. 3 XLVI, 1942, pp. 975-1015.

לחומר בידו היוצרת. מסקנות נבללות בעובדות שלא היו ושלא נבראו וחייב
אתה להפוך ולהפוך בדבריו עד שאתה מוצא על מה הם מבונים.
חיבור זה הוא תולדה של הספר 'הסכמה ורשות בדפוס' ו'ניציאה'. ראשית
אמרים דהתם היא פתיחה גם להכא. אף דברי התודה והברכה חוזרים כאן
ונאמרים¹. הרוצה לעמוד על שיבם של דברים ילך ויקחם משם.

מאיר בניהו

מכון בן-צבי, חנוכה תשל"א

1 ד"ר י' רוזנוראסר, הממונה על הספרים העבריים במוזיאון הבריטי, שלח לי צילומי
דפים מן הספרים 20ב, 43 ותודתי אמורה גם לו.

פרק ראשון
תולדות בית דפוסו של קונטי
בקרימונה ובסביוניטה

משהחלו בתי הדפוס בויניציאה מתרבים קנאה ותחרות היתה ביניהם. ספרים עבריים לא היו יכולים להידפס אלא בבתי דפוס נוצריים. יד הכנסייה נעשתה תקיפה ותבעה שינויים וקיצוצים בספרים העבריים. אותה שעה נוסדו שני בתי דפוס עבריים בערים אחרות באיטליה שבהן היו היהודים יכולים להקימם בשמם ולהדפיס ספרים בלא שיוכפה עליהם חומר דינה של הכנסייה.

בשנת ש"א הקים ר' טוביה פואה את בית הדפוס העברי הראשון בסביוניטה והעסיק מדפיסים ומגיהים מומחים מויניציאה. שמונה שנים עסק בהפצת ספרי תורה וחכמה עד שנאלץ לסגור את בית הדפוס בשנת ש"ט. באותה שנה (ש"א) חידש ר' שמואל ב"ר אברהם'ן' אשכרה הצרפתי מפיזארו דפוס עברי בפירארה. בשנת ש"ג עבר בית הדפוס לבעלותו של ר' אברהם'ן' אושקי. אף אלה לא הדפיסו אלא תקופה קצרה. עד שנת ש"ח.

בשנת ש"ד הופסקה מלאכת הדפסת הספר העברי בויניציאה. לא היה הספק של בתי הדפוס בסביוניטה ובפירארה דייו. שנים מן השותפים בדפוס סביוניטה יצאו למנטובה ובבית דפוסו של הנוצרי וינטורין רופינילי הדפיסו ספרים עבריים. ניסיון קטן נעשה בשנת ש"ו. שני ספרים קטנים, "התחיה והפדות" ו"הפדות והפורקן" הדפיסו ומשנת ש"ז פתחו בהדפסת ספרים חשובים וגדולים והמשיכו בכך עד שנת שכ"ו. כלומר כשנתיים לאחר שחודש הדפוס בויניציאה. מאז נצטמצמה פעילותם לספרים מעטים.

מקומה של ויניציאה לא נכבש עד שקם בית דפוס חדש בקרימונה. עיר זו שבדוכסות מילאנו פיליף החמישי מלך ספרד שלט בה. מדפיסיו לא באו ממקום אחר ולפניו ולאחריו לא היה בקרימונה בית דפוס שהדפיס ספרים עבריים. זמן פעולתו הוא רוב השנים שהיהודים מגועים היו מלהדפיס

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביבותיה

בויניציאה. על דפוס זה יאמר שאלמלא נפסקה מלאכת הדפוס בויניציאה, ספק אם היה נוסד ולא עוד אלא שבמבחר ספריו, ביופיים ובכמותם היה יורש טבעי לדפוס ויניציאה.

שתי תקופות בקרימונה

מקובל שויניצ'נצו קונטי (Vincenzo Conti) נולד בוירונה בראשית המאה הט"ז ובעיר זו היה לו בית דפוס¹. ברם, במכתבו לקונסיליו ג'נראל של קרימונה כותב קונטי שהוא נולד באיזולא דובאריסי (Isola Dovarese) שבמחוז קרימונה². שנת לידתו לא ידועה אבל אין ספק שמת, כנראה בקרימונה, בסוף דצמבר 1569 או בראשית יאנואר בשנה שלאחריה³. לפני בואו לקרימונה היה תושב ויניציאה. הוא עבד בעד האקדמיה פיליגרני שדוני (G.F. Doni) ייסדה בשנת 1550 בערך⁴, אולי בבית דפוסו של פראנצ'סקו מאקוליני (Macolini) המדפיס של האקדמיה ומוזכירה⁵. הוא נתעורר להקים בית דפוס בקרימונה על-ידי מארקו ג'ירולאמו וידא (Gerolamo Vida) תושב קרימונה כומר נווארה (Novara) ושני אנשים מפורסמים, אגוסטינו גאלארטי (Gallarati) וג'ובאן באטיסטא פיצ'ינארדי (Picenardi)⁶. בסוף 1554, כנראה בחודש דצמבר, פנה למועצה של קרימונה וביקש פריוויליגיה לייסד בית דפוס⁷. הרשות ניתנה לו וכבר בשנת 1555 הדפיס ספרים לאטיניים.

ספרים עבריים החל להדפיס כשנה אחר בואו לקרימונה. האותיות הן חדשות ויפות ולא קנה אותיות מויניציאה ומדפוסים אחרים שהיו עוברות

1 ביאנקי, שם, עמ' 27. כבר העיר די-רוסטי שלא היה לקונטי בית דפוס בוירונה (שם, עמ' 4). ועיין גם Giuliari, Della tipografia Veronese, Verona 1871, p. 75. —
2 התעודה נמצאת ב Archivio Storico Comunale השמור ב Archivio di Stato de Cremona, 1554, מס' 8. גב' ריטא בארביסוטי מקרימונה, העוסקת בחקר תולדות בתי הדפוס בקרימונה, השיבה לשאלותי וציינה לי ידיעות מהארכיון הנ"ל ומספרים שלא עלה בידי למוצאם בירושלים, והריני מודה לה על עזרתה ולפרופ' שלמה סימונסון שהודיעני על עבודתה של הנ"ל. — 3 מוכח מבקשת קריסטופולי דראקוני למועצה הנ"ל. הארכיון הנ"ל, פראגמנט 1577, מס' 158. — 4 מכתב לקונטי שהדפיס דוני Pistolotti amorosi dé magnifici signori Accademici Pellegrini, Venezia 1554, livre II p. 111. בספריית מאציאנא בויניציאה. — 5 S. Casali, Annali della tipografia veneziana di Francesco Marcolini, 2. e edition, Bologna 1958 בכמה מקומות. — 6 מכתבו של דוני הנ"ל. — 7 ר' הע' 2.

מבית דפוס לבית דפוס. קונטי איש תרבות היה וחיבב את הספרות העברית. דומה שלא היה מקים מחלקה עברית בלא שעוררוהו יהודים לכך ובלא שעמדו לימינו מומחים יהודים, שהם עצמם לא הורשו לשלוח ידם בעסקי דפוס. בכמה ספרים כתוב "במצות ויצניצו קונטי ובביתו" וכן "על ידי ויצניצו קונטי ובביתו". לכאורה מורים לשונות אלה שהוא עצמו הדפיס ספרים בהוצאתו. אבל ברור שנמצאו יהודים שהביאו בביתו ספרים לדפוס. דבר זה אנו שומעים בסוף תקופת פעילותו מפי אחד המדפיסים היהודים, בראש דבר שבחומש (39): "בואו ונחזיק טובה גם אל המדפיס מיסיר ויצניצו קונטי כי לא נתן בכיס עינו ולא חס על ממונו ולא צמצם במאומה מהמצטרך להדפסת חבור המעולה הזה". הוא מכריז שגם להבא לא ידפיס קונטי "רק חבורים מובחרים ויקרים בכל יקר ומעלה... כאשר תמיד בקש למצוא דברי חפץ וכתוב יושר ופעל ועשה... אל כל מי אשר ידבנו רוחו לגשת אל המלאכה ואשר יחפוץ במלאכתו אליו הוא נודר להתנהג עמו בכל מדת נדיבות וחסד שאפשר". כלומר מעודד היה את המהדיר להדפיס הספר ומיקל עליו בתנאיו.

שני דגלי מדפיס היו לו לקונטי: הולך רגל, לאות הוקרה לאקדמיה של הולכי הרגל בויניציאה שנסתייע בחבריה; דמות מיתולוגית, הירקולס עם דראקונים וחיות. מסביב במסגרת העגולה כתוב At Virtus Superavit – אך היושר הכריע². זוהי אליגוריה של העיר קרימונה. רק דגל זה נמצא בספרים העבריים. החל בכך בספר האחרון שהדפיס בקרימונה (39) והמשיך בסביוניטה (40-42).

בשלושה ספרים שגדפסו תוך השנה הראשונה להקמת הדפוס (4-6) מצוי שער מורכב משני חלקים. בחלק העליון באמצע ראש של סוס פורש כנפיים. מימין אשה ומשמאל איש. בתוך החלל שבחלק זה שם הספר ופרטי השער. למטה תמונה מיתולוגית, אשה שלראשה מגן, בשמאלה ספר

1 גב' בארביסוטי הואילה להודיעני שלפי החומר שבידה היה קונטי רק מדפיס, ומציינת תעודה מהארכיון הנ"ל שבה נאמר: *il mio correttore hebreo (provvedimento d'Iddio veramente per sostentamento della mia famiglia) et mercante mio*. תרגום: המגיה העברי שלי (שמן ה' נשלח אלי לספק צורכי משפחתי) והסוחר שלי. הארכיון הנ"ל, פראגמנט 1566, מס' 54. מכתב 28 במארס 1566. — 2 ר' צילום בעמ' 30.

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

ומתחתה אריה, משמאלו איש שבראשו כתר ובידו כד מים. בימינה ניצב מלאך ובידו זר דפנה. מימין המסגרת ומשמאלה (מחוץ לסי' 5) פסוק: ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים (ישעיה יא, ט). פסוק זה מסמל כנראה את הציור. האשה וספר בידה היא החכמה. בעיגול שמסביב לציור Cremona. ואף סמל זה הוא אליגוריה של העיר קרימונה.

חמש שנים התנהלה פעולת הדפוס כסדרה עד סוף שנת ש"כ. בערב ראש השנה שכ"א נשלם מחזור אשכנזים (28) ובשנת שכ"א נדפס ס' תהלים עם פי' רד"ק (29) שנגמרה מלאכתו בי"ח אייר שכ"א, ושוב לא יצא דבר עד אב שכ"ה (30). עצם ההפסקה בשנת שכ"א עד הדפסת ס' תהלים מעידה

דגל המדפיס של דראקוני

דגל המדפיס של קונטי

על מכשולים שהושמו בדרכי הדפוס. אחת הפליאות הגדולות, שלא חלו ולא הרגישו בה גם הביבליוגרפים הגדולים, היא שס' תהלים אף-על-פי שכתוב בשער שנדפס בקרימונה וציור השער (להלן, סי' 1) הוא של קונטי, כל הספר מן השער ועד הקולופון, כולו נסדר ונדפס בריווא די-טרינטו

¹ מחזיק אני טובה למר אמיתי שפיצר ממכון שוקן, שעבר עמי על הציור וגילה בו פנים.

הסמוכה לקרימונה. האותיות הן ממש כמות החומש וס' זבח פסח שנדפסו בריווא בשנת שכ"א.

דומה שהשבתת מלאכת הדפוס העברי בקרימונה לא באה אלא בעקבות

מלאכתה ה' הדרשה כד' לכות בה את חרבים ונהוסף ונחדוש על הטרפס'
מקדס הנהות מדשות גם ישנות ומראה מקום מהכבוקים ומראה מקום מההלמוד
באיוה סרק ובאיוה דף וכן משוממים הדיכים באיוה מקום מהפוסקים והם כדמס'
ורכינו משה מקונו ורכינו יעקב כעל העורים
ותהו ראשית מלאכתו היו'וס ה' כד' תמוז שנת'יש תקוה לאחריהם פה
קרימונה אשר תחת ממשלת אדוננו המלך פליכו ולם
ותבשאל מלכותו אמן על יד וויכוכו קונסנו

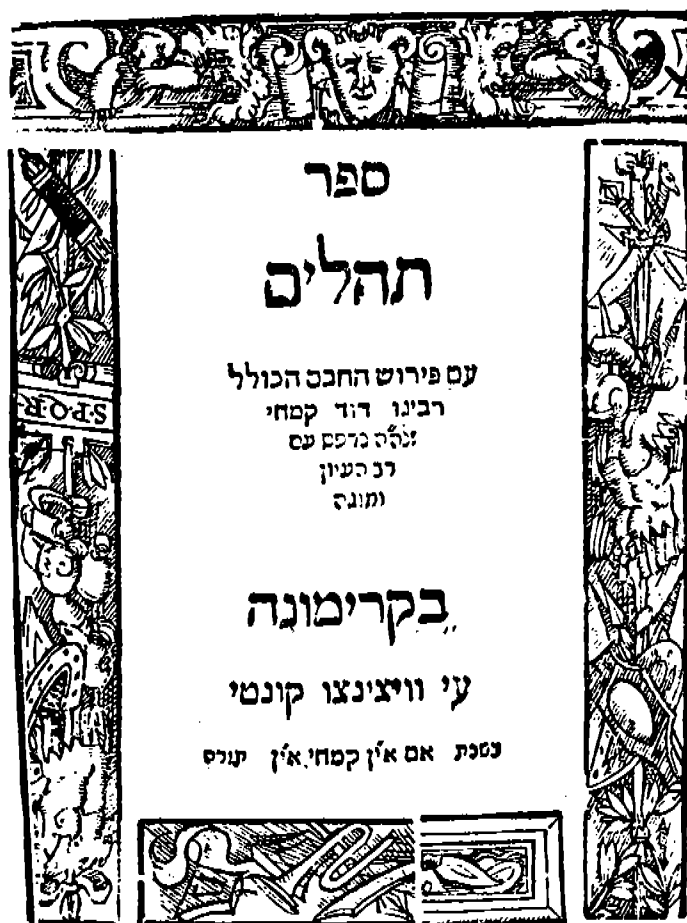
הגזירה על הספרים העבריים בקיץ שי"ט, שבעטייה נשרפו בבית דפוסו של קונטי ספרים הרבה. ואכן פ"י רד"ק נתקצר במהדורה זו והנוסח מצונזר

1 ר' עמ' 104. גב' בארביטוטי הואילה להודיעני שאכן ספרים לאטיניים נדפסו בקרימונה גם בשנים 1560-1565.

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

ביותר. נמצאת למד שהא תליא. כנראה שבשריפה ניוקו גם האותיות. ואם רשאי היה קונטי להדפיס, שוב לא היה יכול. אכן האותיות המרובעות שבהן הדפיס ס' הזהר לא חזר קונטי והשתמש בהן ואף עיטורי השערים יצאו מתחת ידיו.

נראה שסמוך לפני השריפה החלו הכנות להדפסת תהלים עם פירושו של רד"ק, ואולי פתחו בסידורו ובעטייה של השריפה לא יכול היה להוציא תכניתו

לפועל בבית דפוסו ונזקק לדפוס הקרוב בריווא. ההוצאה נקראה על שמו. אך דוק, בשער נאמר "ע"י וויצינצו קונטי", שלא ככל הספרים שנדפסו בשנים ש"ט - ש"כ שנוסף לכך "ובביתו" או שנאמר בהם "במצות ויצינצו קונטי ובביתו". עיטור שער ס' תהלים (סי') הועבר גם הוא לריווא².

1 ר' עמ' 132. — 2 בדפוס קרימונה שוב לא נדפס קישוט זה בשער אלא בספר האחרון שהדפיס קונטי בקרימונה, בשנת שכ"ו, הובא כקישוט בפנים הספר (סי' 39). מסגרת זאת עשויה חלקים חלקים ואין ספק שלא אחת היתה לו. בריווא ומכל שכן במקומות אחרים לא חזרו והשתמשו במסגרת זאת.

6 ביאור המלות

יד אליה • מכה כמו וגם יד יו' היתה צד • הפירוש בזה
החלק הג' הוליד מכל מה שאמר בגם
בדבריהם כן הוא שהכל מהאל ית' ואין רע יורד משם הגלגל ולא מההגחה כי אם על ראש
רשעים גם לפי זה הדעת יקרה בטול יותר גדול והו' העול אשר בו יתאר הא מכלל זה העונש
הזכירי אשר סבל וכי ראוי להם לחון ולחוס
עליו אף לפי הכתוב וזה חכמי חכמי אתם
רעי כי וראוי לדעתכם יד אלוה נגעה בי לא
רשת הזמן ולמה תרדפו כי גם אתם על הכס
כמו האל או כמו אלה ההרפות ולא תשבעו
מבלוי בשרי זה • ובכלל כי גם לפי דעתם היה
להם לרחם לא לרדוף •

חנני רגני אתם רעי בי יד
אלוה נגעה בי • לפת תרדפני
כמו אל ומבשרי לא תשבעו •

6 ביאור המלות

ויוחקו מן חקקי און • והוא הכתב הכרפס יחצבון יכרתו מן
הביעו אל צור חוננים • נקפו נקרו נצטרו כמו חנים יכופו
בחלקה' הזה אמר ששם היות טענה זאת על דעת
לערך עליהם אפילו לפי דעתם כמו שפעה הרמז אל
בהקדמת ה' הקדמות במורה • ואכל הוא
אינו מאמין ולא מודה אליהם אדרבה הוא
מחזיק בדעתו הראשונה עד שאמר מיתן
איפה ויכתב דעתו לדור אחרון למען יעמד
ימים רבים מיתן איפה ויכתבון מלי וכו'
בעט ברל וכו' ירצה מיתן איפה ויכתבון
מלי בספר וגם צור החלמים בזה בעט ברל
ובזה בעופרת או רצה שיוחקו מליו בטר בעט
ברל ממולאים בעופרת כדרך החוקקי חקקי
אכן למען יעמדו ימים רבים וזהו לעד בטר
יחצבון • ואני ידעתי גואלי הי זהו הדעת
שרצה שיכתב וכלל בו שהיה מאמין ראשונה
קודם היסודין ומה שהו' מאמין בו עתה ואמר
אני ידעתי לשעבר שיש גואל מנגיח פרטי עלי
חי ונכחי אחרון לכל מי שעל עפר יקום שאין
כחו ומכיו ומוגבל כשאר כחות או ירצה ואחרון על עפר יקום כי הוא המושג אחרון למי

מי יתן אפיו ויכתבון מלי מי
הן בספר ויחקו • בעט ברל
ועפרת לעד בצור יחצבון ואני
ידעתי גואלי חי ואחרון על עפר
יקום • ואני ידעתי גואלי חי ואחרון
ומבשרי אחזה אלוה • אשר אני
אחזה לי ועיני ראו ולא יד
כלו כליותי בחקי •

סיתחיל העיון מהמרכי והוא עשר הארץ והאולם יוכיח זאת היתה השגתי הראשונה ואחר
עורי כצו זאת ירצה ואחר שנקפו עורי קניתי לי זאת האמונה אשר לי עתה • והיא הסתלקו
ההשגחה מהשגתי ואין גואל קרוב מפני שצרי אחזה אלוה ירצה ממה שקרה לבשרי אבי
משג ענין האלהות והשגתי כי כמו שאמר ראשונה אם קראתי ויעניני לא אאמין כי יאמין קולי
אשר בשערה יאספני ופי' מה שקרה לי ואמר אשר אבי אחזה לי • ירצה כי הוא מכיר בעצמו
מה שאין זה יכול להכיר מן נפישת החיות וכחותיו כי כלו כליותי בחיקו וזה לא יושג לעיני
רואו ואין לו תחלת באלה החיים כאשר חשבו חביריו שלא הכירו באכסו • ובפרק השותפין
כי לא דברתם אלי ככונה בענדי אינני • אמר רבא מכאן שאין אדם נקפס על בערו • יורה
שנערו

מאיר איוב, ריווא די-טרינטו שכ"ב, דף גז, ב

העתקת הדפוס לסביוניטה

הראשונה ומכאן ואילך נזקק בעיקר לאותיות מרובעות. אף גילף שער חדש (סי' 5) שמעתה נדפס בכל הספרים שיש בהם מסגרת. התקופה השנייה נמשכה קצת יותר משנה והיתה מן הפוריות ביותר. תשעה ספרים הדפיס בזמן זה, וחלק נכבד יש בכך לר' אברהם פישקרול².

העתקת הדפוס לסביוניטה

בסוף שנת שכ"ו באה התפתחות חדשה. אותיות מרובעות גדולות נוצקו לשם הדפסת החומש (39) ובהקדמה נמנה שבחה של המהדורה "ביפי אותיותיו אשר המציא מיסיד וויצינץ הנז'". החומש נשלם בקרימונה שכ"ו כמצויין בקולופון שבסוף ההפטרות. ברם בשער פרט השנה הוא שכ"ז וכבר בהקדמה מסופר על מאורע חדש בתולדות דפוסו של קונטי: "נוסף על דפוס לאטיני"ו שיש לו נלקונטי בקרימונה, עתה האהיל גם בסביוניטה להקים לו שם גם בית דפוס עברי וגם לאטיני"ו. לעבודת מעלת השר והאדון השר ויספיזיאן גונזאגה קולונה יר"ה. וגם שם לא יקווה ממיסיד וויצינץ הנז' רק חבורים מובחרים ויקרים בכל יקר ומעלה, כמו מספרי לאטיני"ו כמו כן גם מספרי עבריים".

נמצאנו למדים ששמעו הטוב של קונטי הגיע לאזנו של הדוכס מבית גונזאגה והוא עצמו הזמינו להקים בית דפוס בסביוניטה. אכן ידוע שהדוכס ויספיזיאנו הפך את סביוניטה בירתו לאתונה קטנה ולאנטה להיכנע לדרישות הכנסייה להשמיד את הספרות העברית³. הדפוס במנטובה הצטמק בשנת שכ"ו וכמעט שלא נדפסו בו ספרים עבריים וחלק נכבד של החומר נמכר לזורזו די-קאבאלי בויניציאה⁴. מעתה בית דפוסו של קונטי בקרימונה חדל מלהדפיס ספרים עבריים⁵. האותיות הועברו לסביוניטה. ברם, כל הספרים נדפסו באותיות מרובעות בלבד, לא נזקק לאותיות רש"י אלא בהקדמות ובכותרות והשערים אינם מצויירים. ניכרה פעולה מבורכת אף-על-פי שכבר חידשה ויניציאה את מלאכת הדפוס העברי בתנופה רבה. ארבעה

1 ר' להלן, עמ' 24. — 2 ר' להלן, עמ' 60. — 3 De-Rossi, Annali-Tipografici di Sabbioneta sotto Vespasiano Gonzaga, Parma 1780, p. 3 ועל-פיו עמרם, עמ' 288; ש' סימנסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב' ירושלים תשכ"ה, עמ' 498. 4 ר' עמ' 27. — 5 מפי גב' בארביסוטי נודעתי שעבודתו של קונטי בקרימונה לא נפסקה.

ספרים חשובים הדפסים, האחד (40) בעקבות פרארה והשלושה חיקוי הם לספרים שנדפסו בוניציאה (41-43). הספרים יצאו מהודרים ונאים. אפשר שהדוכס סייעו בפעולתו והוא משבח בשערי הספרים.

לא יצאה שנה אחת ושוב נפסקה העבודה בבית דפוסו. בקולופון פרקי רבי אליעזר (41), כותב המהדיר בחודש אב, שהוא מתפלל שיזכה "להדפיס הספר" אשר בלבנו להדפיס, אבל הסדור (42) שנשלם בראש-חודש אלול, היה הספר האחרון. כלום נסגר בית הדפוס בסביוניטה ומששב להדפיס בקרימונה, שוב לא יכול היה להדפיס ספרים עבריים, ועסק רק בהדפסת ספרים לאטיניים? הספר הלאטיני האחרון הידוע שהדפיס בקרימונה הוא משנת 1569, כלומר בסוף ימיו.

דפוסו של דראקוני בקרימונה

אותיות רש"י והאותיות המרובעות הגדולות ועיטור השער שיצק בשנת שכ"ו ולא נזקק לו בסביוניטה, נותרו בקרימונה. שמונה שנים אחרי שהושבתה הדפסת ספר עברי בקרימונה נעשה נסיון לחדשה בבית דפוסו של כריסטופורו דראקוני. מדפיס זה דומה שהיה עובד בבית דפוסו של קונטי או שותף לו. בדמויות המיתולוגיות שבשערים מצויים דראקונים¹. הדעת נותנת שהללו היו דגל המדפיס של דראקון והדבר טעון בדיקה בספרים הלועזיים שהדפיסו². נזדמן באותו זמן לקרימונה שלמה ב"ר יעקב בואינו, נודד שטולטל ממקום למקום וביקש כנראה לחדש את הדפוס העברי. ר' אליעזר אשכנזי מצפת, שאף הוא הגיע לקרימונה אחרי טילטולים הרבה ושימש רב בקהילה, מסר לו את ספרו יוסף לקח. בואינו פתח בהדפסת ספר זה. האותיות וציור השער (סי' 5) הם של קונטי. ברם, האותיות הגדולות המרובעות מצויות אצל קונטי רק בניקוד בסידור שהדפיס בסביוניטה (43).

אחרי שנשלם הספר חזר בואינו והדפיסו שנית באותה שנה עצמה ובצורה זהה לגמרי³. המהדורה הראשונה מצוייה מן השנייה ומכאן שלא אירע לה אסון. הספר נדפס לכבודו של דון יוסף נשיא ונקרא על שמו. כלום זירז

1 הוא ס' אורציוני של Zave. ביאנקי, עמ' 36. — 2 ר' למעלה, עמ' 17. — 3 גב' בארביסטי סבורה אף היא שדראקוני עבד תחילה בבית דפוסו של קונטי ואחר-כך עם בניו פראנציסקו ואנטואו (Anteo) ורק בשנת 1570 קיבל פריווילגיה להקים בית דפוס. — 4 ר' התיאור, סי' 45, עמ' 232-234.

שער ס' יוסף לקח, קרימונה של"ד

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

הדוכס מנקסוס הדפסתו במספר טפסים רב? אכן ספר זה הוא מן המצויים ביותר שבדפוס קרימונה.

דראקוני המשיך להדפיס ספרים לוועזיים עד אחרי שנת 1614, אך ספרים עבריים שוב לא חזרו ונדפסו בקרימונה עד היום.

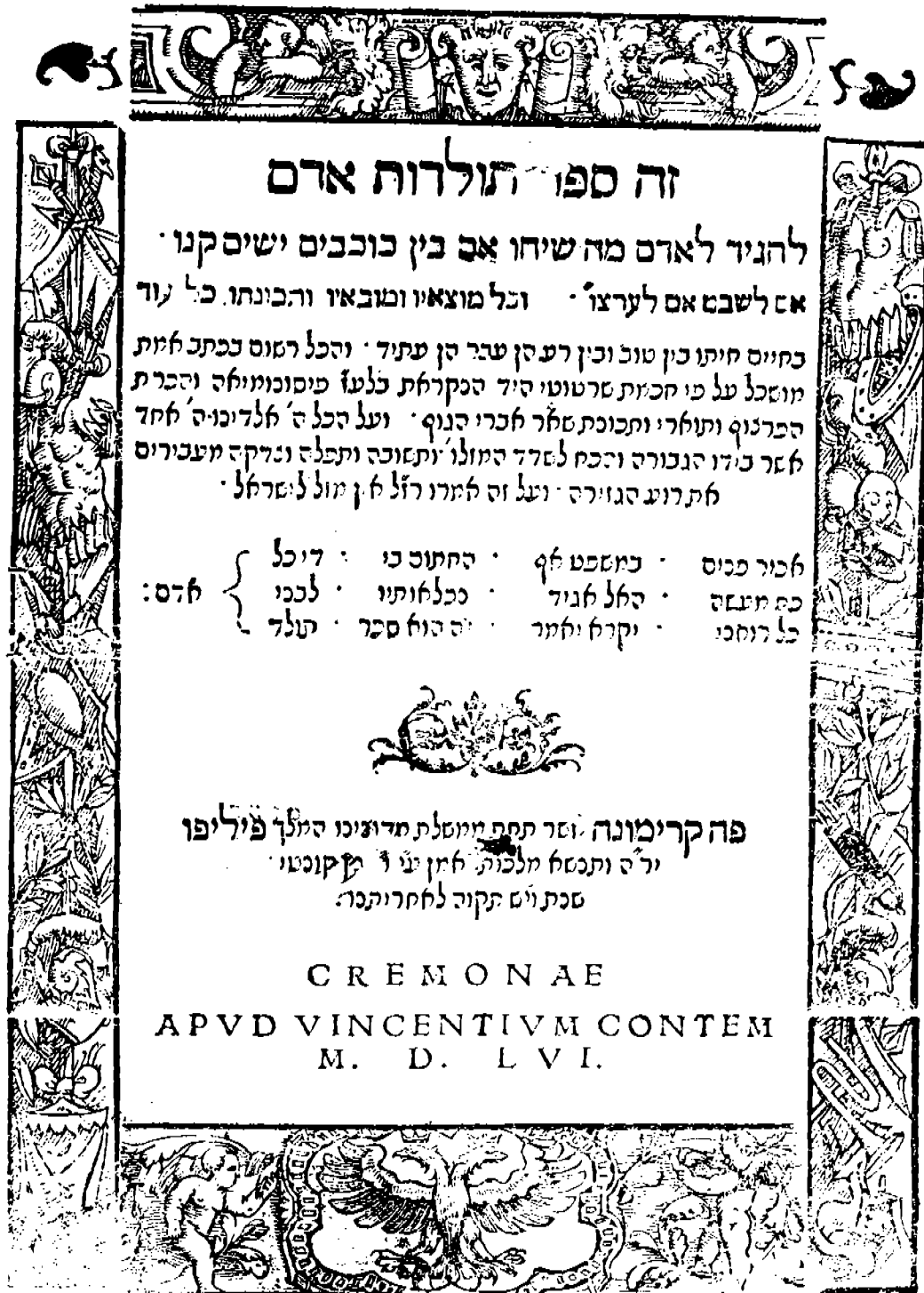
האותיות

האותיות של קונטי כולן חדשות ויפות. הוא יצק אותיות מסוגים שונים גם אם לא השתמש בהן.² ר' יהודה ב"ר משה נפתלי ברעש הדפיס החומש בתרגום יידיש (25) באותיות צו"ר מיוחדות ולא נדפס בהן אלא ספר זה וכנראה עוד ספר קטן שאבד (26). ספק יצק קונטי אותיות אלו בשל ספר זה ספק הביאן המהדיר, ולא ידוע מה עלה בגורלן. בשנת שכ"ה יצק קונטי אותיות חדשות מרובעות, וכל הספרים שהדפיס מעתה בקרימונה ובסביוניטה נדפסו באותיות אלו. באותיות רש"י השתמש לצורך הדפסת הפירושים או הסברים קצרים (35, 36, 38), מלבד ס' מגילת ספר (35), שהוא קטן בכמותו. רובו אותיות רש"י. לפיכך מוצא אתה בספרים שנדפסו משנה זו ואילך שהמדפיסים משתבחים באותיות ובהידור ההדפסה. בס' תניא (30) נאמר בהקדמה "וביפ"י אותיות נייר ודיו", וכן בשיר שבשער ס' מלות ההגיון (35) "התבוננו וראו / מיטב נייר ודיו / שחור ואותיות / יפות ונקיין"

אותה שעה יצק גם אותיות מרובעות מנוקדות שכמותן במחזור אשכנז (28), שנדפס בשנת שי"ז בסביוניטה ונמשכה הדפסתו בקרימונה. באותיות אלו הדפיס מחזור ספרדים מימים נוראים (37). אף יצק אותיות מרובעות גדולות מנוקדות ובלתי מנוקדות שאינן מצויות בספריו הקודמים. באותיות אלו הדפיס החומש בשנת שכ"ו (39) וסדור אשכנזי (43) שהדפיס בשנה שלאחריה בסביוניטה.

הנייר הוא טוב ויפה אבל לא מיוחד והמדפיסים מתפארים גם בנייר ובדיו (ר' דרך משל 30, 35). טפסים שביקשו להדרם, הדפיסום בנייר כחול, ומשמונה ספרים ידועים לנו טפסים שצבעם כחול (5, 7, 8, 10, 12, 13, 20, 28).

1 ביאנקי, עמ' 37. — 2 כגון האותיות המרובעות הגדולות שדראקוני הדפיס בהן. ר' למעלה.

זה ספר תולדות אדם

להגיד לאדם מה שיהיו אב בין כוכבים ושיים קנו
אז לשבט אם לערצו וכל מוצאו ומבאו והכונתו כל עוד
בחיים חיתו בין טוב ובין רע הן עתיד והכל האדם נכתב אמת
מושכל על פי חכמת שרטוטי היר הנקראת בלעז פיסוכומיאה והכרת
הפרנק ותוארי ותכונות שאל אכרי הנוף ועל הכל ה' אלדינוה' אחד
אשר בידו הנבירה והכח לשדד המולד ותשובה ותפלה ונרקה מעבירים
את רוע הנבירה ועל זה אמרו רזל אין מולד לישראל

אדם {	אכור פנים	כחשט אף	החושב כי	דיכל
	כח חכמה	האל אגיד	ככלאותיו	לכני
	כל רוחני	יקרא יאמר	יה הוא סכר	תולד

פה קרימונה אשר תחת ממלכת מדווינו המלך פיליפ
יר"ה ותבטא מלכות אמן ע"י מקונסולי
שכת יום תקיף לאחרותכר

CREMONAE
APVD VINCENTIVM CONTEM
M. D. LVI.

שער, סי' 1

תופעה זו היתה שכיחה באותו הזמן ממש בסביוניטה ובמנשובה (ס' הזהר,
לוית חן, משנה שכ"א סדר טהרות ברשותי). עד עכשו לא היו ידועים ספרים
1 זנה כתב שנייר כחול הוא יסוד קרימוני ולא מצא בסביוניטה (קרית ספר, שנה ו', עמ'
(258). אבל חזר ותיקן עצמו (שם, שנה ח, עמ' 517).

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

קדומים לאלה שנדפסו בויניציאה בנייר כחול. ברם, יש תחת ידי ספר מצות גדול, בומברג ש"ז, מודפס בנייר כחול, ונמצא שגם בכך קדמה ויניציאה ליתר דפוס איטליה.

עיסורים

חמשה שערים מעוטרים מצויים בספרים שהדפיס קונטי, שלושה לספרים הקטנים ושנים לגדולים. ואלה הם:

1) מסגרת מרובעת מורכבת מארבע צלעות כל צלע עשויה מחיבורן של גלופות קטנות, כדי לאפשר הגדלת השער והקטנתו. צירוף הקטעים פעמים שהוא עולה יפה ופעמים שאינו עולה יפה. לרוב הקו העליון סוגר את המסגרת אבל יש שהקווים הימני והשמאלי עולים כלפי מעלה והקו העליון הוא ביניהם (16), ויש שבצידי הקו העליון דמות לב (7, 11, 15). באמצע הקו העליון דמות אדם ובמקבילו בקו התחתון – נשר דו-פרצופי, וביתר ציצים ופרחים, תמונות נערים, כלי נגינה וכלים מכלים שונים. באמצע המסגרת משמאל אותיות S.P.Q.R. שהם ראשי-תיבות Senatus Populusque Romanus². כלומר הסינאט והעם הרומאי. קישוט זה מצוי בספרים שהדפיס בשנתיים הראשונות, ועשרה מספרים: 1, 3, 7, 11–13, 15, 16, 20 (ב), 29 (על ס"י 29, תהלים שנדפס בשנת שכ"א, ר' למעלה). ולא זו בלבד אלא שהשתמש בהן בספרים גדולים כמסגרת למילה ראשונה שבראש פרק או חלק (20, 21, 25, 28, 39).

2) השער שבו דגל המדפיס ג (4–6). ר' עמ' 17. דומה שמיעוט השימוש בציור זה בא משום שהוא טבוע בחותם האלילות ואולי גם מחמת שרק נוסח קצר של שער יכול היה חלל המסגרת להכילו. ואכן רוב הנוסח בס' עמודי גולה (4) הוא מחוץ למסגרת.

3) שער ממש עם עיטורים הרבה ודמויות ובראשו נשר, ציור עקידת יצחק ושני הכרובים. בחלל העליון פסוק מתחלף ההולם עניינו של הספר³. שער זה נדפס בשלושה ספרים משנות ש"ז–ש"ט, והם: שו"ת מהרי"ק (14), ס'

1 זנה מונה שלושה. קרית ספר ו, עמ' 252. — 2 פופר, עמ' 43, הע' 133; זנה, קרית ספר ו, עמ' 252. — 3 ר' צילום בעמ' 125.

הטור (20) וס' הזוהר מהדורה שנייה (21). בשנת ש"כ כבר לא נמצא שער זה בידם וכנראה נמכר למנטובה¹. והראיה, שבניסן ש"כ נוסק לשער אחר (25) ומשהדפיס שוב ספר גדול, חומש (39), בשנת שכ"ו, לא היה לו כל שער. שער זה נתפשט לעוד שני דפוסים באיטליה. זורזי די-קאבאלי בויניציאה, שבבית דפוסו היה המגיה ר' שמואל ב"ר יצחק פיהם שעסק בקרימונה בהדפסת ס' עמודי גולה (4), וארבעה ספרים נמצא בהם שער זה. בשנת שכ"ה בשו"ת הרלב"ח² ובשנת שכ"ו בס' רבינו בחיי, מדרש רבה ומדרש חמש מגלות מהרבות. אכן תעלומה זו פתרונה מצוי ב"סדר תפלות מכל השנה כמנהג האשכנזים", שהדפיס קאבאלי בשנת שכ"ו. סידור זה סודר כולו באותיות מנטובה והוא ממש דף על דף כמהדורת מנטובה שי"ח. בקולופון כתוב: פה ויניציאה על יד יעקב כהן מגאזולו בראש חדש סיון שכ"ו לפ"ק. גאזולו הדפיס ספרים במנטובה והוא בודאי שרכש האותיות והעבירן לויניציאה³. מויניציאה עבר השער לפאדובה, לדפוסו של לוריצו פשקוואט"ו, והספר השני שנדפס בביתו, דרשות התורה לר' שם טוב בן שם טוב (הראשון הוא דרך אמונה, שכ"ג) בשנת שכ"ז, שער זה הוא עיטורו. משם ואילך מצוי שער זה בדפוס קראקא, ובודאי שוב מכוחו של ר' שמואל פיהם שעבר לעיר זו בשנת של"א והדפיס והגיה ספרים הרבה. לראשונה נדפס השער בס' דרשות על התורה לר' יהושע בן שויעב. שנתיים אחר-כך בס' האגודה. בשנה זו, של"ג, בשלחן ערוך, בשנת שמ"ט בס' דרש משה לר' משה ב"ר יצחק מפיזענץ ובשנת שנ"ה בס' צרור המור לר' אברהם סבע⁴.

4 בשנת שי"ט נדפס שער לס' הזוהר (21) המצוי רק בטופס שבספריית שוקן בירושלים, וחזרו ועיטרו בו החומש המתורגם לאידיש (25), שנדפס בשנה שלאחריה. בה בשנה נדפס בס' ארבעה טורים בריווא די-טרינטו,

1 ר' עמ' 132. — 2 בספר זה לא צויין כלל שם המדפיס ומן השער מיסודו של קונטי למדנו זאת. — 3 בשנת שכ"ו הצטמק הדפוס במנטובה (ר' למעלה, עמ' 27). גם ס' יסוד מורא שהדפיס קאבאלי בשנה זו מצויים בו שער מנטובה הקטן וכן האותיות. השער חזר למנטובה ונדפס בס' מהלך שבילי הדעת לר' משה קמחי בשנת של"ח. המדפיס היה "הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו ב"ר אפרים ז"ל מפדובה". — 4 זנה (שם) מזכיר שני הספרים האחרונים בלבד. א"מ הברמן מציין שלושה שערים זהים לזוהר, חומש קרימונה, מלחמות השם ודרשות התורה (שערי ספרים עבריים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 8) ושני שערים שונים הם.

שער, סי' 4

שגשלים בחודש סיוון, ומכאן יש להניח שהשער נדפס לאחר שגשלים סידורו של הספר. אכן בטופס מיוחד שבגנזי הסמינר בני-יורק נמצא שער אחר ובו

שער, סי' 5

צויינה שנת שכ"א¹. הוא הדין לס' מלחמות השם לרלב"ג, שנדפס באותה שנה ונשלם בחנוכה שכ"א. כנראה שהמסגרת הועברה בשנה זו למקום אחר.

¹ ריבקינד, דקדוקי ספרים, קרית ספר, שנה י, תרצ"ד, עמ' 491.

צדה לדרך וזוודין לאורחא

חברו הגאון המופלא ואביר הרופאים מהר"ר מנחם זרח זצ"ל

אשר דלח ממעין המתגבר בן בנו של הראש סאור חגולה זצ"ל :
והגרלנו וחוספנו מאשר היה לפנינו ביאור קצת מלות ערביות .
ובראש כל פרק ופרק הנכלל בו . ולוחות העבור .
ונוסף על חלוח סימני הדפים מהמאמרים
והכללים והפרקים . למען ירוץ
הקורא בו . ולא ילאה
למצא מבוקשו .
ונזר אהיו
יהיה על ראשו .

נרפס בסביוניטה

אשר היא תחת סמשלת

חאדון ויספסיאנו גונזאגה קולונה יום חוד .

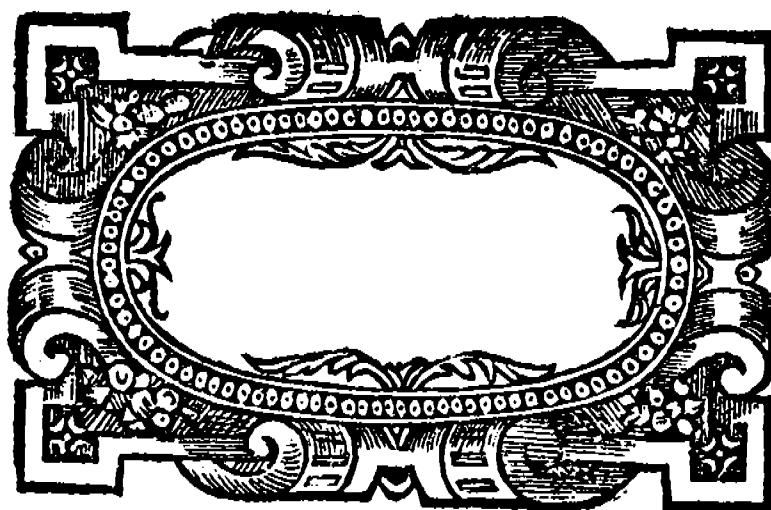
על יד וויצינצו קונטי ובביתו

Camillo Pagliaro

שער סי' צדה לדרך עם דגל המדפיס של קונטי

שכן בחומש ובס' נחלת אבות שגדפסו בשנת שכ"א השער הוא המנוטבאני הרגיל.

5) מסגרת לספרים הקטנים שהחלו להדפיס בה בתקופה השנייה, כלומר בשנות שכ"ה-שכ"ו (30-33, 36), אבל לא בסביוניטה. שער ממש. מימין ומשמאל למשקוף שני נערים. בצד ימין ובצד שמאל עמודים ונערים נסמכים עליהם ולמטה מסגרת פנימית שבדרך כלל בא בה שם המדפיס. בשער זה השתמש גם דראקוני בשנת של"ו (44-45. ר' ציור בעמ' 23, 29). כמה ספרים אין שעריהם מעוטרים, ודומה שלא בכדי נעשה הדבר: א)

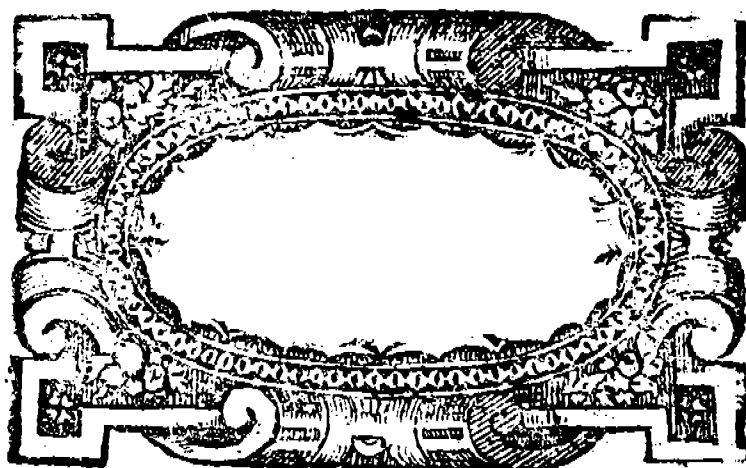
מסגרת קרימונה

ספרים גדולים שהדפיס בראשית פעולתו (8-9) ואין בהם ציור, מלמדים שטרם יצק את המסגרות הגדולות והספר הגדול האחרון (30), נדפס בשעה שהעיטורים כבר יצאו מתחת ידו. ב) ספרים בגודל שמינית (34, 38, ויש להניח גם בשלושה הספרים האחרים בגודל זה ששעריהם לא הגיעו לידינו 26, 37, 43), משום קוטנם לא היה מקום לקשט השערים בציור. ג) ספרים שבהם חיקה המדפיס מהדורה שקדמה לשלו, ויניציאה (17, 18) וסביוניטה (19). ד) ספרים שבהם שירים גדולים שהמסגרת לא תכילם (2, 10, 35). ה) משנת שי"ט עד שנת שכ"ה שאז חקק העיטור סי' 5 (22-24, 27) וכן שנת שכ"ז-כל דפוסי סביוניטה (40-42).

מסגרות מעוטרות מצוייות גם בפנים הספרים, בראש פרק או עניין. מצוייה

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

ביותר המסגרת השכיחה גם בדפוס ויניציאה ומנטובה (כגון סי' 4, 11, 19, 20, 23, 39). אלא שבין הקישוט של ויניציאה לקרימונה יש הבדלים דקים. המעידים שלא השתמשו באותה גלופה אלא חיקו אותה. לעומת זאת זהה היא כמעט לגמרי למסגרת שבמחזור אשכנזים, מנטובה שי"ח, אבל במנטובה עצמה המסגרת שנדפסה בספרים שלאחר-כך, כגון מחזור רומה שי"ט, יש הבדלים יותר גדולים. בתקופה השנייה השתמש קונטי במסגרת שבמרכז ארבע צלעותיה פרצופים (31). מסגרת זו מצוייה גם בספר שהדפיס בסביוניטה (40). אף יש שהאותיות הראשונות בראש כל חלק הן מעוטרות.

מסגרת ויניציאה
מחזור כמנהג ק"ק רומה, שמ"ז

השער הראשון • מבית ראשון • כניסור הכשר השוחטין • ומי טוהב :

עיטורים אחרים (מס' תורת הבית)

וכיוון שענין מיוחד יש בכך להבנת גילגולי הדפסתו של מחזור אשכנזים, יידון הדבר להלן בפרק על המחזור (עמ' 158-163).
ראוי להעיר גם על דמות הלב שנצמד לכותרות העמודים של ס' הזוהר (21) והחומש באידיש (25). הללו שאולים מדפוס איזני ומצויים במעשיות שנדפסו בשנת ש"א ובס' תהלים עם פי' רד"ק. ש"ג.

שיטות דפוס

כמה דברים נדירים בספרים מצויים בדפוס קרימונה.
(א) התשובות חולקו לסעיפים והסימן צויין בגיליון לצורך המפתח. כך עשו בשו"ת הר"ן (10) ובשו"ת מהרי"ק (14). בס' כריתות (16) העשוי בתים חולק כל בית לסעיפים.
(ב) מנין השורות. כל עשר שורות בספרים הגדולים סומנו להקלת הצייון. כך הוא בס' הזוהר (21) ובחומש באידיש (25). קדם להם שו"ת הר"ן, רומה ש"ה.

(ג) מלבד צייון הדף, ניתן מספר לכל טור וטור, כלומר ארבעה בדף. דבר זה מצוי בס' הזוהר בלבד, ובדפוס יוניציאה במדרשי ההלכה והשאלות ובספר השרשים שהדפיס בומברג בשנת ש"ו. במהדורת יושטיניאן ש"ז אין מספר הדף אבל ליד המספר באותיות עבריות של כל טור בא גם מספר ערבי.
(ד) ספר שמחולק לפרקים צויין ליד הדף גם הפרק. כך הוא בס' תהלים (29) שמספר הדף צויין בשני עמודיו ומספר הפרק בכל עמוד.

(ה) בכמה ספרים ליד מספר הדף באות עברית בא גם מס' ערבי (כגון 2,3). אין זה חידוש של קרימונה אבל מצוי הוא מעט, כגון בטור בית יוסף, חושן משפט, סביוניטה ש"ט.

(ו) ציור יד לצייון דבר חדש - בס' הזוהר. וכבר נמצא דבר זה בוניציאה, כגון בס' מסורת המסורת לר' אליהו בחור, רצ"ח (עיין בהקדמה לספר).

הצורה

ספרי קרימונה רובם גודלם רביעית כספרי פירארה, אבל שבעה ספרים גדולים נדפסו בנייר שקופל לשניים (פוליו, 8,9,14,20,21,25,39). כמה

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

מספרים אלה נדפסו או עמדו להידפס במקומות אחרים בגודל רביעית ודומה שדווקא משום כך ולצורך התחרות סברו המדפיסים לשנות והתפארו בכך. בשער שו"ת מהרי"ק (14) מוצאים אנו: "ועיר אפין יצא ראשונה במלאכת דפוס ויניציאה... נתאזרנו חיל להדפיסו שנית באפין רברבן". ספר הזוהר נדפס במנטובה בגודל רביע מה שאין כן בקרימונה, וכך אומרים מהדירי הזוהר (21): "והעולה על רוחינו היה לעשותו בכרך גדול ואורכו יותר על רחבו... להיות כל איש שורר בו בכרך אחד לצמצם דמי הקשירה... ולא עשינו כמעשה זולתינו". הפך מזה הוא מחזור אשכנז (28). אין הוא אלא העתקו של דפוס שאלוניקי שצורתו גדולה, ומהדורתו השנייה נדפסה בגודל רביע ושונה זה צויין בשער. ברם, ספר זה ראשיתו בדפוס פואה בסביוניטה. תופעה זו ממש חוזרת בדפוס ריווא, כל שצורתו גדולה נדפס בטופס קטן וכל שמהדורתו קטנה נדפס בגדול.

דפוסו של קונטי בקרימונה כבש לו מקום נכבד ועם ההצלחה ורוב הספרים שהדפיס, ספק אם היה בית דפוסו מסוגל להגיע לרמתם של דפוסי ויניציאה ולאפשרויות הגדולות שלהם. ספר הלכות רב אלפס לא היה אפשר להדפיסו בקרימונה ונדפס בריווא (ר' להלן) וספר מקראות גדולות או טור עם בית יוסף ספק אם יכולים היו להידפס בקרימונה.

זמן ההכנה וההדפסה

ההדפסה נעשתה במהירות רבה, ומעיד על כך מספר הספרים שנדפסו בשנה אחת. בראשית ההדפסה, בשנת שי"ו, נדפסו חמשה ספרים, כל זה אינו אלא בתקופת הקיץ, שאז החל בית הדפוס במלאכתו. שנת שי"ז היתה הפורייה ביותר, עשרה ספרים נדפסו בה ובהם שלושה ספרי פוליו. בשנת שי"ח נצטמצמה הפעולה, שישה ספרים נדפסו בשנה זו ובשנת שלאחריה ארבעה. יש לזכור, שכמה ספרים החלו בהם קודם. גם בשנת ש"כ נדפסו ארבעה ספרים, ששניים מהם באידיש באותיות מיוחדות. השלימו בערב ראש-השנה שכ"א את המחזור ועמו שבתה העבודה. תנופה חדשה באה לדפוס בשנת

1 ר' להלן, עמ' 115.

שכ"ה ובשנת שכ"ו. נדפסו תשעה ספרים. שמלבד החומש (39) הם קטנים בכמותם. בשנת שכ"ז עבר הדפוס לסביוניטה ובו הדפיס קונטי ארבעה ספרים ולא הוסיף לעסוק עוד בספרים עבריים. ספרים שבשער צויין זמן ההדפסה וסופה בקולופון. מלמדים על הזמן שנדרש להדפסה: ספר מעלות המדות (3) שהותחל בו ב"ז אבנשלם בשבעה עשר יום, בה' באלול. שבועיים נמשכה הדפסתו של צרי היגון (11). ס' תורת הבית (31) - כחודש-כחודש וחצי. כזמן הזה ס' אמרי נועם (33). מסוף חשון עד עשרה בטבת. ס' ציוני (23) שהוא גדול מהם - תשעה שבועות ומנהגי מהרי"ל (19) שבעים יום. אבל יש ספרים שנמשכה הדפסתם זמן רב יותר. שו"ת מהר"ם בר ברוך (15) עסקו בו חמשה חודשים. ספק נתעכבה הכנתו. סידור המפתחות וההגהה, ספק נחסר להם כסף. מן התאריכים יוצא גם שלא עסקו בספר אחד בלבד אלא בכמה ספרים בבת אחת. מנוסח רשות האינקוויזיטור שנדפס בששה ספרים אנו למדים שלא זו בלבד שלא המתינו לקבלת הרשות, אלא שהספר נשלם בדפוס לפני שנודע שהרשות תתקבל. ברם, מאלף הדבר שמעת ההחלטה להדפיס ספר ועד התחלת סידורו יש שעבר זמן רב, גם אחרי שרשות האינקוויזיטור היתה בידי המדפיס. ספר אחד (18) יצאה שנה מעת שנתקבלה הרשות ועד תחילת סידורו.

במהלל הספר

משנתרבו הדפוסים החלו המדפיסים להלל את מלאכתם ולשבח את המהדורות החדשות. בשער, בהקדמה או בשיר שלכבוד הספר מצויים דברים שבאו למשוך את ליבו של הקונה ולפעמים בכמה מקומות. קדמו לכך דפוס ויניציאה (כגון שירי ר' אליהו בחור. לס' השרשים ש"ו, ש"ז). אבל דומה שבגודש כזה מצוי הדבר במיוחד בקרימונה. בשו"ת ר' יעקב סגל (3) כתוב בשער: ערך כסף להן ראוי להביא בתורמלו' מוזהבו'. בס' עמודי גולה (4). בשיר שבסופו: לקח אתן במעט מקח. בס' מאמר השכל (6) בהקדמה: ומעתה הלוקח מקח זה יזכה במקחו כילא שדי זוזי בכדי. בס' קיצור

1 ר' להלן, פרק הזיקוק, עמ' 77.

מרדכי וסימניו (9), בשיר שבסוף ההקדמה: חושו רעים נא לקנותו. בשיר שבסוף מפתח שו"ת מהרי"ק (14): קנהוהו אליכם לאוצר סגולה. בהקדמה לס' כריתות (16): יהיה לכם הכוסף ליקח ברכת בכסף. בשער ס' אבן בחן (18): משכו וקחו לכם רצון ושעשועי מפוארי... ובמעוט דיגרים", על-פי מהדורת ויניציאה ש"ו. בשיר שבס' הזוהר (21): מהרו ועלו כסף שקלו... וקנו לכם זוהר זוהר (ור' גם הקדמה). בהקדמה לס' תניא (30): בוזו כסף בוזו זהב הקונה ישמח. בהקדמה לס' תורת הבית (31): עושו ובואו אמת קנו. בשיר שבשער מלות ההגיון (35): מהרו והורידו נא אמתחות כסף שברו אכולו לשובע ורצון. וכן בשיר שבסופו. בדברי מגיה ס' צדה לדרך (40): לכן משכו וקחו בשבר"י לכם מטה לחם, וגם בשיר שלאחריהם.

בשער או בהקדמה ובקולופון שירים בשבח הספר ודבר זה מצוי למן הדפוסים הראשונים. ברם מיוחד לקרימונה הוא השיר בשבח הספר המושם בפי המחבר המדבר על ספרו. דבר זה הטעה את החוקרים שייחסו את השיר למחבר הספר עצמו. כך הוא בס' עמודי גולה (4), שהשיר בסופו הוכתר במילים אלו "דברי הספר כמדבר הכבוד עצמו", ולשונו של השיר: "אל משמעת סרים שרים... נופת תשופנה שפתותי... ידי יסדה כל הדיגים". המשורר הוא ר' זנוויל פישקרול. בשו"ת מהרי"ק (14) בסוף המפתח "שיר ושבח הלל וזמרה / להמחבר עוטר ישראל בתפארה". אבל הוא בשבח המחבר ולא מושם בפי המחבר. הוא הדין לשו"ת מהרי"ל (3). השיר פותח בלשון בני שורה לקח ביום תשורה. וברור שאין השיר של מהרי"ל. הוא לא כינס את תשובותיו ולא התשירן לבנו.

יש שהספר מספר בכבוד עצמו. בשיר שבסוף דברי המדפיסים בס' הרוקח (8) כתוב: אני מרקח ורוקח ולי נאה לשבת. כך נאמר בדברי המדפיסים בחומש (39): כאשר החבור מעצמו משבח ואומר. וכן הוא בשיר שבשער הספר הראשון תולדות אדם. השיר שבס' מעלות המדות (2) כל החוקרים ייחסוהו למחבר הספר (ר' הרשימה) ולא חלו ולא הרגישו שאין הוא אלא מדרכם של מדפיסי קרימונה. בשיר מרובה ההתפארות בערך הספר ובהקדמה המחבר נוקט בדרך ענווה ובא להעיר על חוסר מקוריותו ופחיתות

1 ר' להלן, עמ' 55.

קיצור מרדכי וסימניו

מן גלי רויא קראו למו. בי הוא מגלה עמוקות מן החבור הנכבד הנקרא מרדכי. בקצור מופלג בלשון צח ומובן לכל. לכל דין ודין בשם יקרא על דגלו באותות לבית ההלכות שכדר הרמבם זל. עי איש אלדים נורא מאד מהרר יחושע בועז מברוך ולהו ורוחו הוא קבצו כעמיר גורנה לא השאיר אחריו לקט שכחה ופאה ביד ה' הטובה עליו רשום בכתב אכת עליו השביל מקום מוצא ומובא עיקר כל דין ודין באיזה פרק וסימן נצא אליהם ונדעה אותם. ואנחנו בשם אלדינו נזכיר זאת כי הגהנו ספר זה בעיני רב ונמרץ והכל מתוקן לסעודה: ואם צרכי עמינו מרובים ודעתם קצרה להכין ולהשכיל בספר המרדכי כי רב הוא יפשוטו בעיקר קיצור זה וכל שבידו לאו מהוסר מעשה הוא אך כמין ימא לשינוי וסצא כל איש ואיש די מחסורו אשר יחסר לו וכי רובלא ליחשב גליל ולומר באורח דקשום לא ימערדו קרסוליו בעוהי:

זפתס ננים שמעו לי :

לכו חזו	כחשלות	ומעשה	ידו או
ושמנו	דכס ונוף	כמרדכי	כמו כ
יהלל	כני אנוס	כבוד שמו	בכל ז

מן :

כדפס טענת כי גדול מרדכי כנות המלך ושמעו הולך ככל המדינות :

בקרימונה עי וויצצו קונש

ערכו. בשיר נאמר: מאמרי מפז נחמדים... מתוקים מנופת צופים... בה יחכמו כל משכילים. ואלה דברי המחבר בהקדמתו: "ואע"פ שיודע אני בעצמי שאני לא חכם ולא נבון ולא משכיל ולא בעל תור' ומעשי' טובי' ואף לא בעל דרך ארץ לחבר חבוי' כזה... אף לא חברתי' כדי להתפאר בו ולא כדי ליטול עטרה לעצמי כי כל מה שפעלתי בחבור זה לא בכח ידי עשיתי ובחכמתי כי נבונותי כי אם כמו שקבלתי מפי סופרים ומפי ספרים...". במאמר השכל (6) השיר שבשער יוצא מפי הספר עצמו ולא בלשון המחבר, אבל אין ספק שגם הוא שייך לסוג זה.

השתבחות בהגהה במפתחות ובביאור מילים קשות

השתבחות בהגהה מוצאים אנו בספרים שנדפסו משך כל שנות קיומו של הדפוס בקרימונה. עניין רב בלשונות, שבפרק אחר נדון בהם בפרוטרוט. הטעויות כונו: 1) כסף נמאס, בספרים אלה: עמודי גולה (4) והרוקח (8); כסף נמאס, וכלינו קוצים... כל הטעויות שבו: ס' כריתות (16); 2) אלת הטעויות ויגל את האון: ס' הזוהר (21); 3) עיני המגיה היו פקוחות על און אחת שבעה עינים: ספר תניא (30). והוא מליצה על-דרך הכתוב: על אבן אחת וכו' (זכריה גט). וגם להלן נקוטה פעמים אחדות לשון און, לפי שנמצא בכתוב: הוי החקקים חקקי און (ישעיה יא) והמדפיסים נקראו מחוקקים ומצוי ביותר במקרא לשון פעלי-און; 4) מנוקה מכל או"ן, סיגים מכסף: תורת הבית (31); 5) בררנו האוכל מתוך הפסולת הוצאנו השמרים וקלטנו את הסולת: צדה לדרך (40); 6) מסוקל ממוקשי הטעויות, לוחות האון: אמרי נעם (33); 7) מוגה עם רב העיון, מסוקל ממוקשי הטעויות: שו"ת הר"ן (10); 8) הגהנוהו בתכלית הדיוק, הרמנו מכשול הטעויות: שו"ת מהר"ק (14). ובדומה לכך: מוגה בתכלית העיון: ס' ציוני (23, 27); 9) מזוקק שבעתיים, השכיח ביותר בדפוסים, מצוי מעט בקרימונה: קיצור מרדכי וסימניו (9), חומש (39).

תיקוני טעויות נמצאים רק בארבעה ספרים. בשו"ת מהר"ק (14), טור (20, שורה אחת), מלות ההגיון (35) ורוח חן (36). בספר זה תלה המהדיר את הקולר באומנים שלא היו יהודים.

ברם, דפוס קרימונה מלאים וגדושים בטעויות דפוס, בחילופי אותיות וסיכול אותיות, שורות כפולות וחסרות. זנה ביקש למצוא שתי קבוצות של מגיהים. המהדורות החדשות, שמידי בית-מדרשו של ר' יוסף אוטולינגייצאו ולצורך תלמידי ישיבתו, הן מוגהות היטב. כל ספר שהוא מוגה כראוי, לדעתו אין ספק שהמגיה היה מחבורה זו. כגון פישקרול (עמודי גולה, 4), ור' מאיר היילפרון (ס' כריתות, 16). שימושו בתואר "קטן התלמידים" והודעתו שהדפיס הספר "לאהבת התלמידים השלמים", מחזקים דעתו

[39]

הסידרה השנייה, הם ספרים שנדפסו מכתב-יד ומצוייות בה טעויות הרבה. שו"ת מהרי"ל (3), דרך-משל, כבר מהדירו, ש' אולמן, בהאנו ש"ע קובל על כך: "ונפקדו ממנו כמה תיבות ושורות שלימות... לא ראיתי בדפוס כמוהו לרעה... חשבתי לאמת וצדק שלא נגעה בהדפסתו יד ישראלי, אבל נעשית על ידי נכרי או חרש שוטה וקטן".¹ אבל יש ספרים כגון ס' תורת הבית (31), שמנאו זנה עם הספרים שעיקר שבחם הוא תיקונם מסיגי השגיאות, הגיהו ר' אברהם פישקרול, שהיה לדעת זנה עוזרו של אחיו ר' זנוויל², המגיה המומחה מחוגו של אוטולינגי³. אבל ס' זה הוא לקוי בגודש בפגמים שנמנו בשו"ת מהרי"ל. בדף יג, ב שורה וחצי מהופכות, ובדף נב, ב, למעלה שורה וחצי נכפלות. טופס שבידי מלא תיקוני שגיאות בכתב-יד מזמן ההדפסה.⁴

לוח הספר או לוח הסימנים, שהם מפתחות פשוטים, מצויים בהרבה ספרים⁵, אך יש מפתחות מפורטים, מהם על-פי מהדורה קודמת ומהם סודרו בידי המביאים לדפוס בקרימונה. המפתח שבשו"ת הר"ן (10) הוא על-פי מהדורת רומא אבל הסעיפים אינם מסומנים לפי השורות אלא לפי מספרם שנקבע במהדורה זו. הם חיברו מפתחות על-פי ס' משנה תורה להרמב"ם וסידרום גם אם יש לספר מפתח עניינים. מפתח כזה נדפס בספרים אלה: עמודי גולה (4), קיצור מרדכי וסימניו (9), שו"ת מהרי"ק (14) ושו"ת מהר"ם (15). יש שהמפתח סודר על-פי שלושה-עשר עיקרים –

1 שם, עמ' 1002–1005. — 2 על זנה השפיעה עובדת היותו אח. ברם, באגרון איטלקי מזמנם, נעתקה אגרת, כנראה של ר' מרדכי בן גמליאל מפוליניו, על מריבה קשה "בין האחים פיסקארול, אשר זה שבע שנים ועוד ידם נטויה בדברי ריבות". הכותב טרח להשקיט המחלוקת ולא עלתה בידו (כ"י גינצבורג במוסקבה, סי' 251, דף 271א. צילומו במכון בן-צבי. בעמ' 274ב נמצאת אגרת לתלמידו, אחד מבני קרמי בקרימונה שלמד אצל "הגאון פיסקארול"). גם בפנקס קרימונה שבספריית מונטיפיורי סי' 94 (עמ' 46א, קטלוג הירשפלד, עמ' 19) נמצא על הריב מכתב מן הפרנסים: "זה חמש שנים ולא הועילו פשרות ושטרות ופסקי' נעשו ביניהם עד היום וכמה טרחו קמאי וקמאי דקמאי פרנסי' שעברו לפשר ביניהם", עד שביקשו לכפותם ולמנות בית דין מיוחד שידונם בעל כורחם. — 3 כיוון שזנה כרך ענין ההגהה בזיקוק, הורחב הדיבור על כך בפרק 'הזיקוק'. ר' עמ' 86 והע' 2. — 4 תיקון שבדף מח, א בגיליון ימין מתחיל בדף מה'ב בשמאל ונמשך לגיליון המחובר של דף מח. מכאן שהתיקונים נעשו לפני הכריכה. — 5 ר' סי' 1, 3, 5–8, 18, 19, 29, 32, 34, 39, 41, 43, סי' 20, 40 המפתח הוא חלק מהקדמת המחבר. ואלה הם הספרים שאין בהם לוח העניינים: 2, 11–13, 17, 20ב, 22, 24, 25, 28, 31, 33, 35–38, 41, 42, 44, 45.

ס' תניא (30), או על סדר עשרת הדברות שעל-פיהן מחולק ס' אור השכל (6), וס' עמודי גולה (4) כנגד שבעה ימי השבוע. מפתח מפורט למונחים ועניינים בסדר א"ב מצוי בס' כריתות (16).

בשני ספרים נאמר בשער, שבסוף הספר יבואו לוחות וציונים. במהדורה השנייה של שער ס' הזוהר (21) כתוב: "ובסוף הספר תמצא לוח מפסוקי הפתיחות ושאר כל הפסוקים הנדרשים והנכפלים בהזוהר", ובס' ציוני (23): "עם לוח בסופו מסודר כולל כל הפסוקים והדרושים והמאמרים אשר התבארו בזה הספר". במהדורה השנייה (27) השמיטו זאת, כיוון שלא נעשו. בספרים הרבה הוסיפו מראה מקום לפסוקים, לדברי חז"ל ולפסוקים והשתבחו בכך בשער ובהקדמות. עתים נדפסו הציונים בגיליון (עמודי גולה 4, ספר הרוקח 8, ס' הטור 20, ס' הזוהר 21) וברוב הספרים בגוף הספר בסוגריים (7, 11, 12, 14-16). השתבחות זאת אינה במקומה, שבכמה ספרים תוספת זו נמצאה במהדורה קודמת (כגון הטור 20) וברוב הספרים אין מראה מקום.

תוספת מסוג אחר הוא ביאור המילים החמורות, שהביאו בכמה ספרים והם: טור (20), מחזור כמנהג אשכנזים (28), תניא (30), מהרי"ל המהדורה השנייה של קרימונה (32) ובס' צדה לדרך שנקרא "ביאור קצת מלות ערביות". בכך קדמה להם ויניציאה, שכבר ס' "סליחות מכל השנה כמנהג האשכנזים", ויניציאה ש"ח, נדפס עם "ביאור מלות חמורות".

סוגי הספרים

ארבעים ספר הדפוס קונטי בקרימונה וארבעה בסביניטה. הדעת נותנת שלא אלה בלבד הדפוס והיו עוד ספרים שאבדו ברבות השנים, כמות שכמה ספרים הרשומים כאן לא היו ידועים והם: מחזור ספרדים (37) וסדור אשכנזים (43) ומגילת ר' מאיר (28), שעד היום לא נתגלה כל שריד ממנה. הספרים שנדפסו הם מכל תחומי הספרות העברית:

1 ואלה הם: 1, 2, 3, 5, 6, 9, 13, 17-19, 22-25, 27-45.

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

(א) תנ"ך¹, תרגומיו ומפרשיו - שבעה ספרים (22-25, 27, 29, 31, ובדפוס דראקוני שנים 44, 45).

(ב) מדרש וקבלה - חמשה (1, 21, 23, 27, 41).

(ג) תפילות והגדה של פסח - ארבעה (13, 28, 37, 43).

(ד) מוסר ואמונות ודעות - שמונה (2, 6, 7, 11, 12, 17, 18, 35).

(ה) הלכה, דינים ומנהגים - שנים-עשר (4, 5, 8, 9, 17, 19, 20, 20א, 30 - 32, 40).

(ו) שאלות ותשובות וספרי כללים - שישה (3, 10, 14, 15; 16, 42).

בדון חורבן הבית

אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני - ה' על

כפים הקוֹחֵךְ וְחֹמֹתֶיךָ נְגִידֵי תְּמִיד - ולזכות את חרבים כרי
שיתאבלו על ירושלם ויזכו לראות בשמחתה כדכתיב שיש
אתה משוש כל המתאבלים עליה נערנו חצנינו לחזק
בעט ברול ועזרת חורבן הבית בראשונה ובשנייה בעזרת
חכל באר היטב עם פירוש יפה - ואף כי נמצא כזאת
מפחד בספרים גדולים ועיר שם ועיר שם
ממ לא נמנענו מלהדפיס כי אולי אין
כל אדם זוכה להן מצורך לאשר
כיוון בחינם ישארו ועל
כתף יסבלוהו:

נדפס

פה עיר קרימוני

בין ספרים שנת 1817 למקום נכון
על ידי סגן פיליפ
ירד ונכנס פלגתו
סוף:

ע' ויצניצו סגן

(ז) ספרים עממיים, אגדות ואגרות - שלושה (26, 38; 34).

שני ספרים בידיש, חומש (25) ומגילת ר' מאיר (26). שנים-עשר ספרים

¹ תנ"ך שלם לא נדפס בקרימונה. העדות משנת 1817 שמביא ביאנקי (עמ' 37) על תנ"ך שנדפס בקרימונה 1558 מוכחשת היא, ולפי האימפרימאטור נראה שנתחלף לבעל העדות ס' הזוהר בתנ"ך.

יצאו לאור מכתבי-יד (4-6, 11, 15, 21-23, 31, 38, 44, 45), ורק ספר אחד הוא של בן הדור, מחיר יין להרמ"א מקראקא (22). אף המדפיס שלאחריו, דראקוני, הספר היחיד שהדפיס הוא של בן הדור ורב המקום ר' אליעזר אשכנזי (44, 45). שני ספרים חזרו ונדפסו, האחד מתוך רצון, מנהגי מהרי"ל (18, 32) והאחד מתוך הכרח, שהמהדורה נשרפה, ציוני (23, 27), ודראקוני שהדפיס בשנת של"ו ס' יוסף לקח חזר והדפיסו פעם שנייה באותה שנה (44, 45).

בולטת המגמה להדפיס ספרי כינוס ואיסוף וספרי מפתחות שהקונה אותם לא יזדקק לספרים הרבה, אלא ימצא מבוקשו בספר עצמו. דבר זה מציינים מהדירי'ס' עמודי גולה (סמ"ק, 4) וס' הרוקה (8) בשער ובהקדמה, בס' קיצור מרדכי וסימניו (9) ובעצם הדפסת הטור (20). הדבר מוסבר בהקדמת ר' שמעון הלוי לס' תניא (30): "חבור המפואר הזה... ממנו פנה ממנו יתד לכל הדינים ומנהגים אשר נפוצו בכל הפוסקים... נמצא מי שיהיה בידו חבור זה מובטח לו שידע הלכה בכל מקום מבלי שיצטרך לחקור מקור כל דין ודין בספרים שונים, כי הוא כמו קצור כל הפוסקים".

מהדורות חדשות

רוב הספרים הן מהדורות חדשות לספרים שנדפסו קודם לכן. ספרים אלה הם ממבחר החיבורים שנדפסו בקושטא ובויניציאה. רובם נדפסו ממש על-פי המהדורות הקודמות ולא הזכירו את המקור שממנו שאבו. הספרים שנדפסו קודם לכן בקושטא הם: תולדות אדם (1), עמודי גולה (4), אור עינים (7), כריתות (16), אמרינעם (33), ס' הטור (20), היו בפניהם מהדורות קושטא ואויגשבורג ששתיהן נדפסו בשנת ש'. ס' מעלות המדות (2), אין ספק שהשתמשו בכתב-יד וכנראה לא היתה בידיהם מהדורת קושטא. שו"ת הר"ן (10) ברי שהדפיסון על-פי רומה ש"ה ולא קושטא ש"ת. רק בשני ספרים (16, 33) הזכירו המהדירים את מהדורת קושטא, משדיברו בגנותם.

1 נוסח השער מועתק ממהדורת קושטא, שבה צויינו מראי המקומות. אלא שבדפוס קרימונה נוסף לשמות המקורות "ורי"ף ורבינו אשר ורמב"ם". לעומת זאת הגהות ר' אברהם מפראג ומפתח מסכתות הש"ס מדפוס אויגשבורג הם (ר' תיאור מהדורה זו בס' קהלת משה, סי' 4505).

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

חלק נכבד וחשוב של הספרים, חמשה-עשר במספר, לא רק שנדפס קודם
בויניציאה אלא יש שהם חיקוי מופלא: הצורה, הנוסח ואף לשון השער ממש

נז

אבן בחן

הללו את שם הספר הזה זקנים עם נערים בחורים בחורים:

בגורים בבורים אבן בחן ענת יקרת מוסד המוסרים / הרימו איש על סכמו
כי נסגב ממו בחוט הסערה תלויים הררים / מקרא מועט והלכות
דרך ארץ טורי אבני גזית תבנו פלטרים / מוסדים מהמלם
לבית קלונמוס כלו נמוס להאיר עיני העברים / במחשכי
הזמן כמהרים מוכים בסמורים / לסקל המסילה
ומכסול להרים / מה לכס לדרך סחור למאה
חרמות וחכפי מעוב בילרי נכרים / מסמו
וקחו לכס רכון ושעסועים מפוארים
בני ציון היקרים / וכמעט
דינרים /

ברפס על ידי קורניליון אריל קינד
במנת טולפקה

ויניציאה

! 1 א 10

כמו בויניציאה עד כדי הטעייה. ואלה הם: ראש אמנה (12), זבח פסח (13),
שו"ת מהרי"ק (14), מבחר הפנינים (17), אבן בחן (18), חזקוני (24), אלא
שספר זה נדפס בויניציאה עם החומש ובקרימונה כספר לעצמו, וכן תהלים

עם פי' רד"ק (29); מגלת ספר (34), מלות ההגיון (35), רוח חן (36), מחזור ספרדים (37), פרקי דר' אליעזר (41), הליכות עולם (42) וסדור אשכנזי (43).

אבן בחן

הללו את שם הספר הזה וקנים עם נערים בחורים בחורי

בגורים בנורים אכן כחן פנת וקרת מוסד המוסרים - הרימו איש על פתחו
כי נסגב שמו כחוט הסערה תלויים הררים: מקרא מועט והלכות
דרך ארץ טורי אכבי גזית תכנו פלטר' מיוסדי' מהשלם
לכי קלונחום כלו כמון להאי שכי העברי' כחשכי
הזמן במהרי' מוכים בסכורים - לקפל המסולה
ומכשול להרי' מה לכס לדר' שחור למא'
חדשו וחפצי מעט כילדי ככרי' ימשכו
וקחו לכס רנן ושעשועי' מפוארי'
ככי ניון היקרים - וכמעט
דיכרים -

נרפס בשנת שי"ח לפ"ק פח עיר
תחת ממשלת אדונינו המלך
י"ה הגדל ותנשא מלכותו אמן:
קרימונה אשר פיליפ

על ידי ויצניצו קונטי

ראש אמנה וזבח פסח נוסח השערים והקולופונים והצורה הם ממש כמו
בדפוס ויניציאה ולא הזכירו מימיו של מי שתו. בויניציאה נדפסו יחדיו מבחר
הפנינים, בחינות עולם ואבן בחן בשנת ש"ו ואף מספר הדפים נמשך מספר
לספר. מה עשו בקרימונה? הדפיסו בשנת שי"ח את הספר הראשון והאחרון
באותה צורה ובאותו מספר הדפים והעתיקו את נוסח השער. מה בדפוס
ויניציאה אין בשער מבחר הפנינים שנת הדפוס אלא בקולופון אף בדפוס
קרימונה כך, אבל בס' אבן בחן, שבויניציאה צוינו בשער שם המקום ושנת

מגלת ספר

במנא ציד ספרדי אחד ונה כתבים רבים חדשים לא שערס ראשונים
לשון נח וקנר כפנים שונים לא ראי זה כראי זה מורים הדרך ילכו
בה הנערים לאין ידיהם לכתוב איש לרעהו לשון מדברת גדולות
והמה דגלים כוללים כל הבא לנבא נבא לכל עטולת הקודש ככל
עובאי ומובאי משרא ומתן אשר בחק האכזשי כאשר חרות על סלחות
בתחלת ספר זה:

עד כחסף עליהם שער אחד בדרך השיר באופן שכל איש ואיש
ילמוד לעשות שירות מאושרות ומשקולות מעולות בתבועות ויתדות
כלשון מולץ ערב וקנר

גם בסוף הספר התחלות רבות לכתוב לכל איש ואיש כפי נדדו ומעלתו
באופן שסמלה זאת תגלול שלטיות רבות במרוץ שמושי העבריו

נדפס על ידי דניאל בן קורניליון אדיל קינר
בחדש אייר שנת שי"ב לפ"ק

בהשתדלות המוכה אשר הניא לאור ספר בחניקודש
ומפלטה אלט שול כמ' יהושע אלט שול ז"ל:

בויניציאה

הדפוס, כך הוא גם בקרימונה. ס' בחינות עולם לא הדפיסו, לפי שדרכי
המסחר היו נהירות להם, שבשנת שי"ו קדם והדפיסו יעקב בן נפתלי הכהן
מגאזולו במנשובה בשם "אגרת שמים לרום".

ס' מלות ההגיון גם הוא כדמותה כצלמה של מהדורת ויניציאה, אלא
שהשיר שפרט השנה מרומז בו הוחלף אבל בשער צויין "נדפס שנית". וכן בס'
מגלת ספר נזכר בשער "נדפס שנית", והשמיטו שמו של בעל הספר

מגלת ספר

כמנא ביד ספרדי אחד ובה כתבים רבים חדשי לא שצרו ראמני
לשון נח וקצר בפנים שונים לא ראוי זה כראוי זה • מורים בדרך
ילכו בה הכשרים לאמן ידיהם לכתוב איש לרעהו לשון מדבר
גדולות • והמה דגלים כוללים כל הבא לנבא נבא לכל עבודת
קודש • בכל מונאי ומונאי משא ומתן אשר בחק האנושי כאשר
חרות על הלחות בתחלת ספר זה :

עוד כתומץ עליהם שצר אחד בגדר השיר • באופן שכל איש ואיש
ילמוד לכשנות שירות מאושרות ומשקולות מצולות בתכונות
ויתדות כלשון מולן ערב וקצר •

נס כמוף הספר התחלות רבות לכתוב לכל איש ואיש כפי נדרו
ומעלתו באופן שהמגלה זאת תכלול שלמיות רבות במרוץ
שמושי העבריי •

כדפס שכית על ידי וויכניכנו קוכטי בחדש טבת
שכ"ו לפ"ק •

בהשתדלות המוכים אשר הוניסו לאור ספר כתבי קודש :

בקר'מונה

מהקולופון וההקדמה ויש בכך כדי להטעות, שכן השאירו בשער
"בהשתדלות המזכה אשר הוציא לאור ספר כתבי קודש". ס' רוח חן שאף
בו נזכר פרט זה, שירו של אליהו בחור שבמהדורת ויניציאה ש"ט נדפס גם
בו אלא שפרט השנה הוחלף.

מדפיסי קרימונה התעלמו מויניציאה ולא הזכירוה כלל גם לשם ביקורת.
רק מהדורת ויניציאה של שו"ת מהר"ק צויינה לשבח משבאו לספר מעלות
חדשות של המהדורה שלהם.

תולדות בית דפוסו של קונטי בקרימונה ובסביוניטה

ספרים אחרים הם של סביוניטה: מהרי"ל (19), שבשנת שי"ו נדפס
בסביוניטה, מהדורת קרימונה שי"ח אינה אלא העתקה מדוייקת ואף נוסח

הוא מורינו החכם השלם במהרר יעקב

בבמר משה הלוי זל שחבר ותקן מנהגי קק אשכנז ולהורות נתן
בלבם את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה
אשר יעשון מראשית השנה ועד
אחרית השנה

נדפס פה סביוניטה

בבית הקצין כמר טוביה פואה יזנו סנת סזו לפק כחדש סיון ברשות
סלסה גדולי עולם הלא הם נקונים בממות בסוף הספר

השער זהה. הדבר מוקשה, שהרי יצאו בסמיכות זמן ובשעה שבית דפוסו
של פואה הוסיף להדפיס ספרים. קצור מרדכי וסימניו שי"ז (9), נזכרה בו
בהקדמת המדפיסים מהדורת סביוניטה שנדפסה יחד עם הרי"ף בשנת שי"ד,
בנתינת טעם "אין כל אדם זוכה לקנות לו כל ספרי האלפס עם המרדכי. או
כבר יש לו... מדפוס ויניציא". שלא נדפס בו מפתח זה.

ס' הרוקח (8) מהדורתו הראשונה נדפסה בפאנוודיברובה כדי להראות מה
בינה לבין החדשה. ס' תניא (30) נדפס קודם במנטובה והזכירו שהיא
מהדורה שנייה, שו"ת הר"ן (10) נדפס ברומא וציינו שכבר נדפס. בס' צדה
לדרך (40) לא נאמר שכבר נדפס בפירארה שי"ד, אבל בשער צויין

"והוספנו מאשר היה לפנינו". מחזור אשכנז (28) נזכרה בשער מהדורת שאלוניקי, שהיא העתקה, כדי להשביח דפוסם שלדעתם נוספו בה מעלות.

מהר"ל

הוא מורינו החכם השלם כמהרר יעקב

בב"מ משה הלוי ז"ל שחבר ותקן מנהגי ק"ק אשכנז

ולהורות נתן בלכם את הדרך אשר ילכו בה ואת

המעשה אשר יעשון מראשית השנה ועד

אחרית השנה

נרפס פה קרימונה

אשר תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו יריה תתגדל ותגשאל
מלכותו אמן: סכת ס"ח לפ"ק לאלף הסעי' שמכס
ומיס למדש כוסין:

על ידי ויצניצו קונמי

פרק שני

המהדירים המגיהים והאמנים

המהדורות החדשות, כמה מהן נוסחן נבדק והשווה על-פי כמה כתבי-יד, ומהן אפשר לעמוד על טיב עבודתם של המהדירים. בספרים הרבה, לאו דווקא במהדורות חדשות אלא גם בספרים שנרפסו לראשונה מכתב-יד, הם משתבחים בהגהתם המתוקנת. מעלות אלו מנה זנה בקבוצה שבראשה עמד ר' יוסף אוטולינגי, ראש הישיבה בקרימונה.

בין רבי יוסף אוטולינגי ליהושע די-קאנטורי

בראשיתו של הדפוס (שט"ז-שי"ח), ההדירו, לדעת זנה, ספרים שנרפסו קודם לכן. ר' יוסף אוטולינגי קבע אופיין של המהדורות, טיב ההגהה ומידו הם הציונים והמפתחות שנוספו בהן. ברם, עיקר תפקידו היה זיקוק הספרים מכל חשד ואיסור של הכנסייה. עשו עם ר' יוסף אוטולינגי במלאכה בני ישיבתו. ספרים שהדפיסו היו מן הנדרשות לבית-מדרשם. כנגדו עמד יריבו יהושע קאנטורי, שאחר-כך המיר לנצרות. ספרים שהדפיס נעדרים בהם ההוספות והשיכלולים שבמהדורות של אוטולינגי. קאנטורי שם פניו כנגד המסחר, לפיכך הדפיס ספרים מכתב-יד והללו לא "זוקקו" במידה מספקת. בדיקת דפוסי קרימונה מוכיחה שאין להציב גבולות ולתחום תחומים. בשנתיים הראשונות נרפסו כמה ספרים שלא יצאו קודם לכן: שו"ת מהרי"ל, שי"ו (3), מאמר השכל (6) וצרי היגון (11) - שי"ז ושו"ת מהר"ם בר ברוך (נשלם כח חשוון שי"ח, 15). לא זו בלבד אלא שס' מעלות המדות (2) ברי שנרפס מכתב-יד. בשו"ת מהרי"ל יש רק מפתח התשובות, אבל אין מראה

¹ הזיקוק, עמ' 994 - 998.

מקום ומפתחות שבסוג הראשון, ואילו בשו"ת מהר"ם בר ברוך נמנו בשער מעלות אלו: "נדפס בעיון רב ובתוספת מראה מקום הפסוקים והתלמוד", ויש בו מפתח על סדר משנה תורה להרמב"ם, ואפילו זנה עצמו לא יכול היה שלא להכלילו בספרים שנדפסו בפיקוחו של ר' יוסף אוטולינגי. שני הספרים האחרים אינם בתחום ההלכה ולפי שעניינם מחשבה ומוסר ואופיים אחר, לא נצרכו לציונים ומפתחות. כך אתה מוצא גם במהדורות החדשות שנדפסו באותן השנים, תולדות אדם (1), מבחר הפנינים (17) ואבן בחן (18).

עתים יפה ההגיון לגבי זנה מן העובדות, אבל מהו ההגיון, שמי שנותן דעתו להוציא מהדורות ביקורתיות ושימושיות ידיר עצמו מהדפסת כתבי-יד? כלום אותם ספרים שבאו בדפוס לראשונה אינם מן החשובים ביותר ואי-אפשר היה לההדירם באותה המתכונת? ספרי דפוס שנמצאו מהם גם כתבי-יד יכולים היו המהדירים להשוותם ולתקן הנוסח, אבל חיבורים שלא נדפסו, שרק כתב-יד אחד מהם הגיע לידם, איזו השוואה יכולה היתה להיעשות? ולא זו בלבד אלא שספרים שנדפסו קודם לכן והיו נפוצים, כדי להשיג קונים למהדורה חדשה צריך היה להשביחן מן ההוצאה הקודמת, מה שאין כן ספר שיצא ראשונה מכתב-יד.

והנה הטענה שרק ר' יוסף אוטולינגי עצמו וחברי בית-מדרשו יכולים היו להוציא מהדורות מתוקנות, איננה טענה כלל. כלום יתר חכמי קרימונה היו קוטלי קנים באגם? שיטה זו של הוספת מראה מקומות, הגהות ומפתחות לא קרימונה חוללה אותה, וכבר החלה להתפשט בויניציאה משנת ש"ה, מעת שהקים יושטיניאן את בית דפוסו¹, סיבת הדבר ברורה. מעת שקיבלו היהודים חלוקת המקרא לפרקים² ודפי התלמוד נקבעו על-פי דפוסו של בומברג, היו מראי המקומות מן המבוקשות. הגדילו לעשות מדפיסי סביוניטה. למן הספר הראשון שהדפיסו, מרכבת המשנה, בשנת ש"א, הירבו במפתחות

1 שם, עמ' 1007. — 2 זנה עצמו העמידנו על כך. ר' מאמרו, טיולים במקום שהמציאות והספר — היסטוריה וביבליוגרפיה — נושקים זה את זה. ספר מארכס, ניו-יורק תש"י, עמ' רטז, ריח-ריט. בומברג נאלץ לסגל שיטה זו לספריו. ר' דרך-משל סמ"ג ועקדת יצחק שהדפיס בשנת ש"ז. — 3 ר' על כך דברי ר' אליהו בחור שהובאו בס' הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, עמ' 19 והע' 1.

ובלוחותיו. כיוצא בזה במנטובה². ברי שמראה מקומות ומפתחות עניינים אינם יכולים להיעשות אלא בידי תלמיד חכם ולצורך זה שכרו המדפיסים חשובי הרבנים, פעמים אך ורק לשם זה ופעמים בקשום גם להגיה את הספר. לא בכל ספר עשה זאת אותו חכם. במנטובה, למשל, ספק אם עשה ר' אברהם פרוינצאלי מפתחות וציונים בספר אחר מלבד חובת הלבבות. גם בויניציאה לפני הגזירה נהגו בדרך זו. ר' שמואל ב"ר אלחנן ארקוולטי מפאדובה נקרא לויניציאה לצורך זה. וכך הוא כותב בספר הערוך (שי"ג): "נקרא נקראתי בימי חרפי להציב ציונים בספר הנכבד הלז בכל מקום יזכר בו מסכתא בלעדי הפרק או הפך זה ובכלל להורות דרך הדפים..."³.

והנה, לא מצאנו בשום ספר שנדפס בקרימונה שנזכר בו שמו של ר' יוסף אוטולינגי. אין לומר שמחמת צניעות לא פורש שמו, שהרי בספרים שנדפסו בריווא די-טרינטו (שי"ח-שכ"א) שמו נזכר בשערים ובהקדמות⁴. הוא הדין ליריבו יהושע בן חת שהחוקרים מזהים אותו עם המומר קאנטורי. דומה שדרך גילוי שמו של איש זה בשיר שבשו"ת מהרי"ל (שי"ו) היא מן המוזרות שבמחקר. בראש הספר נדפסו שירים שהחוקרים ייחסום למהרי"ל עצמו. בא זנה והראה שבשיר השני נזכר המחבר בברכת המתים וכיוון שכך נתנו ענין לקאנטורי⁵. וכיצד עלתה בידו מסקנה זו? בשורה מן השורות מצא כתוב "י"ושב בשבת בראש השולחן לשמח קהלו / עם טוביה בן עמרם להסתופף

1 וכך צויין בשער: "והוספנו... מראה מקום הספקות והיתרין והתלמו' והמדרשי' והפסוקי' וספרי החכמות... לוח... עניני הספר". ועיין גם דברי המדפיס ר' יוסף בן יעקב מפאדובה דף קלב, ב. ובלשון זה נמצא הדבר בס' חזות קשה, שי"ב. ר' בדברי המדפיס הנ"ל מעבר לשער. ועיין זנה, הזיקוק, עמ' 997.

2 בשער חובת הלבבות, מנטובה שי"ט, כתוב: "ונוספו בו שני לוחות, האחד בחלוקת שערי הספר ופרקי, והשני להורות מקום הפסוקים ומאמרי רז"ל". מסדרם של אלו הוא ר' אברהם פרוינצאלי. ב"הערה" שבסוף הספר כתב על כך: "מאמרי רז"ל חוץ משל מסכת אבות הנחנם על סדר דפי הספר הזה ולא על סדר המסכתו' להיות התלמוד בעה"ר בלתי נמצא אצלנו לעת עתה, ולא היה ספק בידינו לשמור סדר המוקדם והמאוחר בפ' ופרק, כי הוצרכנו לרשום מקומם ממה שנשאר בזכרוננו עדיין ומדרכים אחרים בלתי סלולים, וקצתם נזכרו ביותר ממסכתא אחת ויש מהם ג"כ שלא נתבא' באיזו מהן עקר מושבם...". ועיין גם מערכת האלהות, שי"ח; מנורת המאור, שכ"ג; מדע אהבה זמנים, שכ"ו: "וציינו בו מורה מקום הדינין שבא בעמוד בהורות איפה הם מובאים בסמ"ג ובטור" (הקדמה). — 3 ר' דבריו בסוף הספר, דף קסו, א. וכן כתוב בשער: "ונוסף בזה על הנדפסי' מאז המורה מקום על פיו יצאו ועל פיו יבאו דפי התלמוד". ור' גם בשער ס' שערי דורא, ויניציאה שכ"ד: "ומראה מקום נוסף על הראשון כי לא שלם". — 4 ר' להלן, עמ' 114. — 5 הזיקוק, עמ' 996, 1004.

בצילוי". והרי יושע, שהוא לדעתו צורה מצויה ליהושע. ארבע שורות אחר-
 כך: זרובבל... חנוך, והרי זחן שהן אותיות חזן. וכיוון שחש שהדבר רופף
 בידיו, חיזק יתדות סברתו בשורה אחרת: שאו זמרה... עמוס, שיחד עם אות
 " של מעלה שוב מצטרפות האותיות ליושע. אף מצא רמזים בשיר הראשון
 על המגמות המתרוצצות בין שני החוגים, שאין לגעור בקטנים, והכוונה
 לוויכוח בין הקטן שעוסק גם הוא במלאכת הקודש, כלומר קאנטורי שלא
 היה ידען ואת מלאכתו עשה לשם מסחר, כנגד הגדול, הוא ר' יוסף אוטולינגי.
 והנה, השיר הראשון מעיד על אדם המעורה במחשבה הפילוסופית והקבלית
 של היהדות, ולא יצא מידי בור וקטן. גם סגנונו מעיד עליו שקדום הוא.
 ורגלים לדבר שהמחבר הוא מהרי"ל עצמו. לפני השיר השני נמצא כתוב
 "ואען ואומר", פירושו של דבר - אחר העונה כנגד המחבר. תחילתו "בני
 שורה לקח ביום תשורה מאב בך נפשו קשורה", שהוא חיקוי לקצרת כסף
 לר' יוסף האזובי. אין בורח שירה אלא מליצה ורמזים לעניינים שבקבלה,
 אבל אין ספק שהמחבר היה ידען. בראש העמוד השני החרוז: אשירה
 ואזמרה לאלקי בעודי / אעירה תוך קהל עם עדה, שבהמשכו מצא זנה רמו
 לשמו של קאנטורי. ברור שאין הוא המשך לשיר שלפניו אלא שיר שלישי,
 ואף הוא חיקוי, על-דרך שיר היחוד ליום א' המיוחס לר' שמואל בר
 קלונימוס¹. שירים אלה אין בהם כל נגיעה וענין להדפסת הספר ולכן אפשר
 שמדי מעתיק כתב-היד יצאו ואולי מידי אחד מן המביאים לבית הדפוס
 שכיסה את שמו ואין אנו יכולים לגלותו.
 משבטלו הראשים בטלו החוגים וחרגו ממסגרותיהם. נעסוק עתה בשמות
 האנשים ששם מפורש בספרים.

השותפים

דבריו של זנה נאמרים על דרך הוודאי שכל דפוסו של וינצנצו קונטי לא
 בא אלא לצורכיהם של "השותפים", שהם לדעתו ר' יוסף אוטולינגי ויהושע
 קאנטורי². כלום נמצא כדבר הזה בדפוס איטליה שרק אדם אחד או שותפים

¹ דוידזון, אוצר השירה והפיוט, סי' 1011. — שם, סי' 8004. — ³ זנה סבר שהיה
 זמן שהשותפים רבו ביניהם ובעת הדפסת הרוקח (שי"ז) השלימו ולכן כתבו בהקדמתם
 לספר זה "דוברי שלום לכל עמינו שותפי הדפוס פה קרימונה" (שם, עמ' 1006). סברה

רשאים היו להדפיס ועל זולתם נאסרה כל עבודה? ואכן נראה להלן שמהדירים ומגיהים שונים היו לדפוס קרימונה.

בראשית הדפוס, בשנת שי"ז, נזכרו "שותפי הדפוס פה קרימונה" בשיר שבהקדמת ס' הרוקח (8), וכן "לשם המסייעים במלאכת שמים השותפים י"ץ ע"י ויצינצו קונ"ש"י" (קולופון ס' ראש אמנה וזבח פסח, 12-13). תופעה זו מצוייה מאד בדפוס איטליה לפני-כן ואחרי-כן. בדפוס בולוניא אנו מוצאים "הצעירים השותפים יצ"ו גם יחד עושי מלאכת המשי פה בולוניא" (אור עמים, רצ"ז). סמוך אחר-כך בסביונישה "על ידי השותפים יצ"ו" (מרכבת המשנה, שי"א וחזות קשה, שי"ב). כך היה בתקופה זו גם במנטובה². ואין תמיד שותפות אחת אלא שהיו מתחלפים. מאה שנה אחר-כך חוזר הדבר בוירונה, בתקופה השנייה של בית הדפוס העברי בעיר זו³. ספק אם העלם השם בא בשל האיסור שחל על היהודים לעסוק במלאכת הדפוס והללו הוצרכו להדפיס בבתי דפוס נוצריים. הסתרת השם בקרימונה נמצאת בכמה ספרים. בקולופון ס' אור עינים (7) מובאת תפילה: "יאר ה' פניו להאיר לפני העם העושים במלאכה להתחיל ולגמור שאר ספרי קדש כאשר עם לבבם". מהדיר הטור (20) שמנה מעלות מהדורתו בשער ובקולופון כתב שיר שהדפיסו בסוף הספר ואת שמו לא הזכיר. אף בספר הזוהר (21) כן. בשו"ת מהר"ם בר ברוך (15) נקראו "צעירי הצאן" ובחומש (39) חזרו וסתמו המדפיסים בקוראם "אל עין הקורא דברי שלום ואמת". "הפליאו עצה... המדפיסים יצ"ו" והמדובר בעריכת לקט פירושים. אף בס' מגלת ספר (33) אין רמז למהדירים.

התעלומה הגדולה היא, איפוא, בספרים שנדפסו בתקופה הראשונה והראשונים שבהם. רמז שספק אם יש בו כדי לרמז נמצא בשו"ת מהרי"ל

זו יש להפריכה מדבריו במקום אחר (ר' עמ' 994), שהמריבה היתה בסוף תקופת שבתו של ר"י אוטולינגי בקרימונה. לענין זה ר' להלן עמ' 100. ברם, מה יאמר זנה שגם בס' האחרון שנדפס בקרימונה בשנת שכ"ו (39) כשקאנטורי לא היה בין החיים, ההקדמה פותחת בלשון זו: אל עין הקורא דברי שלום ואמת?

- 1 בהקדמת ר' יוסף ב"ר יעקב מפאדובה הוא מזכיר את שותפו ר' יעקב הכהן.
- 2 במנטובה בשנת שי"ח ושי"ט היו השותפים ר' מאיר ב"ר אפרים מפאדובה ור' יעקב הכהן הנ"ל ובשנת שכ"ג נזכרו בס' מגירת המאור שותפים אחרים. ר' עמ' 59 והע' 6.
- 3 מ' בניהו, ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה, סיני, כרך לד, תשי"ד, עמ' קעב.

(3). בשער כתוב "אצל מן רוחו על ישראל" להיות גשם נדבות. נביא לבב חכמה ברוך שגמלנו טובות". והשיר הראשון פותח "ברוך ה' אחד", והמילה הראשונה באותיות גדולות, מה שאין כן בשני השירים האחרים. שמות מפורשים באים בספרים אחדים מן הספר הרביעי ואילך. לרוב הם מגיהים ומהדירים שהיו גם המביאים לדפוס ויובאו שמותם בסדר הזמנים.

רבי שמואל פיהם ורבי שמואל זנוויל פישקרול

בס' עמודי גולה (4) לא נאמר דבר בשער ואף דברי המהדירים שבדף האחרון לא מפורש בהם ממי יצאו. הכותבים מספרים על מעשיהם ועל טיב המהדורה והכנתה. בעמ' האחרון בא שיר שסימנו אני זנוויל פשקרול ולאחריו חתימה בארמית שבתוכה נזכר "איגלגל זכו ע"י דזכאה אריא דבי עילאה הח"ר שמואל פיהם, יצרי כרכש בזוזי למגלף האי חיבורא קדישא"2. חתימה זו גם עליה אין שם בעליה.

ר' שמואל פיהם הוא החכם המגיה הנודע בויניציאה. כנראה משלא יכול היה לעסוק במלאכתו עבר לקרימונה. מופלא הדבר שרק בספר זה שמו נזכר, והרי היה בעיר זו גם בשנת שי"ח. ביי"א אב שנה זו חתם עם חכמי הקהילה ור' יוסף אוטולינגי על פסק בלשון זה: טרוד בטרדות שמואל בן הקדוש ר' יצחק זלה"ה הי"ד3. משנדפס ס' דרך אמונה בפאדובה בשנת שכ"ג, היה הוא מגיהו וכתב מעבר לשער "שמואל פיהם ש"ץ מק"ק פדואה המגיה... סערות הזמן אפפוני כתרונני מנוחה הדריכוני, קראתי למאהבי המה רמוני...". לא ברור עד מתי ישב בקרימונה. בהיותו בפאדובה הוסיף לעסוק בהגהת ספרים שנדפסו בויניציאה הסמוכה לה4.

זנה סבר שכל שנזכר ר' שמואל פיהם בס' עמודי גולה היה רק משום שהיה בעל הכסף, ואכן מן החתימה נשמע שהוצאות הספר היו עליו, אבל בהמשך נאמר "ואתבדוד מיניה כל הנהו טרפי וקליפין בישין" וכו' והכוונה לשגיאות.

1 השם ישראל אולי צויין משום ששמו של המחבר הוא יעקב. — 2 ר' שמואל פיהם חיבב הכתיבה בארמית. ר' דבריו בסוף טור בית יוסף, אבן העזר, ויניציאה שכ"ה (קאר"ו ח"י). — 3 כ"י מתנות באדם (ר' להלן, עמ' 61, הע' 2), סי, קה, דף 102א. — 4 באדר שכ"ו חתם בפאדובה בעניין הגט של תמרי-וינטורצו. ר' הצעה אודות הגט, ויניציאה שכ"ו, דף יד, ב.

הוא שהיה מגיה מובהק, כלום אין זה מסתבר שמלאכה זו הוא עשאה בספר שהדפיס בכספו?

לדעת זנה המגיה והמוזק דברים שהכנסייה אסרה אותם היה ר' שמואל זנוויל פישקרול¹. ולא רק בספר זה עשה מלאכה זו אלא גם בספרים אחרים ששמו לא נזכר בהם כלל והוא שסידר מפתח לס' כריתות (16). דומה שכל חלקו של ר' זנוויל פישקרול הצטמצם בחיבור השיר בכבוד ס' עמודי גולה², ואולי גם השירים בשבח הספר שנדפסו בספרים אחרים, כגון ס' הרוקח (8). ברם, ס' קיצור מרדכי וסימניו (9) שנדפס יחד עם ס' הרוקח ולרוב הוא מכורך עמו, יש בשיר שבשער אכרוסטיקן לוי ואף בחרוזים שבקולופון מוצא אתה הלוי³. אם אין כאן יד המקרה, כלום הוא שמעון הלוי שהקדים דברים לס' תניא (30) בש' שכ"ה?

רבי מאיר היילפרון ורב ליב ברעש

המהדיר היחיד שנזכר בעשרה הספרים שנדפסו בשנת שי"ז, הוא שאול בן מהר"ר שמעון, שהדפיס ס' צרי היגון (11) ומחזור אשכנזים (28). עליו ועל ויטוריו אלייאנו, ששמו נזכר כמגיה בכל הספרים שנדפסו מקיץ שי"ח ועד סוף שי"ט, ידובר בפרקיהם⁴. מלבדם נזכרו עוד שני חכמים: ר' מאיר בן הקדוש ר' משה היילפרון כתב דברים אחדים בראש ס' כריתות (16). אף הוא היה מויניציאה⁵. הדעת נותנת שהוא הוציאו לאור ועסק בעריכת המהדורה. הדפסת הספר היתה "לאהבת התלמידים השלמי", ובדעתו היה להוסיף ולהדפיס, שכך כתב: "ובכן יזכנו האל להתחיל ולגמור עם שאר ספרי הקדש כאשר עם לבבינו לזכות את הרבים". לא ידוע אם היה לו חלק בספרים אחרים שנדפסו בקרימונה. מכל מקום בין התקופה הראשונה לתקופה השנייה, נמצא ר' מאיר היילפרון במנטובה, נמנה עם "השותפים" הידועים וההדיר עמהם בשנת שכ"ג ס' מגורת המאור⁶.

1 הזיקוק, עמ' 1000-1001. — 2 ר' להלן, עמ' 68-70. — 3 הלכותיו, למצא, ויגיה, ישגא. אלא שלפני חרוזים אלה ולאחריהם אין כל סימן. — 4 פרקים ה, ז. — 5 ר' הע' הבאה. — 6 כך ניקבו שמותם בשער: "השותפים" היה הגאון כמוהר"ר אפרים יצ"ו בר' יצחק ז"ל והחכם כמוהר"ר מאיר יצ"ו בר' הקדוש ר' משה היילפרון ז"ל מויניציאה והסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בר' אפרים ז"ל מפדובה. ההשתבחות בהגהה שבשער: "מלאכה שלמה... מאשר יצאה לאור ראשונה המלאה לה סיגים, שוגים כל בה הוגים, ואנחנו כליגו הקוצים מן הכרם

החכם השני הוא מגיה, וכנראה גם מהדיר ס' הוזהר. ר' חיים ב"ר שמואל ל' גאטיניו, שעליו ידובר בפרקו של ספר זה (ו).

אחרי השריפה נצטמצמו הספרים שנדפסו, והזמן הקצר שהוסיף קונטי להדפיס, דומה שהיה בזכותו של חכם אשכנזי, יהודה ב"ר משה גפתלי מקרטס הנקרא ליב ברעש. הוא הדפיס באידיש, ושני ספרים הידועים לנו שנדפסו בשפה זו, אין ספק שהוא הוציאם לאור ואולי הוא שהביא לקרימונה אותיות צו"ר. בניסן שכ"ה השלים הדפסת חומש עם קיצור פירוש רש"י באידיש (25) וכנראה גם מגילת ר' מאיר (26) שלא נותר ממנה אפילו טופס אחד. ליב ברעש נמנה בשנת שכ"ו עם רבני ויניציאה ושמו חתום בט"ו בטבת בפסק הגט תמרי-וינטורוצו.

רבי אברהם פישקרול

בראשיתה של התקופה השנייה, בקיץ שכ"ה, נדפס רק ס' תניא (30). המביא לדפוס היה בלי ספק ר' שמעון הלוי שלשון הדברים שלפני הספר מעיד על כך שהוא לא עסק בהגהה².

בשנה שלאחריה נדפסו תשעה ספרים, שלפחות ארבעה מהם הדפיס ר' אברהם ב"ר קלונימוס איש פישקרול, אחיו של ר' שמואל זנוויל. הספר הראשון, תורת הבית להרשב"א (31) נדפס בכספו של ר' יהודה ב"ר נתן מקראקא³ והמגיה היה "איש אלקים קדוש בקי בכל משכיות חמדה וחדרי הלכה..."⁴. כלומר לא פישקרול עצמו היה המגיה. ואכן גם בס' אמרי נועם (33) שפישקרול כתב גם בו הקדמה, היה המגיה ר' דוד נוירלינג⁵. שמו של פישקרול לא נזכר בס' מלות ההגיון (35), אבל האכרוסטיקון של השיר שבשער הוא אברהם וברור שהוא הוא. הקולפון שבס' רוח חן (36) משלו הוא ולא נזכר מי הגיחה, אבל נראה שהוא עצמו עשה את המלאכה

ובערכו הפסולת מתוך האוכל על פי סופרים בקיאים...⁶ נוסחה קרוב בתוכנו ובסגנונו לשער ס' כריתות: "אשר יצא ראשונה בדפוס כולו סיג... ואנחנו... כלינו קוצים בררנו פסולת מתוך אוכל...".

¹ הצעה אודות הגט, דף יד. — ² ר' למעלה, עמ' 59 והע' 3. — ³ ר' הקדמת פישקרול. — ⁴ בסוף הספר, דף עב, ב. — ⁵ ר' דבריו בסוף הספר, דף נ, ב.

שכן ייחד את דיבורו על השגיאות ועשה לוח טעויות. יש, איפוא, להניח שר' אברהם פישקרול עסק בדפוס בשנה זו בלבד.

ר' אברהם פישקרול היו לו מריבות קשות עם אחיו שנמשכו שנים הרבה. כנראה האריך ימים, ולא ברור אם נשאר בקרימונה¹.

ר' דוד ב"ר אהרן נירלינגן היה מחכמי קרימונה וחתם עמם על הפסק הג"ל משנת שי"ח. בקרימונה ישב עוד שנים רבות. בשנת של"ט עבר באליסאנדריה ובקאסאלי². בשנת שמ"ב חתם על הסכמה של הקהילה, והיה בה עד סוף שנ"ו³.

בספרים שנדפסו בסביוניטה נזכרו שנים: ר' ישראל הזפרוני מגוואסטאלה תושב גאזולו הדפיס שנית ס' צדה לדרך (40). הוא הדפיס גם סדור אשכנזי, שברשות לחתן בראשית הזכיר את שם בנו דניאל בר ישראל הזפרוני (43). ר' ישראל הזפרוני ובנו אלישמע נתפרסמו בהדפסת ספרים בויניציאה וכנראה הם היו המדפיסים בבית דפוסו של זואן דא-גארה. מן הספרים האחרונים שיצאו מתחת ידם הם ס' המקח והממכר⁴ בשנת שס"ב ובשנת שס"ו נזכרו בהקדמה לס' שחישות ובדיקות מהרי"ו: "ואמרתי על לב המחוקק כמ"ר אלישמע בן השר הישיש כמ"ר ישראל זפרוני יצ"ו לחקוק אותו". הספר האחרון שהדפיס הוא כנראה הגדה של פסח עם תרגום איטלקי, שס"ט.

פרקי רבי אליעזר (41) נדפס בשם "הר"ר אליעזר יצ"ו מברונישוויג".

שני הספרים האחרונים שנדפסו בקרימונה בדפוסו של קריסטופולודראקוני

1 בטופס ביאור על התורה לרבינו בחיי, נאפולי רנ"ב, נמצא כתוב: "קודש לה' מחברה קדושה חברת תמימים יצ"ו, בזמן לזכרון כמר אברהם עסקראל יצ"ו ובזמן כמר מתתיה מסיסה יצ"ו ראש עשרה. בשנת בעת רצון [שמ"ו] עניתיך" (וואכשטיין, מנחת שלמה, חלק ב, וינה תרע"ד, סי' 50, עמ' 23. וההעתיקה לא מדויקת). בסידור "תפילה מכל השנה", טיהנגן ש"כ, שבספריית שוקן, כתוב בדף של ברכות השחר: "מתנה נתונה לי מאת הגאון א"א כמהר"ר אברהם פשקרול יצ"ו שנת הש"ס לפ"ק. נאם משה פשקרול". ודומה שיש בסידור זה הגהות מר' אברהם בכתיבה אשכנזית-איטלקית. הבן מכר את הסידור בקיירי בשנת שס"ד ליהודה בן אברהם סגרי (בדף שלפני כן). — 2 כ"י מתנות באדם 133. ר' רשימת התשובות של כ"י זה שפי' M. G. Montefiore, REJ, Vol. 10, 1885, pp. 191-193, ומשם יוצא שבשנת של"ט ביקר גם בקאסאלי. — 3 שמ"ב, פינקלשטיין, Jewish Self Government in the Middle Ages, New York 1924, p. 311; שנ"א, פנקס קרימונה, כ"י מונטיפיורי 94, דף 14ב; שנ"ב, שם דף 38ב; כז אלול שנ"ו, שם, דף 59א. משנת שנ"א חתם גם בתוספת שם אהרן ונקרא איפוא על שם אביו. סימונסון כותב שהיה רב גם במנטובה. תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב, עמ' 527. ור' המקומות המסומנים במפתח. ואולי היה מבקר בה? — 4 דף צח, א.

הביאם לדפוס שלמה בן יעקב בואינו. אף הוא נדד במקומות הרבה ובבואו לקרימונה הראהו ר' אליעזר אשכנזי ספרו יוסף לקח (44, 45) ונתעורר להדפיסו. כאן התחילה עבודתו בספרים עבריים וכאן נסתיימה.

יוצר לשמחה תזרח רנו

מִי־פֶרֶדְדוֹת־הַמּוֹתִים וּמִרְשׁוֹת קְדוּמָה
לְעוֹלָם אֱלֹפִים שְׁנִים שְׁבַה מְלָכִים נְמָלְכִים
שְׁרִים וְסֻגִּים עֲרוּכָה מֵאֲרֶץ מְדֵה וּרְחֵבָה
מִסִּים וְשִׁאוֹנִים טְהוֹרָה וּמִתּוֹקָה מְרִבֶּשׁ
וְשִׁמְנִים כָּל חֲפָצִים לֹא יִשּׁוּ בָּהּ יִקְרָה
הֵיאֵמֶנִי אֹרֶךְ יָמִים בְּיָמֶיהָ
וְשִׁמְאֵלָה עוֹשֶׁר וְכָבוֹד חוֹנִים מֵאֲשֶׁרֶת
וּמִנֶּת בְּעֲלִיָּה וְהוֹגִיָּה בְּשִׁנּוּנִים מִי־שֶׁרֶת
פְּעָמִי בָּהּ נִשְׁעָנִים נוֹצֶרֶת בְּאֵהָב תּוֹמְכִיהָ
לְמִלָּט מֵאֲשׁוֹנִים וּמִרְשׁוֹת חֲכָמִים
יְדוּעִים וְנִכְוִתִים אֱלֹפִים בְּתוֹרָה מְסֻבִּים
בְּמַעֲוֹת מְלָאִים בְּרִמּוֹנִים וּמִרְשׁוֹת בְּעֲלִי
יְשִׁיבָה הַגּוֹנִים וְזֻקְנִים וּמִרְשׁוֹת כָּל הַקָּהָל
גְּדוֹלִים וְקִטְנִים עֲמוֹר עֲמוֹר עֲמוֹר דְּנִיָּאל
בְּיִשְׂרָאֵל הַלּוֹי חֲתָן בְּרֵאשִׁית מִתּוֹךְ עֲדַת
אֲמוֹנִים וְקָרֵב עַד הֵנָּה בְּגִיל וּרְנָנִים וּפָה
עֲמוֹר עֲמָדִי עַל מְגִדֵּל עֵץ הַיַּעֲשׂוּי לָנוּ בִּ
בְּנֵי־נִים וְכֶרֶךְ אֶרֶץ יִי הַמְּבוֹרֶךְ מִמְּזִרְחַ

סדור אשכנזי, ויניציאה ש"ט

ברשות לחתן בראשית בזכר דניאל ב"ר ישראל הלוי

האומנים, דומה שלא היו יהודים, וכנראה שגם בקרימונה כבויניציאה אסור היה להעסיק פועלים יהודים בבית הדפוס¹. כך נשמע מדברי ר' אברהם פישקרול בקולופון לס' רוח חן (36, שכ"ו) שאין שלימות במלאכה "יען כי מלאכתנו נעשית ע"י אחרים אומנים אשר לא מבני ישראל המה". ברם, הוא עצמו בס' הראשון שהדפיס שנה לפני כן (תניא, 30) משתבח בהם בלא

1 ר' הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, עמ' 17.

לפרט מוצאם: "הקרה נה"ל לפנינו אומגים מומחים זריזים ונשכרי" במלאכתם". אף-על-פי-כן נראה שאף הם נוצרים היו.

העוסקים במלאכת הספרים העבריים בקרימונה כמה מהם היו, איפוא, מויניציאה. מהם הדפיסו ספרים בויניציאה ומשבטלה עבודתם יש להניח

יצר לשמחה תורה

יצר לשמחה תורה

רעו

ומשמאלה עושר וכבוד חונים מאשרת ומגנת בעליה והוגיה בשנונים משררת פעמיכה נשענים נוצרת באהבתו מכיה למלטם מאשונים ומרשות חכמים ידועים ונבונים אלופים בתורה נוסבלים במצות מלאים כרמונים ומרשות בעלי ישיבה הגונים וזקנים ומרשות כל הקהל גדולים וקטנים עמוד עמוד עמוד דניאל בראשית הזפוני חתן בראשית מתוך עדת אמונים וקרב עד הנה בגיל ורננים ופה עמוד עמודי על מגדל עץ העשוי לנו בבנינים וברך את יי המבורך ממזרח למערב כפי כל בריונים תן לו ברכה תחלה וסוף כהורו נבונים ותן לו מעין ברבותיו בתוך קהל אמונים שהגיעה ליום זה להתחיל התורה ולשמוח ביום חתונם ובכן יהירצון מלפני שוכן מעונים ליסר בית המקדש מרום

מראשונים לשכלל היכל ואולם בכדורי נאבנים שם לקבץ גליות אבות ובנים ותשמח בשמחת בית השואבה בעדונים ותזכה לראות בנים ונכני בנים עוסקים בתורה ומקיימי חקים נאמנים ותזכה לראות שבעה רועים ושמונה נסיכים מזמנים ותשבע משוב הצפון ותניח יתרוך לבנים ויהיה מושבך בין צדיקים הגונים ותדרוך צדקה ותמצא כבוד וחסד וחיים חנונים ויעמרוך חיים ושלוש ואורך ימים ושנים עמוד עמוד עמוד דניאל בראשית הזפוני חתן בראשית והתחיל בקדומה קדם לכל בנינים וקרא מבראשית עד בראשית אלהים לעשות מעשיו שלמים המתוקנים והמהוגנים:

והן דר חזן סון כוס גליט וזאנס צר 57

בגלל אבות בנים גידל ובעבורם תורה נתן

נגלגלי

אשר

בראשונים

סדור אשכנזי, סביוניטה שכ"ז

ברשות לחתן בראשית נזכר דניאל ב"ר ישראל הזפוני

שבאו לקרימונה לשם זה. ידוע ר' שמואל פיהם. אבל גם החכם הויניציאני הגדול ר' משלם המכונה קפמן בר שמעיה ז"ל, שעסק אף הוא כחכמי ויניציאה בהגהה ובשנת ש"ו הגיה מסכת ברכות שגדפסה בבית דפוסו של יושטיניאן ובשנת ש"ב הגיה ס' רב אלפס, היה בקרימונה בשנת ש"ח¹. ואין צריך לומר ויטוריו אליאנו ור' מאיר היילפרון. משהושבתה מלאכת הדפוס בקרימונה נדדו אותם מדפיסים לערים אחרות. היילפרון למנטובה ופיהם

1 ר' למעלה, עמ' 58, הע' 3. ובייחוד הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, עמ' 206 והע' 3.

לפאדובה ואחר-כך שוב לויניציאה. וגם ר' משלם קפמן חזר לעירו. ר' ישראל הזפרוני היה אף הוא מן הנודעים שבעוסקים במלאכת הדפוס בויניציאה.

מדפיסים אחרים היו חכמים אשכנזים גודדים שביקשו להתפרנס מהדפסת ספרים. כגון ר' שאול ב"ר שמעון שהדפיס גם בסביוניטה ור' ליב מקרטס. שאפשר שבא לכתחילה לקרימונה. מכל אלה שאנו יודעים שמותם דומה שרק ר' אברהם פישקרול ור' דוד נירלינגן היו תושבי קרימונה זמן הרבה ולגבי הראשון ספק אם לא לשם כך בא לעיר זו.

פרק שלישי
'זיקוק' הספרים

ידה התקיפה של הכנסייה ששילחה לשונות של אש בספרים העבריים שנמצאו בהם לשונות פוגעים באמונתה, גרמה לשינויים מהותיים בגוף הספר. דברים שנראו אסורים הושמטו או שנוסחם שונה. האינקוויזיציה הכבירה עולה אחרי שריפת התלמוד בשנת שי"ד. ספר עברי הדפסתו נעשתה קשה באיטליה ולא רק בערים שבתחום שלטון הכנסייה אלא גם במקומות שנודעה לכנסייה השפעה עליהם.

ה'זיקוק' בידי מי נעשה?

קרימונה היתה חלק מדוכסות מילאנו והשלטון הספרדי הפקיע עצמו מתלות בכנסייה. הקהילה היהודית הפכה, איפוא, מרכז להדפסת הספר העברי. אף-על-פי-כן האחים הדומיניקאנים, שלוחי האינקוויזיציה, פקחו עיניהם על כל שנדפס בעיר זו. בהשפעתם הורה סינאט מילאנו על המדפיס קונטי שלא להדפיס ספר בלא רשותו. ואכן כל ספר שנדפס בקרימונה היה ברשות הסינאט¹. הספרים נבדקו לפני הדפסתם ותיקונים לשוניים וענייניים נעשו בהם. יכול אתה לומר שהמדפיס הנוצרי קונטי ביקש לעשות רצון הכנסייה ומכל מקום לא להגיס ליבו בה, יכול אתה לומר שספרים אלה לא לצורך המקום בלבד נדפסו, אדרבה רצונם היה להפיצם בקהילות שהוכר חסרונם מחמת השבתת מלאכת הדפוס. לפיכך היה עליהם להסיר מהם כל חשד. אכן, ניכרים בספרים סימני "זיקוק" שלפני ההדפסה. אין צריך לומר אחרי השריפה, בשנת שי"ט, אלא גם באלה שנדפסו לפנייה. השינויים נצטמצמו בעיקר בכינויים לאומות ואמונות: גוי ונכרי נתלוו להם המילים עובדי עבודה זרה, במקום משומד נדפס מומר ואף המילים צלמים וכמרים הוחלפו. ברם, יש שהמילים נשארו במקוריותן.

1 ר' מכתב סינאט מילאנו לקארדינאל אלכסנדרינוס ברומא מ'20 ביאנואר 1558, הנז' להלן עמ' 91 והע' 1. — 2 ר' עדותו של קונטי בפני הפודסטה של קרימונה, להלן, עמ' 90.

הזיקוק נעשה שלא בשיטה ודומה שלא יד אחת היתה בכולם. בסוגייה זו העמיק-הרחיב י' זנה. מתוך שבדק דפוס קרימונה נמשך לכתוב את מאמרו הגדול על הזיקוק בספרים העבריים באיטליה, שהוא מן היפים והמעניינים שבמחקריו. אם נכונות מסקנותיו הריהן מעמידות את חכמי איטליה במצב שאין דומה לו בזרותו. אותם חכמים שביכו וספרו על גזירת הספרים, קיצוץ נטיעות שעשו בהם בשירות הכנסייה עשוהו כמלאכת קודש. עומד אתה תוהה על כושר הגילוי וההמצאה על זנה. יצא מן ההנחה שלאחר השריפה בשנת שי"ד חייבו רבני איטליה בכינוסם בפירארה להחמיר בהשגחה על תיקון כל שהוא לזר לא כנסייה, ונמשך לסברה, כיצד ייתכן שר' יוסף אוטולינגי החשוב שברבני קרימונה, שהיתה לו ישיבה מפורסמת, ישאר אדיש לנעשה בדפוס בקרימונה? המהדורות הטובות והביקורתיות שהוא וחברי בית-מדרשו עסקו בהדפסתם, דווקא הן "טהורות" מן "הסיגים" שדבקו בספרים העבריים, והם היחידים שהזיקוק נעשה בהם באופן שיטתי על-ידי השמטה או ניסוח והחלפת מילים על-פי קאנון הקרוב לאינדקס 1590³. הספר הראשון שיצא מבית-מדרשו של אוטולינגי היה עמודי גולה (4). הותחל בו בכ"ד תמוז שי"ו. התיקונים לצורך הצנזורה רק בעל סמכות הלכתית מן "האקדמיה" של אוטולינגי יכול היה לעשותם. ספר זה הוא הטוב ביותר מבחינת הטכסט והזיקוק⁴.

כיוון שנצטיירה בדעתו תמונה זו דרש כל אות ותג שבספרים ונתנם עניין לכך. כל מקום שמוצא אתה שימושי לשון אלה: זקק, צרף, נקה, טהר, חקר, עיין, דרש, מורים הם אך ורק על מלאכת הזיקוק⁵. דברי ר' שמואל פיהם בשבח המהדורה החדשה "ואתבדור מיניה כל הנהו טרפי וקליפין בישין ומסאבין בגין דלא ליעניש ח"ו", פירשם זנה בפשטות על זיקוק כנסייתי⁶, והמזקק היה ר' שמואל זנוויל פישקרול ולכן שיר שלו נמצא בסוף הספר⁷.

1 דבר זה אין לו על מה שיסמוך. עיין הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, עמ' 81. — 2 הזיקוק, עמ' 993. — 3 שם, עמ' 998. — 4 שם, עמ' 999—1000. — 5 שם, עמ' 979. — 6 שם, עמ' 1000—1001. — 7 ר' עמ' 58. ועל הטעם שנזקק זנה לכתוב על פעילותו של פישקרול כמזקק מטעם הכנסייה, ר' הע' 1 בעמ' הבא. ועיין על חכם זה גם בספרו של זנה, מפאול, לו הרביעי, עמ' 132—134. ר' גדליה ק' יחייא כותב עליו "הגאון רבי דוד שמואל פישקרולו התחיל לנהוג בשיאותו בלומברדיאה שנת הש"ל". שלשלת הקבלה, ויניציאה ש"ז, דף סה, ב. בתשרי של"ו היה בקרימונה. בכ"י ברסלאו 312 היתה אגרת שלו מט בתשרי, (Lewinger-Weinryb)

ולא זו בלבד, אלא שזנה מסיק מכך מסקנה חדשה שפישקרוֹל היה חבר בית-מדרשו של אוטולינגי וחכם זה הטיל עליו לעשות את המפתחות והתוספות שבספרים שבקבוצה א והפקידו על הזיקוק. דברי פישקרוֹל בשיר "זוקק

Catalogue of the Hebrew Mss. in the Library of the Juedisch-Theologisches Seminar in Breslau, Wiesbaden 1965, p. 222. השם נכתב שמואל דוד פישקרוֹל. ברם כבר בשנת של"א הסכים על גזירה של ר' נתנאל הדני בקאסאלי (ר' הסכמה ורשות, פרק ב, עמ' 98). ואפשר שהאגרת הנ"ל נשלחה מקרימונה. באדר של"ו היו חילוקי דעות בינו לבין ר' אברהם מא' אניילו שהיה באסטי (זנה, שם, עמ' 136) ואף באייר של"ט היה בקאסאלי (ר' תיאור כ"י מתנות באדם, REJ, כרך י, עמ' 193 ואילך). בתעודה מאסטי מאפריל שמ"ג חתומים: אברהם ב"ר משולם מא' אניילו, חיים בכמהר"ר יוחנן טריויש הגאון זלה"ה ודוד שמואל בכמהר"ר קלמן פיסקארוֹל נ"ע (כ"י גינצבורג 251, דף 319ב). בכ"י זה (שם) נמצאת אגרת ששלח ר' אברהם מא' אניילו אל ר' ברוך פויטו בענין חרם שהכריז ר' זאנוויל פיסקארוֹלו באסטי על ר' ברוך כהן ואביו, מ"ח מארס שמ"ד, וביטלו חרמו (בעמ' 316) דברים קשים על פסק של פישקרוֹל.

1 שם עמ' 1002. זנה (עמ' 987) מצא בטופס "מזוקק" של פרקי דרבי אליעזר, מהדורת קושטא, שבגנזי היברו יוניון קולג', חתימתו של פישקרוֹל, ואין בו חתימת צנזור. על-פי הדין והכתיבה דן שהמחיקות והתיקונים שבספר הם מידו. התיקונים הם ממילים חמורות למילים שאינן קשות ובכל מקום שכתוב האומות הוסיף ע"ז. בדקתי דפים אחדים ומצאתי בפרק יו שלוש שורות שנמחקו מחמת צניעות ועל "נגע בצנור" בא הסבר בגיליון "כנוי לבצילה". מכאן שהתיקונים הם לפני המחיקות. בפרק ח "מלכות הרשעה" נמחק בלא תיקון. כל ההערות הם ציונים, פירושים ותיקוני-נוסח מובהקים. זנה השעין סברתו גם על אגרות הרמב"ם, ויניציאה ש"ד, שצנזור בידי אסינארי. לדעתו התיקונים בספר זה ובפרקי דרבי אליעזר שיטה אחת להם והאותיות דומות לכתיבתו של פישקרוֹל. מה שם מצא מילים מתחלפות בין השיטין אף כאן. ברם, דבר זה מצוי בספרים הרבה ובכמה כתיבות, כאשר יוברר להלן. טופס ספר זה הוא במכון בן-צבי והשויתיו עם הכתיבה שבפרקי דרבי אליעזר ומצאתי שהכתיבה אינה שווה והשיטה אין בינה לבין פרקי דרבי אליעזר דבר. בדף לג, ב "בתלמוד" נמחק. במקום מין נכתב רשע. אבל גם עובדי ע"ז אות ז נמחקה ובמקומה נכתבה כ, כלומר עובד כוכבים. הדעה שפישקרוֹל היה המזקק של הצנזור בונפרטה אסינארי בטלה היא, איפוא, מעיקרה. מציאותו של פישקרוֹל באסטי אין ממנה ראיה לפעולתו כצנזור. ואם התיקונים שבס' פרקי דרבי אליעזר נעשו בתוקף פעולתו כצנזור (עמ' 1001), כיצד אין בו כל אישור של צנזור? מכאן ברור שאף אם נאמר שפישקרוֹל תיקן תיקונים אלה, לא עשה זאת אלא מאימת הביקורת. זנה מפליג מכאן במסקנותיו (עמ' 988) Index Astensis: אינו מבוסס על ספר הזיקוק של ר' אברהם פרוינצאל, שהורה דרך למזקקים במנטובה ובפירארה, אלא משתייך הוא לקבוצה אחרת, של פישקרוֹל, ומסייגה בהקבלה לכך לצפון איטליה. קשה להשתחרר מן הרושם שלא קדם זנה ויחד פרק על פישקרוֹל (עמ' 987-988) ועשה כל נסיון להוכיח שהיה חבר לצנזור באסטי, אלא כדי לאשש מה שעתידי היה לגלות, שפישקרוֹל היה המזקק בקרימונה.

דומה שחילופי מילים שאנו מוצאים בספרים שזוקקו לאחר הדפסתם לא נעשו בידי הצנזורים. מלאכת הצנזור היתה למחוק כל שהוא אסור לדעת הכנסייה אבל לא לתקן. טופס אגרות הרמב"ם הנ"ל הוא אחד מאלה. כמותו ס' עקדת יצחק ש"ז שבגנזי מכון בן-צבי (ר' ספר הסכמה ורשות, עמ' 202). טופס רבינו ירוחם, ויניציאה שי"ג, שתחת ידי כל מקום שנדפס ע"ז אות ז נמחקה ובמקומה נכתבה אות כ, כלומר עובד כוכבים; גוי - כו', כותי;

הוגה שבעתיים ייג' מהשמרים מרים" מכוונים לזיקוק. ברם, שירו של פישקרול אינו זקוק לפירושים. ואלה הם דבריו: "אל משמעת סרים שרים וממני מורים מורים... ידי יסדה כל הדינים שבששה הסדרים דרים / זוקק הוגה שבעתיים ייג' מהשמרים מרים / נסמן סביב מראה מקום מפסקי הטהורים הורים... / וגייר לבן ומשובח, לא עבר בין הגורים זרים". כל אות ותג שבשיר מורים טיב ההגהה שנעשתה בעיון ובדקדוק רב ונמנו מעלותיה המיוחדות והכל מכוון לשם טהרת ההלכה שלא יכשלו בו מורי ההוראה ויעברו על דת יהודית.

ספר כריתות (16) לר' שמשון מקינון הוא האחרון בסידרה הראשונה ונדפס בשנת שי"ח. זנה נאמן לשיטתו וקובע שר' זנוויל פישקרול, ששמו לא נזכר בו כלל, בדק את הספר גם מבחינת הצנוורה. אף-על-פי שזנה עצמו מודה שאין בספר דבר שהיה עשוי לעורר התנגדות הכנסייה. "תיקוניו" העצמאצמו בכך שלמילת גוי הוסיף ע"ז. התקנת הספר ועריכתו, לדעת זנה, הן מידו של תלמיד חכם אחר מבית-מדרש זה הוא ר' מאיר בן משה היילפרון. ספר זה ככל אותן מהדורות חדשות לספרי ראשונים שנדפסו בקרימונה, משתבח המדפיס בתיקוניו והגהתו. בשער הוא צווה על מהדורה ראשונה "כולו סיג כסף נמאס קראו למו". כנגד זה מעמיד הוא את מהדורתו "ואנחנו קצרנו לפי חסד האלדי וכילינו קוצים. בדרנו פסולת מתוך אוכל ולאחר מירוח כל הטעיות שבו. הרי הוקבע ספר זה להיות תרומת קדש וכל זר יאכל קדש.

מין — רשע גמור (קס"ג), משומד—מומר (קמ"ב); חזר לסורו הרע—לדתו (שם); הצלמים—תמונות (קנ"ד); לכמריה' — שמישה; אידיהן — מועדיהן (קנ"א); רומי—העיר (קנ"ב); התלמוד — הגמרא (קמ"ב). ואף משפטים הוחלפו: כוס של ע"ז שנתערב בכוסות, נכתב במקומו: כלי של ע"כ שנתערב בכלים (קנ"ד); ספרי תורה חדשה שלהם המזוייפת — ספרי עכו"ם (קנ"ד); נשבעין בקדשין שלהם הנקרא עון גליון... וכונתם לישו הנצרי — נמחק (קנט"ג). כל התיקונים הם בכתיבה אשכנזית-איטלקית. ברי שהתיקונים הללו מידי בעלי הספר הם שביקשו להבין הקשרו של עניין או שחששו מבדיקה חוזרת ונשנית של הצנוורה. ודין תיקונים אלה כדין אותן השלמות במקומות החלקים שנשמטו מפחד החקירה. ר' הסכמה ורשות, עמ' 208.

1 שם, עמ' 1002. אף הוא מביא מובאה זו מהקדמת היילפרון: "בטוחים אתם לא תשדו זוזיכו בכדי, כי גם בעיני השכל הוגה". מסקנתו ממשפט זה היא ברורה. המדפיס מכריז לקוניו שאין להם לחשוש שספר זה תפסול אותו האינקוויזיציה, שכבר זוקק. והן הוא עצמו חש שתכנו של ספר זה אין בו כדי להטיל פחד מתגרת ידה של הכנסייה. ואכן, מובאה זו אינה כלל בספר זה. זנה תלש אותה מס' תורת הבית הקצר, קרימונה שכ"ו, ונתנה ענינו לספר זה.

ואיש כי יקנה קנין כספו הוא יאכל בו ויליד ביתו יזכה ויבחין בדרכי התלמוד...". לא עלתה, איפוא, על דעתו כל מחשבה זרה ושמץ פיסול של השתבחות והתפארות בעשיית רצון הכנסייה, אלא על זיקוק הספר מן הסיגים שדבקו במהדורה והפכו את הספר לכסף נמאס. ומוניטין ביקש להוציא לספר, שגם כל זר, כלומר כל איש מן השוק, יקנה אותו יהנה מקדושתו. ולא רק תלמידי חכמים שיכולים להבחין בשגיאות ולא יכשלו בהן. לדבריו בשער יש מקבילות בהקדמה, שבראשיתה כתב: "ובכן אחי ורעי תעלו במעלות הספר, ליקח ברקת בכסף", ובסופה "הכרחי לכל בר אוריין להיות מצוי הספר הזה בביתו". ברור כצהרים שספר זה לא הוכשר לקראת מסירתו לעיון הצנזורה. יש בה בהקדמה דברים על נשגבות רוממותו של התלמוד, שעשויים היו לזעזע את שלוחי הכנסייה. ואלה מקצת הלשונות: "וכבר ידוע כי התלמוד הוא הכיוון הראשון לבריאה ותכלית הברואים השלמים... ולבעלי התלמוד עשר ידות בכל החכמות". ולא די לו בכך אלא שכתב גם "יקרו חכמי התלמוד כי הם אמת ויקרים אשר אין להם הלול ושבח אבל הם יותר יקרים והלולים מאשר יהוללו וישובחו...". כלום ראתה הכנסייה שבח שנוא נפשה והחרישה?

סידרה שנייה, ספרים שנדפסו מכתבי-יד בלא ציונים ומפתחות, לקויים לדעתו גם מבחינת הזיקוק². דברים שהם חמורים מבחינת הכנסייה נשארו בהם ובכל מקום שכתוב גוי לא נוסף ע"ז (עובד עבודה זרה) ומשער שהמגיה הוא יהושע קאנטורי. ס' תשב"ץ (5), שאף הוא נדפס בפעם הראשונה בקרימונה, אבל חורג הוא מכלליו של זנה, לא יכול היה אלא להמציא הסבר טיפוסי, שבפנינו סוג חדש מעורבב, ספר שהכינהו בחוגו של אוטולינגי והמלאכה נעשתה בידי קאנטורי. הסידרה של קאנטורי נדפסה בשמונה החודשים הראשונים של 1557³. ספר הזוהר והטורים, אף-על-פי שיצאו אחר-כך, נראה לו שתחילת הכנתם והדפסתם בזמנו של אוטולינגי ולכן נמצא בזוהר ליד אומות ועממין תוספת ע"ז.

והנה כבר הוראנו שהלוקה זו ושייכותם של הסוגים השונים האחד לר' יוסף

1 שימושים אלה באו להעיד על ההגהה. ר' למעלה, השתבחות בהגהה, עמ' 38. — 2 שם, עמ' 1002—1005. — 3 שם, עמ' 1007.

אוטולינגי והשני ליהושע די-קאנטורי, אין להם כל אחיזה. אבל גם מבחינת הזיקוק דין אחד למהדורות החדשות ולספרים שיצאו מכתבי-יד. הרוקח (8), קצור מרדכי וסימניו (9) וזבח פסח (13), שנדפסו בשנת שי"ז והן מהדורות חדשות, הרבה דברים יש בהם שהענזורה מחקה אותם אחרי הדפסתם, כגון עבודה זרה, נכרי, גוי, צלמים ותלמוד. עולה על הכל שו"ת מהרי"ק (14) שאף הוא נדפס אותה שנה, ואף-על-פי ששנונו בו מילים אחדות, כגון: גוי - עע"ז, משומד - מומר, הרי "תיקונים" אלה נעשו לא בכל מקום. סי' קס (דף קכג, ב- קכד) שעניינו המרת הדת, נדפס בשלימות בלי שינוי ומוצא אתה בו הגמון, כמדות, הדת הנוצרית, משומד. מילים אלו נמצאות גם בסי' אחרים. ואכן לאחר ההדפסה, טפסים שנפלו לידי הצנזור הועבר עליהם קולמוס. ספר זה דיו להעיד שה"תיקונים" נעשו דרך מקרה והעניינים החמורים ביותר מבחינתה של הכנסייה, נשארו בו. ספר תשב"ץ כלולים בו בדיני יין נסך דברים הרבה שהענזורה לא היתה משאירה אותם ושנונו אחר-כך: גוי - עבודה זרה, משומד - מומר. גם סי' אור עינים (שי"ז), שנשמטו בו הרבה דברים שבדפוס קושטא, נותרו בו משפטים ומילים האסורים בעיני האינקוויזיציה.

ההודעה שגויים הם עובדי עבודה זרה

בספר אור עינים נדפסה בסופו (ל, ב) "הערה למעיין". וזה לשונה: "כל

1 בדקתי טפסים הרבה ככל שהשיגה ידי ומצאתי מחיקות הצנזור לאחר ההדפסה בספרים אלה: 3, 4, 5, 7-9, 13 (המילה תלמוד נמחקה), 14, 21, 28, 30, 39. גדול מספרם של הספרים שנמצאות בהם חתימות צנזורים ונקיים הם: 1, 2, 5, 11, 12, 15, 17, 18, 29, 32, 34, 44, 45. כמה ספרים אין בהם חתימת צנזור ולא הועבר עליהם קולמוס: 2, 6, 10, 14, 16, 19, 20, 22-35. דומה שאחדים מאלה היו מכורכים עם ספר אחר וחתימת הצנזור נמצאה בו. כמובן שיש טפסים שנבדקו על-ידי צנזור ויש שהבעלים שמרום מפניו או שנשלחו בראשית הופעתם למקומות שיד הצנזורה לא השיגה אותם (כגון סי' 14). — 2 דרך משל בסי' ראש אמנה (12) נדפסו המילים המשיח, מין (ה, ב ועוד). בסי' זבח פסח בהקדמה "מלך (עריץ ובוצע בצע) מלך פורטוגל" (ב,א) נמחק אחר-כך בידי הצנזור. — 3 כגון סי' קנד: לפני גויים — לפני עע"ז; סי' קפ (קרימונה קעט): לפני גויים — לפני א"ה, לגויים גמורים — לגויים עע"ז גמורים. בסי' פה, קעו (קרימונה קעה) במקום משומד נדפס מומר; בסי' קמא: שנשתמדה, משומדת — שהמירה, מומרת; שכפרה בתורת משה — המירה; מרדה באביה שבשמים — המירה. בסי' קעג: לאיזה חצרן נתן שוחד... משיב שאינו רוצה לגלות התחרונים המקבלים את השוחד כי יש סכנה בדבר. במהדורת קרימונה (סי' קעב) במקום שוחד — דורון, בכל מקום. ועיין עוד להלן, עמ' 73-74.

מקומות חלקים

מקום שתמצא בזה הספר נזכר שם אומות העולם ואויבי ישראל וכן אדום וישמעאל, ר"ל עובדי ע"ז והאלילים שהם אויבי השם בודאי, אבל שאינם עובדי ע"ז והולכים לתומם כבר אמרו חז"ל חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא¹. נוסח זה הפך לאחר זמן רב לנוסח מצוי בספרים שנדפסו בארצות הנוצרים ולראשונה נדפס בקרימונה. ברי, שלא בא אלא כדי למנוע הוצאת כתבי פלסתר מן האינקוויזיציה לדוכס מילאנו. צריכות זו מקורה בסיבה שבכל מקום שנזכר גוי הוסיפו ע"ז². נמצא אתה שואל, בשלמה לא נדפסה מודעה זו גם בספרים אחרים בקרימונה ובאיטליה. כנראה שהכרזה זו לא סיברה את אוזנה של הכנסייה ולא הועילה. יעידו על על כך, המחיקות הרבות של הצנזורה במהדורה "מוזקת" זו.

מקומות חלקים

בכמה ספרים מוצא אתה שהושמטו מילים ומשפטים והמקום נשאר פנוי להודיע על החסר. דבר זה מצוי כבר בדפוס העריסה ובדפוס איטליה בכל מקום ובכל זמן. ס' ראש אמנה (12), שנדפס לפני כן בויניציאה ובקושטא, יש בו משפטים המראים על מחיקת המפורש והפוגע ביותר בלבד. כגון: "וגם אמונת אחרי שהם יבינו הדברים ובגבואות כפשטן... ולא יקרא מין ולא כופר"³. ולהלן: "ולזה היו מתפללים לאמצעי" ונשאר הדעת ההוא בידי בני אדם וגם היום הוא מפורס' באמונת' ואנחנו לא כן נחשוב"⁴. כלומר נמחקה מילה אחת נוצרים ולא המשפט כולו אף-על-פי שהדבר יוצא מכלל. המילים מין וכופר נשארו. בשו"ת מהרי"ק (14), שכאמור הוחלפו בו מילים אחדות, נשמט קטע חשוב ונותרו מקומות חלקים אבל גם שונה הלשון⁵:

קרימונה, סי' קצא (קסח, ב)

ויניציאה, סי' קצב (רכח, א)

היה טעם נכון עד שלא באו הדורשי' מכת' היה טעם נכון
הכומרי' כאשר היה מלפני שלשי' שנה או

1 תוספתא, סנהדרין יג. — 2 ר' עמ' 69 הע' 1. — 3 פרק יב בראשון, דף יד, ב. —
4 שם, דף יו, א. — 5 בטופס שבספריית א"א הראשון לציון יצ"ו תוקן בגיליון הנוסח המקולקל, בכתובה איטלקית קדומה. ועיין בעניין זה ס' הסכמה ורשות, עמ' 208.

פחוי, שלא היו רגילי כלל וכלל, אבל עכשיו
 אשר בעו"ה רבו כמו רבו אלו הכיתו
 מהדורשי אשר הם רצועו מרדות לישראל
 ויום יום דרש ידרושון לכלותינו עד שבא
 הדבר לסכנת גוף וממון כמה וכמה פעמי,
 ולולי השם שהיה לנו וחסדי ה' כי לא תמנו
 כי חיים בלענו וכבר כלתה חרדה. הלא דבר
 פשוט הוא...

בס' ארבעה טורים (שי"ח, 20), בחלק יורה דעה הלכות עבודה זרה סי'
 קלט וסי' קנא, יש כמה שורות חלקות והן מלאות במהדורת טור בית יוסף
 ויניציאה שי"א, אבל במהדורת שכ"ד שנדפסה שם נשמטו. אף-על-פי-כן
 נותרו בדפוס קרימונה דברים שהיו אסורים מבחינת הכנסייה ובשנת שכ"ד
 הורחקו.

כיוצא בזה בס' הזוהר, כי תצא קלהוג, במדובר על "משיח בן יוסף דעתיד
 לאתקטלא", יש כשלוש שורות פנויות. אבל במהדורת מנטובה (רעטא)
 העיר המהדיר: "מצאתי כאן חלק כמו ד' שורות ונראה שחסר". ודבר זה
 חוזר להלן.

קשה מכולם "מחזור מכל השנה כמנהג האשכנזים" (28) שבפיוטים נשמטו
 בתים שלימים ורק במקצתם נשאר המקום פנוי, ולשונות הרבה שונו עד
 לבלי הכר².

הדפסת האימפרימאטור בספרים

מקיץ שי"ח עד קיץ שי"ט רוב הספרים שנדפסו בקרימונה שם המגיה ויטוריו
 אליאנו המומר נזכר בהם. לדעת זנה בא אליאנו למקום זה אחרי גמר

¹ דף קלז, ב: מסטרא דע"ז אתקריאת שבתאי לילית... דזרקין בה כלבי' מתים וחמורים
 [— —] דאינון [— —] עצם מת". בדפוס מנטובה רפב, א יש ריווח כדי מילה אחת
 בלבד. — ² ר' להלן, עמ' 166 ואילך.

פעולתו של אוטולינגי בקרימונה. דווקא הוא לא החמיר בזיקוק שלא כמידתם של חברי מדרשו של אוטולינגי². בתקופת עבודתו של ויטוריו אליאנו נתחדש דבר. בספרים שהוגהו בידו נדפס אימפרימאטור מהאינקוויזיציה. עדות שהספר נמסר לעיונם של שלושה בודקים רשמיים ונמצא נקי מכל דבר הפוגם בנצרות ושנאסר מטעם הכנסייה. נוסח האימפרימאטור הוא אחיד ונביא מה שכתוב בס' הזוהר (21). בס' זה בלבד כתוב גם בשער: "ברשיון הויקארי"או והאינקוויזיטור ינראלה. כנראה בסוף הספר". ואכן בסופו אישור בשפה הלאטינית שניתן בחמשה באוגוסט 1558 בשם החשמן מקרימונה והאח קלארינוס הממונה על הצנזורה:

Reuerendus I. V. Doc. D. Decius Alberius Vicarius Ep̄alis Cremonae & R. P. Fr. Io. Baptista Clarinus, Sacrae Theol. Doct. ord. praed. Inquisitor Generalis in Dominio Mediol. auct. Apost. deputatus. Viso praesenti libro, illum imprimi permittunt & licentiam q̄ imprimat concedunt. In quorum &c. Dat. Cremonae die quinto Augusti M. D. LVIII.

Pe. Galeaz Guacius

וזה תרגומו: המכובד י' ו' וק' ד' דיקוס אלבריוס ממלא מקום הגמון קרימונה והאח המכובד יוחנן בפטיסטה קלארינוס, האינקוויזיטור הכללי, בארצות שבשלטון מילאנו, דוקטור לתיאולוגיה של מסדר האחים הדרשנים וממונה מטעם הרשות האפוסטולית. לאחר שראינו ספר זה אנו נותנים רשות להדפיסו וכן רשות שיהיה מודפס... ניתן בקרימונה בחמשה באוגוסט 1558. נוסח ארוך נמצא בס' חזקוני (24), והרי תרגומו:

יום 26 במאי 1559. אני האח יוחנן דומיניקוס ויצ'ינטיני ממסדר האחים הדרשנים, ממלא מקומו של האב המכובד האינקוויזיטור הכללי של מדינת מילאנו, בעיד קרימונה, מעיד אני שהספר המכונה חזקוני נבדק בידי שלושה בודקים שהאב המכובד האינקוויזיטור הכללי מינם לשם כך, והוא הוחזר

1 הזיקוק, עמ' 995-996. — 2 שם, עמ' 1008. ודוגמא לכך ס' חזקוני, שבשני מקומות בלבד מצא זנה תיקון, במקום משומדים — מומרים והשמטת גוי' עז'ז "זו מלכות רומי".

זיקוק' הספרים

ליהודים כראוי נלדפוס. על כן, על-פי הדו"ח של הבודקים הנ"ל, ניתנה רשות למאיסטרו ויצנצו קונטי המדפיס להדפיס את ספר חזקוני הנ"ל.

תהלה לשכונקוני: אשר המוני וקיימני: הנעבדו וזכנו: להפלים פירוש חזקוני:
הוא וחזקני וזכני: לראות בכין בית ארמוני: ומלכות בן דוד ארמוני:
בכון וקיס בכית פמלוני: עם כל בני פכל לחולון וערמוני: וירחם
על שמו ישראל: וכא לכון נוהל: כמהרה כימכו אמן:

ההנה ברוב העיון עי' הבחור ויטורז אליאנו נכד ראש הסדקדים
האר אליהו בחור אשכנזי סג'ל זל:

קרימונא

ח' סיון שנת חוסה לקורתי

בכית ויצנצו קונטי

A di 26. di Maggio 1559.

Io Fratē Io. Dominico Vicentino dell'ordinē de Frati Predicatori, Vicario del R. P. Inquisitor Generale nel stato de Milano, nella città di Cremona. Faccio fede come il libro chiamato Chizzuni è stato riveduto da i tre riveditori deputati a questo, dal R. P. Inqui. Generale, & è stato restituito a essi Hebrei per buono. Per il che, secondo la relatione della sopradetti riveditori, si concede licenza à M. Vincenzo Conti Stampatore di poter stampare il predetto libro Chizzuni.

Decius Alberius Vicarius Episcopatus Cremonae, licentiam imprimendi supra nominatos libros concedo.

Io Fr. Gio. Dominico Vicentino Vic. del R. P. Inq. Generale, nella Città di Cremona.

Pet. Galeaz Guacius.

האימפרימאטור בס' חזקוני

אני דיקוס אלבריוס. ממלא מקום בהגמונות קרימונה, נותן רשות להדפיס את הספרים שזכרו לעיל.

אני האח יוחנן דומיניקוס ויצ'ינטיני, ממלא מקומו של האינקויזיטור הכללי בעיר קרימונה, פטנרוס? גליאצ'יוס גואצ'יוס. נקיטת לשון רבים מלמדת שהאיטור ניתן גם על רשות האינקויזיטור לס' אחר ונראה שהכוונה ל"חמשה חומשי תורה עם קצת פירוש רש"י" באידיש (25) שנשלם בערב פסח ש"כ ובסופו באו שמותם של שני החותמים בלי נוסח הרשות.

האימפרימאטור נדפס בספרים אלה: 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25. הרשות הראשונה (אבן בחן, ש"ח) ניתנה ב 19 במארס 1557, כלומר בזמן שספק אם ויטוריו אליאנו נמצא בקרימונה, ואכן אין נזכר שמו בספר זה. הספר היחיד שאין בו האימפרימאטור הוא ארבעה טורים (20) שגם בו לא צויין שם המגיה אבל במהדורה הקטנה של טור אורח חיים (20*) בא שמו של ויטוריו אליאנו במפורש. הספר האחרון (25) נשלם בניסן ש"כ, כנראה אחרי שעזב אליאנו את קרימונה, אבל אין בו האימפרימאטור אלא שמות חוקרי האינקויזיציה בלבד. ואולי הותחלה הדפסתו בשנת ש"ט, וכלום אין זה מסתבר שלא מקרה הוא שדווקא בתקופת עבודתו של ויטוריו אליאנו ניכר הצורך בהדפסת האימפרימאטור?

מן הדין היה שכל ספר יימסר לעיין האינקויזיטור לפני הדפסתו. והנה דווקא ס' אבן בחן (18) האיטור הוא מיום 19 במארס 1557 (כ' ניסן) וכיוון שברור מסדר ההדפסה, שספר זה נדפס מיד אחרי מבחר הפנינים (17) שנשלם ב"ח אדר ב, הרי התחילו בהדפסתו שנה אחרי הבקשה. ס' הזוהר הרשות היא מחמשה באוגוסט 1558 (כ' אלול) ובקלופון צויין שהספר נשלם בראש-חודש כסלו ש"ט. אין ספק, איפוא, שראשית מלאכתו היתה לפני קבלת הרשות. הוא הדין לס' חזקוני (24) שעשרה ימים לפני גמר הדפסתו (יח סיון ש"ט) ניתנה הרשות (26 מאי, ז סיון). ס' מהרי"ל, שנשלם ב"ז בסיון ש"ח, הרשות היא מ 11 ביוני שהוא כח בתמוז. כמותו ציוני (23), שנשלם בערב פסח ש"ט והרשות היא מ 21 במארס (ר"ח אייר). ס' מחיר יין (22) גמר מלאכתו היה בששה באדר ש"ט וזמנה של הרשות הוא 17 פברואר (כה בו).

1 ר' להלן בסמוך.

לגבי החומש (25), כיוון שלא צויין באישור זמנו, אין לדעת אימתי ניתן האימפרימאטור.

אפשר שהאימפרימאטור ניתן זמן רב אחרי שהספר נמסר לאינקוויזיטור, לא יכלו המדפיסים להמתין והתחילו להדפיסו. אלא שציון מועד ההדפסה, סותר הנחה זו, שאם לא כן כיצד היו מכריזים על הקדמת ההדפסה ונמצאו שמים עצמם חוטאים. כלום האינקוויזיטור סמך על אליאנו שעשה מלאכת הזיקוק? או שמא בא אתה ללמוד שהדברים אמורים לא בחובה אלא ברשות, וכי אליאנו הוא שראה טעם להדפיס בספרים שהגיה את האימפרימאטור כדי להרחיק מעליו לעז?

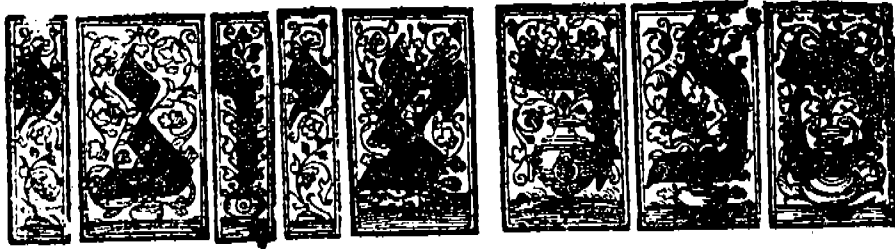
הדפסת נוסח האימפרימאטור נדירה היא בספרים העבריים. אין הוא מצוי כלל בדפוס פירארה, סביוניטה וריווא די-טרינטו, שבתקופה זו נודעה להם חשיבות רבה. בפאדובה נדפס בס' אחד (שכ"ג)¹, והוא האימפרימאטור האחרון שנדפס בספר עברי באיטליה. בעת חידושה בקרימונה נמצא הוא במנטובה, בשתי הערים שהתחרו על כיבוש מקומה של ויניציאה ושבחן נדפס לראשונה ספר הזוהר. בטפסים מעטים ביותר של ספר הזוהר שנדפס במנטובה, נדפסו מעבר לשער חלק ראשון שני אישורים באיטלקית², האחד מיאקומו ג'יראלדיני, צנזור משומד. דבריו נכתבו באפריל 1558, ובהם עדות שבכתב-היד אין דבר שנאסר בפקודתו של האפיפיור יוליוס השלישי. למטה ממנו נדפסה רשות להדפסת הספר שניתנה ביולי מטעם הקארדינאל של מנטובה ברטולומיאו גיזילינו ממיראנדולה, בשם החשמן אירקולה גונזאגה, האפוטרופוס של הדוכסים ויושב-ראש הקונציל של טרינטו. מדברי מדפיסי הזוהר נשמע לכאורה שהסכמת החשמן לא היתה צריכה, אלא משהצליחו מתנגדיהם להשפיע על הדוכס לבטל את רשות

¹ בפאדובה נדפסו שני ספרים, בשנת שכ"ג ס' דרך אמונה ובשנת שכ"ז דרשות התורה לר' שם טוב ן' שם טוב. בסוף ס' דרך אמונה נמצא האימפרימאטור: Marinus de Caballis Acques Pad. Pot. Magister Maximilianus Benianus Cremensis Inquis. in Diocesi Pataui. Licentiam concedit ut possit imprimi propria manu cum consultus fue rit super hac re uir peritissimus. (האינקוויזיטור של קרימה גותן רשות שיוכלו להדפיס ספר זה במחוז פאדובה במו ידם, לאחר שנועצו בענין זה עם האיש הבקי ביותר). — ² טופס כזה נמצא ברשותי. ור' זגה, שם, עמ' 989, ובספרו של סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, חלק ב, עמ' 502.

ההדפסה נזקקו לכנסייה¹. ברם, אין בכך פעולה מיוחדת שהועילה לביטול הגזירה על הדפסת הזוהר². דומה שהאימפרימאטור דרוש היה לכל ספר³. מסקנת החוקרים שרשות הכנסייה מלמדת על רצונה לעודד הדפסת ספרי קבלה נגד ספרי ההלכה ושהמדפיסים פעלו בחסותה מופרכת היא, איפוא, מעיקרה. הרשות שנדפסה בס' הזוהר במנטובה ובקרימונה לא נתבקשה בשל הפולמוס על הדפסת ספרי הקבלה, והכנסייה לא נתנה אותה בזכות המומר שעסק בהגהתו⁴. נוסח זה ממש ניתן לפני-כן ואחרי-כן לספרי הלכה, פרשנות ופילוסופיה.

ס' חזקוני (24) נתלשו ממנו הדפים קנה-קנו ודרך מקרה נשארו בטפסים מעטים⁵. בס' ציוני הושמטו עמודים שלמים (עא-עאא) וקטעים (מד, א; מה, א - ב) והמקום נשאר חלק. ספק אם נעשה הדבר לפי דרישת האינקויזיטור, שבאישורו אינו מצווה להשמיט דבר ומלשונו נראה, שהאישור ניתן על הספר בשלימותו. מוסכם הדבר שספר זה נידון לשריפה ובדרך גס שרדו כמה טפסים לפליטה⁶. שנה לאחר-כך חזר ונדפס ספר זה בבית

1 ר' דברי המגיה, ר' עמנואל ב"ר גבריאל מקורפולי: "חתרנו להשיג הרשו' מהשר יר"ה להדפיס, ובריתו היתה אתנו. כטוב לבנו להדפיסו, לא הונח לנו ולא ידענו מי בטע אשרה אצל מזבח ה'". עד שנקרה לפנינו מנחם ב"ר יוסף תנחום "וסבב פני הדברים בחכמתו עם החשמן יר"ה". ספר הזהר, חלק א, דף [ד, א]. ספק אם יש להסיק מכאן שלא נצרכו להסכמת הדוכס. מויניציאה למדנו שהדפסת ספר הזקיקה קבלת הסכמה משתי רשויות אלו. ונראה שהחשמן השפיע על הדוכס, או משהחשמן הסכים חזר הדוכס מסירובו. ועיין י' תשבי, הפולמוס על ספר הזהר, פרקים א, עמ' 167-168, 178. השגות תשבי על דעת החוקרים שהכנסייה עודדה הדפסת ספרי קבלה ושמדפיסי ספרי הקבלה פעלו בחסות הכנסייה, צודקות ונכונות, אבל לאו דווקא מנימוקו. ור' גם להלן, עמ' 134. — 2 על ההתחרות בהדפסת הזוהר, עיין תשבי, שם, עמ' 147. ודומה עלי שהדבר טעון עייון מחודש שאין כאן מקומו. — 3 והראייה שגם לס' כסף משנה, ויניציאה של"ד, ועוד כמה ספרים שנדפסו באותו זמן ניתן אימפרימאטור, אלא שנותר בכתב-יד. ר' הסכמה ורשות, עמ' 227. — 4 תשבי תולה הסכמת נציג האינקויזיציה להדפסת הזוהר בקרימונה "בזכות בעלותו של המומר ויטוריו אליאנו ובזכות השפעתו והשפעת חבר מרעיו, וכנראה גם הידיעה על הסכמות הצנזור והחשמן להדפסת הזוהר במנטובה סייעה בידו" (שם, עמ' 178. ור' גרץ, דברי ימי ישראל, ז, עמ' 263). ויטוריו אליאנו היה אחד המגהים, ואין כל סימן שהיה מדפיס או שותף להדפסת הזוהר בקרימונה. הצורך בקבלת הסכמת האינקויזיציה מרומז בדבריו של ר' משה באסולה, המובאים במאמרו של תשבי, עמ' 161-162. ממילא לא נראים דבריו ש"שותפותם של מומר וגוי במפעל ההוא חייבו את הרבנים לנהוג בזהירות יתירה" (עמ' 170) ומשום כך לא גינו את הדפסת הזוהר בקרימונה. — 5 במהדורת בומברג רפ"ד, שנדפסה עם החומש ורש"י נמצא כל שהושמד בטפסי קרימונה, ואף אחרי שהוחמרו תביעות הצנזורה לא הועבר עליו קולמוס. — 6 ר' להלן, עמ' 101.

ביאור על התורה על דרך האמת להחכם השלם הקדוש רבי מנחם

ציוני בן מהרר מאיר זלחה ממדינת שפירא

מוגה בתכלית העיון עם לוח בסופו מספר

כולל כל הפסוקים והדרושים והמאמרים

אשר התבארו כוח הספר הקדוש

ונפיקות דנות סתופלת עקוקים

עלכס וכופת נוספים

בקרימונה

קרית מלך רב אדונינו פיליפיו ירח אמן

ח' לשבט שנת ה'תשנ"ג

ה' ירח יניצן יניצן

שער מהדורה ראשונה

דפוסו של קונטי עצמו בקרימונה ובמהדורה השנייה אין אישור הכנסייה. בדיקת מהדורה זו מלמדת שכל אותם קטעים שהוסרו ממהדורת ש"ט אין בינם לבין איסור הכנסייה דבר. אדרבה, במהדורת ש"כ באו הסברים על כך. במקום ההשמטה שבדף מד, א כתוב בדפוס השני (מב, א): "וזהו שמושו. בזה החלק שייך שם של ע"ב בתשעה שטות מח' ח' שמות בכל שטה. וכל שם ושם מ"ג אותיות. ולא נדפס לקדושתו". ובדף מג, א: "...וכן תעשה

ביאור על התורה על דרך האמת להחכם השלם הקדוש רבי מנחם

ציוני בן מחרר מאיר זלחה ממדינת שפירא

מונה בתכלית העין

והגהות רבות והועלת מחוקים
מדכסונות נופים

בקרימונה

קרית מלך רב אדונינו פיליפו ארה אמן

זה חסון שכ לפק

על ידי ויצניצו קונטי ובכיתו

שער מהדורה שנייה

פעם אחר פעם ויצא לך השם האחרון מהם. והונח כאן חלק שיכתבנו בו
הרוצה". לאחר כמה פסקות חזר המהדיר וכתב על השמטה אחרת "ולא
נדפס לקדושתו". ולא זו בלבד אלא שבמקום העמודים החלקים באו
במהדורה השנייה טכסט (סו, ד-סו, ג) וכולו בהקשר אחד עם מה שלפניו
ולאחריו. בעסקי שדים ומזיקים שהמגיה העיר עליהם "ואסור גדול יש
לישראל העוסק בהם". ברי, איפוא, שאם צנזורה היתה כאן טעמים יהודיים

ואם דעתך להכין כרוכין בלתי מבטול כטעם כתוב ב' פסוקים אלו זה על זה במטות ארוכות ולא תשנה.

ציוני: מהדורה ראשונה

כשלה

מן

כל אז שבחורה • אז תשמח בתולה • אז
ידלג • אז תפקחנה • אז ידבר • אז תראו •
וכיון שחטאו חזר וקרעם ועתיד הקב"ה
להחזיר שנ' או ימלא שחוק פינו' אז יאמרו
בגוים הגדיל ה' וגו' • עוד איתא ב"ה אז
תקרא וה' יענה אם אז תקרא וה' יענה מיד •
ומאי ניהו אז אלא מלמד שאין לקר' לאלף
לבדה ע' השני איתיות הדבקים היושבים
ראשונה במלכות • ועם האלף הם שלשה
נשארו ז' מאמרות וה' ילכו דכתיב או ישיר
משה ובני ישראל • ויהא ישראל וירא
כמו ולביתראה • והשיגו ביד הגדולה
להפריש ביידי לאצבע ככר רמזתי שכשה
פועלת בכח ה' אחרונות נקראת יד •
וזכשוועלת לבדה נקראת אצבע •

את היד הגדולה • אונקלוס תרגם ית
גבורה ידא רבתא • ורבי אברהם
אמר המכה הגדולה כמו הנהיד ה' הויה •
פנימיות הסוד שגלית עליהם היד והיא
טה הרפה • אשר עשה ה' במצרים מכה מה
הקשה הגבורה והיא הימין אשר מרעץ
אויב • וכן נקרא זרוע • והיא הכח רבת ים
וגם נקרא עוף וזהו שנאמר עוף וזמרת ית •
ומזה יובן חצי השם • כי ישועת הים ומכתו
הית' ע' ית אשר הוא המלאך הנוא שעליו
נאמר כי שמי בקרבו • והנה מאמרם אל די
להשתמש בשתי אותיות והוא כמו ב"ה
לדוד צור עולמים • ודי לעולם להשתמש
בנעלם זה שמי לעלם ולא בנעלה •

והנעלה בנעלם כלול במספר שוה הידוע
לבעלי הקבלה • אשירה לה' כי גאה גאה
וגומר • מצאתי למקובל כי בפסוק זרה
מצורף שם של מל' אותיות וזו היא תכונתו •

תחת כל אלה ואלה מן התחלת סמיכה לה' וכו' עד
יש • כתוב אלה תחת עשס של מל' באופן • כי כל
תחת ס' אסידס' • תחת כס' ב' • ותחת
כ' וד' • וכן כולס עד ס' מל' יתחתית ע' •
ולא כדפס לקדושתו •

נאם דעתך להבין צרופן בלתי ממשול
בטעו' כתוב ג' פסוקים לו זה על זה בשטות
ארוכות ולא תשגה •

מ' אלה ראשונה מתיכס ראשונה שכתבון ראשון
ואת ראשונה מתיכס ראשונה שכתבון שני ואלה
ראשונה מתיכס ראשונה שכתבון שלישי ויגל מהס
פסל ראשון והוא וכו' וכן תעשה פעם אחר פעם
ויגל לך כסס סלמרון מהס והוכח כאן סלק
שיכתבנו בהרבה •

זיכר את אופן מרכבותיו כתב ש' כי הם
אופנים העליונים של מצרי' שהיו מנהיגים
מצרי' ההתחלת וקאשר נשתברו העליונים
נשתברו כוחות המצריים למטה כאשר
רמזנו למעלה • אז ישיר משה • מכאן
רמזו המקובלים כוד מסודות התורה כי
פרעה פתח שירתו באז כי הוא שם הנסתר
וכן ומאז באה אל פרעה • מצאתי • אמר
רבי עקיבא בשעה שאמר משה או ישיר
לבש הקבלה לבוש חם שהיו חקוקים עליו

ציוני, מהדורה שנייה

היו לה ולא דרישת הכנסייה, וספק אם דרשו זאת הרבנים, אלא נראה שהמהדיר עצמו התעורר להשמיט עניינים שבקבלה מעשית.

נמצא אתה למד שלאחר שריפת התלמוד, משגברו הקשיים להדפיס ספר עברי, החלו להדפיס את האישורים בספר. הדעת נותנת שהמהדירים סברו שעדות האינקוויזיציה שאין בספרים דבר נגד הנצרות תמנע שריפתם על-ידי הצנזורה אחרי הדפסתם, או העברת קולמוס. הדבר לא היה מיוחד לספרי קבלה, אדרבה ספרי הלכה שנזקקו לכך קדמו לספרי קבלה. דומה שהדפסת האישורים משלטונות הכנסייה בספר הזוהר מהדורת מנטובה בטפסים כה מעטים, מעידה שאותם טפסים נועדו לערי איטליה שהכנסייה משלה בהן.

הכלל העולה מכל האמור. הצנזורה פעלה בקרימונה למן הספר העברי הראשון. ברי שאין לומר שכמה ספרים נמסרו לעיין האינקוויזיציה וכמה ספרים נדפסו שלא בידיעתה או שלא דרשה בדיקתם. בתחילה לא עיינו כראוי בספרים ואולי לא היו בקיאים בדברים המיוחדים לנוצרים וגאולת ישראל. אין בשינויים והמתקת המילים שהכנסייה סלדה מהם אלא מה שיש בויניציאה ובמקומות אחרים זמן רב לפני הגזירה. "תיקונים" אלה ספק נעשו משום דרכי שלום ומיראה ספק מחובה, שהצנזורה מחקה אותם. מבחינת הכנסייה הפרוץ מרובה על העומד. כלומר תקופת עבודתו של פישקרול, אם אכן הספרים עברו תחת ידו מלבד הספר שבו נמצא השיר שלו, לא היה זיקוקם אלא לשם שמים, מבחינה יהודית ועניינית טהורה, לנפות את הטכסט מחיסוריו ושיבושיו. עצם חלוקת הספרים, לדעת זנה, לשני סוגים עיקריים, וההבחנה בין האסכולה ה"מזקת" של אוטולינגי לרצון הכנסייה, לבין חוגו של קאנטורי, וקבוצת הביניים שהעמידה זנה משעמד במשעול צר, מכרזת שאין כאן צנזורה ממשית, לא הוראות ולא כללים, לא מטעם הכנסייה והמדינה ומכל שכן שלא ברצון חכמים, כי אם אוטולינגי ופישקרול ודעמם ממונים היו מטעם הקהילה, כיצד העלימה עיניה מן החבורה השנייה. נמצאת למד שאיש איש עשה כרצונו וכהבנתו.

¹ ואכן הטופס שלי מוצאו מאנקונה. עתה ראיתי שכבר העיר זנה שהטפסים שבהם נדפסו האישורים הם מרומא, אנקונה ופירארה. שם, עמ' 989.

החמרה אחרי שריפת הספרים בקרימונה

החמרה רבה באה אחרי שריפת הספרים בסופה של שנת ש"ט. שנת ש"כ לא נדפסו בה אלא ספרים מעטים. ס' ציוני (27) מהדורה שנייה והשלמת מחזור אשכנזים (28). הספר היחיד שנדפס בשנת שכ"א, ס' תהלים עם פי' רד"ק (29) וששם קרימונה עליו, הוא הנגוע ביותר בעטייו של הזיקוק. פי' תהלים לרד"ק במהדורה זו נדפס על-פי דפוס ראשון בולוניא רל"ז, אבל הוא מקוצר ביותר¹. שינויים מהותיים חלו בו מחמת הצנזורה. במקום אומות העולם נדפס בבל, אויבי ה', גוג ומגוג; במקום גויים - בבליים, מדי ופרס, רשעים, צרים, אומות; במקום ערלים (נוצרים) - אומות. השם אדום נמחק. מרובות הן ההשמטות בדברים שהם גנות לגויים וזילזול בהם ובאמונתם ויחסן של האומות לישראל. טושטש גם לשונו של רד"ק במקומות שבהם מדובר על הגלות והמשיח.

גילגולו של פי' רד"ק במהדורה זו הוא שעורר את ביאנקי לכתוב חיבורו על הדפוס העברי בקרימונה². פרק גדול ייחד לסיבת הקיצורים שרובם נעשו בשל תשובות רד"ק לדוגמה הנוצרית. "מבקרי הדפוסים של זמנים אלה לא הרשו לקונטי להדפיס פירושו של הרב במילואו וראו חובה לעצמם לאסור כל המקומות של הפירוש עצמו שבהם מדובר בגנותם של ישו והנוצרים. בדיקת הספרים נעשתה בדיוקנות רבה ושמרנות של הבישופים על-ידי אינקויזיטור דומיניקאני"³. קונטי ציית בלי ספק להחלטת הקונציל האיזורי השלישי בטרינטו שבו ציווה קארלו בורומיאו על כל מדפיס שלא להדפיס דבר ללא הסכמת הבישוף והאינקויזיטור. דבר זה לא היה מיוחד לספרים עבריים⁴. זמן לא רב אחרי הקונציל בטרינטו הוציא פיוס החמישי בולה לכל ערי איטליה, שספרים עבריים יזוקקו לפני הדפסתם בידי

1 על קיצורה של מהדורה זו כבר כתב שד"ל, כרם חמד, ה, תר"א, עמ' 28-29. ברם מחקר השוואתי מדויק שגילה את מהות השינויים וההשמטות מחמתה של הצנזורה עשה ע"צ מלמד. ר' מאמרו פירוש רד"ק לתהלים, פרק ב, הפירוש המקוצר, ארשת, כרך ב, תש"כ, עמ' 70-95. מלמד כותב ששד"ל העמיד על הקיצור לראשונה. קדמו לו ביאנקי ודי-רוססי שהעירו על "זיקוקה" של מהדורה זו בשנת 1807. ועיין גם הסכמה ורשות, עמ' 161-162. — 2 ר' ההקדמה לספרו, עמ' 9 ואילך. — 3 שם, עמ' 12. — 4 ביאנקי (עמ' 13) מביא לדוגמא הספר של Palatio Civitatis שנדפס בשנת 1559 ובו נמצאים אישורי הצנזורה והאינקויזיטור.

תיאולוגים היותר מומחים שהשפה העברית שגורה בפייהם. סינאט מילאנו הטיל זאת על התיאולוג פירדיננדו בוניטי, שהיה יכול אף להיכנס עם היהודים לוויכוח בענייני יהדותו, והוא פיקח על הספרים שנדפסו לא רק בקרימונה אלא בכל המדינה.

משחודשה מלאכת הדפוס בקרימונה בשנת שכ"ה ניכרת החמרה בזיקוק². תורת הבית (31), הספר הראשון שנדפס בשנת שכ"ו, בכל מקום כתוב בו במקום גויים - גוי עע"ז³. ואף תיקון עניין נמצא בו. הלשון "מטומאת הגוי... מטומאתו של גוי", נדפס: "לצאת מטומאתו לקדושת ישראל... אינו נפרד מטומאתו"⁴. ואכן הדבר ניכר היטב בס' זכרון חרבן הבית (38) שכולו מאמרי תלמוד על החורבן והמדפים התעלם מלהזכירו וכתב בשער "ואף כי נמצא כזאת מפוזר בספרים גדולים". וכבר ראינו ששבח דובר בתלמוד בס' כריתות (16) ותלמוד מפורש בדפוסים הקודמים כגון בס' זבח פסח (13)⁵. בס' צדה לדרך שנדפס בסביוניטה (40) בש' שכ"ז, המאמר הראשון, כלל א פרק לד-מ כבר בדפוס הראשון, פירארה שי"ד, נשמטו בו דברים ונעשו תיקונים מחמת הצנזורה, אבל נוספו עליהם במהדורת סביוניטה⁶, וביותר בסדור אשכנזים שנדפס אותה שעה⁷.

1 שם, עמ' 14-2 לדעת זנה המזקק היה מעתה ר' אברהם פישקרול, אחיו של ר' זנוויל. הספר תורת הבית (31) נדפס לראשונה מכתב-יד, אף-על-פי-כן הכנים זנה את ר' אברהם תחת כנפי אחיו ומשער שר' זנוויל לקחו כעוזר לו (ור' עמ' 39 והע' 3). משל היה ריבוי הספרים שנדפסו בקרימונה מעמס קשה שלהרימו נצרכה חבורה גדולה. ומה ר' זנוויל היתה מלאכתו 'זיקוק' ספרים אף ר' אברהם עסק בכך (עמ' 1002). גם ספר זה צויין בו לדברי זנה שהוא "מזוקק שבעתים", ואין במשמעו אלא צנזורה. ברם, ביטוי זה המובא מתוך הקולופון לא נמצא בו כלל. אדרבה, בסוף הספר (עב, ב) כתוב: "מוגה ע"י איש אלקים קדוש בקי בכל משכיות חמדה וחדרי הלכה...". ובקולופון: "גם לא עלה בו שמיר ושית וטעות ושגיאה לא בא אל הבית", ובדומה לכך בנוסח השער. אם לא מספיקים דברים אלה יבואו דברי השבח של ר' אברהם בהקדמתו על ר' יהודה ב"ר נתן מקראקא, שהביא את הספר לדפוס: "פזר ממונו בחפצי שמים כבחפצו. ואף אתם עשו ככה ועיניכם אל תחוס על כיסכם בטוחים אתם לא תשדו וזייכו בכדי, כי גם בעין השכל הוגה, הגו סיגים מכסף כיד ה' הטובה. ע"כ עושו ובואו אמת קנו קנה חכמה". ס' זה הגהתו לקוייה ביותר. ר' למעלה, עמ' 39-40. הנוסח מזוקק שבעתים נמצא בס' תניא (30) שנדפס אז. העושה במלאכה היה ר' שמעון הלוי. בקולופון כתוב: "ותשלם המלאכה כדת וכהלכה... מזקק שבעתי' ומוגה בתכלית היופי, אשר אין בו שמץ ודופי". זנה יכול היה לומר ששמץ ודופי הם דברים שכנגד הכנסייה. — 3 השווה דברי זנה על ס' עמודי גולה. הזיקוק, עמ' 1000 וכן עמ' 998 הע' 71 והע' 83. — 4 על-פי התיקונים שבטופס שלי. ר' עמ' 39. — 5 ר' עמ' 71-72. — 6 זנה הודיע שהוא מכין מאמר על שתי המהדורות וחבל שלא נעשה הדבר עד היום. ר' הערתו קרית ספר, שנה ז, תרצ"א, עמ' 485; י' ריבקינד, דקדוקי ספרים, ספר מארכס, עמ' תטז. — 7 ר' להלן, עמ' 166 ואילך.

פרק רביעי

שריפת הספרים בקרימונה

מששרפה האינקוויזיציה ברומא ספרי תלמוד ועמם ספרים עבריים שמצאה בהם דברים הפוגעים בכנסייה, ושלוחיה עשו זאת בויניציאה ובשאר הערים שבמדינת הכנסייה. חששו היהודים שבדוכסות מילאנו שמא תתפשט הגזירה גם למקומם. הם קיבלו מן הדוכס פריוויליגיה, לאסור על אנשי הכנסייה לפגוע בהם ולא ליטול מידם התלמוד וכל ספר עברי.¹

קרימונה מפלט ללימוד התורה ולהדפסת ספרים

קרימונה היתה הקהילה היהודית הגדולה, שאיסור האינקוויזיציה על הספרים לא חלה עליה. רגלים לדבר שהקהילות היהודיות שעברה עליהן הגזירה, שלחו את הספרים שלא נתפשו בידי האינקוויזיטור לקרימונה והצילום.² דומה שמשום כך יצא ר' יוסף אוטולינגי, כנראה מויניציאה, והתיישב בקרימונה. הוא הקים ישיבה שהפכה למרכז ריבוץ התורה באיטליה. בן דורו, "המגיה" בס' עמק הבכא לר' יוסף הכהן, תולה הצלת הספרים בקרימונה בראש הישיבה: "כי עמדה להם זכות הישיבה אשר היתה אז בקריה הנאמנה היא קרימונה, כי כן הקים ה' להם גואל, הגאון כמוהרר"י אוטולינגי, שהרבץ תורה בישראל ולא עליהם עבר חרון אף ה', כי בתורת ה' חפצם יומם ולילה לא ישובותו".³ מדבריו נשמע שמשום שאי-אפשר היה

1 ר' התעודה שפי' Moritz Stern, Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden, Kiel 1893, ס' 118, עמ' 126. — 2 ר' דברי סיקסטוס מסיינה, להלן. גרץ כותב, כנראה על פי הנ"ל, שבקרימונה נאספו ספרים הרבה מקהילות איטליה ומהם שלחו "לקהילות ישראל בארצות הקדם, בפולין ובאשכנז" (דברי ימי ישראל, ז', עמ' 261). והם דברים שלא נמצא להם מקור ונתקבלו כאמיתה היסטורית. כגון Joshua Bloch, Hebrew Printing in Riva di Trento, New York 1933, p. 5. — 3 עמק הבכא, קראקא תרנ"ה, עמ' 129. ר' טרינטו, עליהם, שנה ב', תרצ"ה, עמ' 3. — 4 עמק הבכא, קראקא תרנ"ה, עמ' 129. ר' גדליה נ' יחיאל קורא לו "ר"י בקרימונה". שלשלת הקבלה, ויניציאה שמ"ז, דף סה, ב.

להפיץ לימוד התלמוד בקהילות אחרות באיטליה נהרו לקרימונה תלמידים הרבה. חופש זה נמשך "עד שנת בחדש"ה נשי"ט¹ ימצאונה, שאז שבתו הישיבות וגם עליהם עבר כוס תרעלת השרים, ואין שלום ליוצא ולבא במלחמתה של תורה"י. אף ר' יוסף הכהן כותב, שהכמרים היו "לצנינים בצדי היהודים אשר בקרימונה בשנה ההיא ויבאישו את ריחם בעיני העמים. וידברו שנים כמרים דומיניקאני אל המשנה אשר במילאן על ספרי התלמוד סרה בימי תמרוריהם. ויהי דברו נחוץ בטרם יוכלו ראשי העדות עמוד בפרץ, וישרפו ספרים רבים בקרימונה מתלמוד ופוסקים"².

השמועה על הדפסת התלמוד והחרמת הספרים העבריים על השתלשלות המאורע אנו למדים מחליפת האגרות שבין דוכסות מילאנו למושל ולפודסטא (Podestà) בקרימונה³. וזה עניינה:
ראש האינקוויזיציה ברומא, קארדינאל F. M. G. Alexandrinus, כתב ב-11 בדצמבר 1557 לסינאט מילאנו ולאינקוויזיטור בקרימונה לחקור אם התלמוד שהוחרם בפקודת הכנסייה והוצא לשריפה ברומא, בויניציאה ובמקומות אחרים, נדפס בקרימונה. אם נכונה השמועה יש למנוע זאת⁴. הסינאט שלח העתק המכתב ליוליוס קלארוס, הפודסטא של קרימונה, והטיל עליו לחקור בדבר⁵. הפודסטא קרא אליו את וינציצו קונטי, ואכן שמע מפיו שהדפיס כמה ספרים של יהודים, אבל רשות ניתנה לו עליהם מסינאט מילאנו ומעולם לא הדפיס תלמוד. הוא המדפיס היחיד שיש לו אותיות עבריות ולפניו לא היו, ומכאן שהשמועה איננה נכונה. הפודסטא חקר גם את ויטוריו אליאנו ואף הוא העיד שלא ראה תלמוד שנדפס בקרימונה. הויקאריו החרים מבתי היהודים ספרי תלמוד שנדפסו בויניציאה והונחו לפי הוראת הפודסטא בארמונו עד בוא צו הדוכס. הויקאריו כתב דין וחשבון על כך והפודסטא שלחו אל הדוכס⁶.

ב 20 ביאנואר השיב סינאט מילאנו לקארדינאל אלכסנדרינוס שהתלמוד

¹ דברי המגיה, עמק הבכא, שם. — ² שם, עמ' 138. — ³ התעודות נדפסו בספרו של שטרן הנז' בעמ' 89. מחזיק אני טיבותא לידידי ד"ר מרדכי ראבילו שתירגם למעני התעודות הלאטיניות והאיטלקיות. — ⁴ שם, סי' 112, עמ' 117. — ⁵ שם, סי' 113, עמ' 118. — ⁶ מכתב הפודסטא מ-7 בינואר 1558. שם, סי' 114, עמ' 119–120.

לא נדפס בקרימונה. מדבריהם נשמעת תרעומת שנחשדו במתן היתר להדפסת "ספרים מרושעים" של היהודים, והלא הם דבקים בנצרות, וכדי שלא תצא תקלה לאמונתם ציוו על קונטי שלא להדפיס דבר בלא הסכמתם. אדרבה, הם סמכו ידם על הוראת האפיפיור יוליוס השלישי, שלחו מכתבים לאינקוויזטורים שבפרובינציה הזאת ונתנו להם רשות לחקור ולדרוש אם נמצאים בבתי היהודים ספרי תלמוד, להוציאם מידיהם ולשורפם, אך אסרו לנגוע לרעה ביהודים. שלושה ימים אחר-כך הודיע הסינאט לראש המחוז על ספרים שהאינקוויזיציה כללה אותם בגדר ספרי מינות. קשה היה להבין טעמו של איסור על ספרים שנדפסו בכשלושים בתי דפוס, שקודם לא היתה החזקתם אסורה ושנקנו בכסף רב, אף-על-פי שאין בהם דבר נגד הנצרות. מהם שנתקבלו על-ידי הכנסייה ללא עירעור, מהם שתועלת מרובה בהם למלומדים, והכוונה כנראה לספרי מחקר ופילוסופיה. כל אלה ייחשבו מעתה לספרי כפירה ומינות.

נבחרו קהילות היהודים בדוכסות עירערו, בחודש מארס, על הצו המחייב את יהודי קרימונה למסור ספרי התלמוד לידי האינקוויזטור³. הן יש בידיהם פריוויליגיה מן החשמן של מילאנו והסכמת הסינאט, שהאינקוויזיציה והכנסייה לא תהיינה רשאיות לפגוע ביהודים וכי הם זכאים לשמור על נפשם וקנייניהם הרוחניים בחירות גמורה. הפקת זממו של האינקוויזטור יהא אסון כבד. עשוייה היא לחדש כל יום גזירה חדשה ולחתור נגד השלטון. דוכס מילאנו צריך להחליט על כך. לפיכך ביקשו שלא תעשה האינקוויזיציה דבר עד החלטתו, וספרים שכבר נלקחו יש לחייב את האינקוויזיציה להחזירם לבעליהם.

כנראה שהפיכתה של קרימונה למרכז ריבוץ התורה באיטליה ומציאותם של ספרים עבריים הרבה בעיר זו, גרמו חששות לכנסייה, שמא תאבד מה שעלתה בידה במקומות אחרים. תלמידים וספרים מקרימונה יישלחו לכל קצווי איטליה ויבטלו כל אשר השיגה הכנסייה. לפיכך שלח האפיפיור פיוס החמישי, שלפני עלותו על הכסא היה ראש האינקוויזיציה, לקרימונה את סיסטו מסיינה בשנת 1559, והוטל עליו להחרים ספרי התלמוד שהובאו

1 שם, סי' 115, עמ' 121. — 2 שם, סי' 117, עמ' 122. — 3 שם, סי' 118, עמ' 126.

לקהילה זו מכל ערי איטליה. מומר זה עשה לדבריו מה שלא הצליחו שלוחי האינקוויזיציה קודם לכן. הוא עבר מבית לבית ובדק כל הספריות ובתי הדפוס ולקח גם ספרים שאינם תלמוד אלא פירושים לכתבי הקודש וכיוצא בזה.² אך ספק אם יש לקבל עדותו בשלימותה. הן הפעולה החלה לפני 1559. Fr. Co. Baptista Clarius, האינקוויזיטור הראשי של קרימונה, ציווה על היהודים באחד באפריל 1559 שתוך חמשה עשר יום ימסרו לידו כל הספרים האסורים ולא נכללו בכך ליברארי (librari) ומוכרי ספרים. מכאן שגור על הספרים לפני החלטת הדוכס. גונזאלו פירנאנדיס מקורדובה, דוכס סיסה, המושל והמפקד הכללי של מלך ספרד באיטליה,³ הורה איפוא ב6 באפריל⁴ למושל קרימונה דון אלווארו די לונה⁵ שלא יתבעו מהיהודים ספרים שהם מחזיקים בביתם ושאינם נכללים

1 לא ידוע מה היה שמו ביהדותו. עיין עליו Paolo Sebastiano Medici, *Catalogo dei neofiti illustri*, Firenze, 1701, p. 52. אסיר אני תודה לפרופ' ויטורי קילורני ממנטובה שציין לי מקור זה; ח' מרחביה, קונטרס נגד התלמוד מימי שריפת התלמוד באיטליה, תרביץ, כרך לו, תשכ"ח, עמ' 80-86. היא משער שסיסטו חיבר את הקונטרס בספריית הואתיקאן. בקונטרס 60 מובאות שיש בהם כפירה מבחינת הכנסייה. אחת ההשערות של מרחביה היא שנדפס סמוך לשנת 1559 לצורך פעולתו להשמיד ספרי התלמוד בקרימונה (עמ' 85) וביותר סמוך לשנת 1564 (עמ' 86) והדברים צריכים עיון. — 2 ואלה דבריו במקורם: "Pius V. Pont. Maximus, cum ante pontificatum, ei divinitus collatum, amplissimo ac sacro totius Christianae Inquisitionis Senatui praecesset, anno videnlicet humanae, salutis MDLIX. misit me Cremonam ad abolendos thalmodicos Hebraeorum libros impiae ac prodigiosae doctrinae, quos Judaei ex omni ferme Italia in eam urbem,— tamquam in commune Judaicae nationis asyllum, convexerant: cum igitur ea de causa coepissem diligenter evolvere universas ipsorum bibliothecas, et typographicas officinas, omnium, quae tum in Italia erant, copiosissimas, reperi infinitum numerum Hebraicorum voluminum, inter alia vero infrascripta Hebraeorum expositorum in divinas scripturas commentaria: quorum cum aliquam mentionem apud nostro explanatores, praecipue scholasticos, prius invenissem, libuit eorum nomina summatim colligere, et hic collecta in calce huius libri appendicis loco subnectere: sunt autem haec: Abraham, Esdrae filius,.....". Sixtus Senensis, *Bibliotheca Sancta*, Neapoli 1742, Tomo primo, Libro IV, p. 491. *Catalogus Expositorum Hebraeorum, seu Rabbiorum qui Judaica lingua et juxta Hebraicas traditiones divinas literas exposuerunt.* כאן באה רשימת ספרים בסדר א"ב של המחברים מבלי לומר דבר על פסילתם, ודומה שאלה הם הספרים שלא נשרפו. בינתיים שלחה לי גם גב' בארביסוטי קטע מספרו של סיסטו, מן המהדורה השנייה, ויניציאה 1575, כרך א, עמ' 233, שאף בו כותב על פעולתו בקרימונה (ועיין גם בעמ' 571-572). — 3 כך הוא נקרא בתעודה 122, עמ' 130. — 4 שם, סי' 120, עמ' 127. — 5 שמו נזכר בתעודה 123, עמ' 132.

באינדקס. אבל ספרי תלמוד היו מוחזקים ברשותו כל עוד הארכה היתה בתוקפה. ממכתבים אחרים יוצא שההוראה היתה שהספרים יונחו בימי ההגבלה במבצר שבמגור והמפתח יהיה בידי המושל והמקום יישמר בידי חיילים ספרדים, למנוע מן האינקוויזיציה לעשות בספרים כרצונה. אם קדם המושל והעביר הספרים לאינקוויזיטור עליו לבקש להחזירם ליהודים. תוך ימי ההגבלה שלח האינקוויזיטור שלוחים לבתי היהודים ולקחו כל הספרים שנמצאו בבתייהם. המושל והפודסטא דיברו עם האחים הדומיניקאנים סיסטו מסיינה והירונימו מוירצ'יללי¹ הויקארי של האינקוויזיציה², לבל יעברו על פקודת מושל מילאנו. הנזירים סירבו באומרם ששמרו את הפקודה. לדבריהם לא היתה הארכה כללית ונתייחדה לנוצרים. היהודים זכו בה לענין העונש בלבד. החזרת הספרים תגרום נזק גדול ופגיעה בכבוד הכסא ברומא והאינקוויזיציה. כדי לקיים מעשיהם אמרו להיפגש עם מושל מחוז מילאנו³. הנזירים קיבלו על עצמם להחזיר ליהודים כל הספרים שאינם רשומים באינדקס. זה נאמר במכתבו של המושל. מכתב הפודסטא מפורט יותר. כאן נאמר שהספרים כבר הוחזרו⁴. הכמרים כללו במושג ספרי תלמוד גם כל שהוא פירוש, הערות וחיידושים על התלמוד. בפירוש הזכירו רב אלפס ורב אשר (Ravalphes, Ravaser) שהם קיצור התלמוד⁵ והדברים שכנגד הנצרות כלולים בהם. לדבריהם, תחילה הכחישו היהודים זיקתם של ספרים אלה לתלמוד, ומשהודו אחר-כך השיבו שהאפיפיורים לא אסרום. דעת האחים הדומיניקאנים היתה שיש ללכת אחרי האינדקס האחרון, שפירושים לתלמוד וקיצוריו פורשו בו. סיסטו מסיינה דרש, איפוא, לקבל גם ספרים אלה. אבל המושל והפודסטא ביקשו לאוספם לחדר אחד עד שהדוכס יפסוק בדינם⁶.

נציגי האינקוויזיציה לא נפגשו עם הדוכס אך הכמרים סיסטו מסיינה והירונימו מוירצ'יללי כתבו לו וכנראה השפיעו עליו. ב14 באפריל ציווה

1 שם, סי' 119, עמ' 127; סי' 121, עמ' 128, 130; סי' 123, עמ' 131. — 2 נזכר באימפרימאטור בס' מהרי"ל (19) שניתן ביוני 1558. — 3 שטרן, סי' 122, עמ' 130; סי' 124, עמ' 132. — 4 שם, סי' 121, עמ' 128—130. התעודה היא מ7 באפריל. — 5 17 באפריל. שם, סי' 124, עמ' 132. — 6 ספר רב אלפס נשרף עם התלמוד בויניציאה וכן המשנה. ר' עדותם של בני הדור ר' מתתיהו דלאקרוט (500 ספרי רב אלפס) ור' יהודה לירמה. א' יערי, מחקרי ספר, עמ' 203, 207. — 7 שטרן, סי' 124, עמ' 132—133.

הדוכס על הפודסטא להוציא את החיילים שהובאו למקומה של האינקוויזיציה לפי פקודתו לשמור על הספרים.¹ ספרי תלמוד ישארו בידי האינקוויזיציה. אבל לא יוכלו לעשות בהם מה שבדעתם לעשות בלא רשות הדוכס, ויתר הספרים יש להחזירם ליהודים.²

אכן ספרים שהחזירו לא היו כולם אלא מקצתם, ועל שהוחזר דרשה האינקוויזיציה מחירו מושלם, ארבעים סקודי, באומרה שהוצאות הרבה הוציאו עליהם לסבלים ולבלדרים שיצאו למילאנו וכן לזיקוק הספרים מן הדברים האסורים. קהילת מילאנו הודיעה, איפוא, לדוכס ב-29 ביולי שהכמרים אינם מציינים לפקודותיו, עניהם לבצע כסף ומחשבתם רעה על היהודים. אם לא יעמוד לימין היהודים יאבדו ספריהם והם עצמם עמהם.³ אכן בו ביום הטיל הדוכס על הפודסטא של קרימונה ושל לודי להחזיר ליהודים כל שהוא לא תלמוד ולא נאסר באינדקס.⁴

פירוש זה שבחליפת המכתבים, דומה שלא הועילנו לפרש את הסתום, ועדיין יש לתהות כיצד נתעוררה האינקוויזיציה ברומא בדצמבר שנת שי"ח לשאול על נסיון להדפיס את התלמוד בקרימונה? לא היתה לה לכנסייה שליטה בקרימונה אבל שלוחיה במקום זה תקיפים היו. כלום גונב לאוזניה העובר בבית הדפוס, ספק מן המדפיס הנוצרי, ספק מידידו המומר וישוריו אליאנו, שהיה באותם הימים המגיה בביתו של קונטי?

הדוכס עצמו לא מנע מן האינקוויזיציה להחזיק בידה ספרי תלמוד שלקחו מן היהודים, אבל דרש לצמצם את האיסור לספר זה. מוזימת האחים הדומיניקאנים עלתה עתה בידי האינקוויזיציה, שמתחילה לא היה בהישג ידה אף התלמוד לבדו. משהשיגה זאת דרשה לאסור הכל וכלפי הדוכס אמרה שאין היא עושה דבר כנגד הפקודה אלא לדעתה יש בתלמוד גם כל שהוא משתלשל מכוחו.

מה היתה העילה? דומה שהיא אמורה מפי נציג קהילת מילאנו, שקבל על כך, שההחרמה הכללית לא באה אלא בעטייו של מכתב, ששם כותבו

¹ ר' גם שם סי' 121, עמ' 130. — 2 שם, סי' 122, עמ' 130. — 3 שם, סי' 125, עמ' 134–135. כנראה שהיתה הסתה גדולה נגד היהודים. וולף רושם תעודה מ-8 באפריל 1559 שכולה דברי דליטוריה על היהודים שיש להמיתם (ר' המקור המצויין בעמ' הבא, הע' 3). — 4 שם, סי' 126, עמ' 135.

לא פורשי. כלום צריכים אנו לפנים שבהלשנה אמור הדבר? חולייה חסרה זו עשויה לגלות את התעלומה. נראה שלא בכדי לא פירטו האחים הדומיניקאנים בספרים המשתלשלים מן התלמוד, אלא רב אלפס ורב אשר, שיש בהם כל שיש בתלמוד נגד הנצרות וזילזול בישו. להוכחת טענתם ביקש הויקארי מ"שלושה אנשים מומחים בעברית"² לבדוק ספרים אלה וגבה מהם עדות. "אחד היה יהודי ועתה נוצרי ונעשה כומר. השני ויטוריו אליאנו יהודי שהתנצר והשלישי הוא היהודי יהושע די קאנטוריי"³. הם עברו על הספרים והעתיקו כל מקום שלדעתם יש בו פגיעה בנצרות.

ויטוריו אליאנו

לפני שנדון בגופו של דבר ראוי לעמוד על טיבם של העדים. הראשון שמו לא נזכר ואפשר שהוא "פיליפו הבליעל אשר שמו לפנים בישראל יוסף מורו"⁴, שעל תעלוליו באותה שנה כתב ר' יוסף הכהן, והוא אשר ידו היתה בשריפת התלמוד במדינת הכנסייה⁵, חמש שנים לפני כן. ויטוריו אליאנו היה בנו של יצחק ב"ר יחיאל⁶ פיהם מבוהמיה, שנשא לאשה את בת ר' אליהו בחור באיטליה. שמו העברי היה יוסף⁷. הוא נולד בשנת רפ"ח (1528) ברומא. שנתיים אחר-כך, בשנת 1530, נולד אחיו שנקרא ביהדותו שלמה רומאנו⁸. בשנת ש"ז נסע יצחק פיהם לקהיר ולקח עמו את הבן

1 שם, סי' 118, עמ' 126. — 2 שם, סי' 124, עמ' 133. אפשר שעדות של שלושה נגבתה לפי הנהוג שהאימפרימאטור ניתן אחרי בדיקת הספר בשלושה. ר' למעלה בנוסח האימפרימאטור. 3 וולף רשם תעודה זו בשתי שורות בצורה משובשת ביותר: הקאנוניקוס ויטוריו אליאנו, יהודי מומר, ויהושע די-קאנטוריי, גם הוא מומר, העידו נגד התלמוד. (G. Wolf, Actenstücke zur Geschichte der Juden, המזכיר, א, תרי"ח, עמ' 131). ור' להלן, עמ' 100 והע' 7. — 4 עמק הבכא, עמ' 137. בכ"י אלמנצי (ר' שם) נאמר שלמה רומאנו, והוא אחיו של אליאנו. יש הסוברים שהוא יוסף צרפתי מפיס. על כל פנים ברור ששמו של מורו בגוויתו היה אנדריאה די-מונטי והוא המיר בשנת 1552. עיין S. H. Margulies, Ein Brief Mose Alatino's an den Apostaten Andrea del Monte, ספר היובל לאברהם ברלינר, ברלין תרס"ג, עמ' 267. — 5 שם, עמ' 128. — 6 על השם יחיאל, ר' שטיינשניידר, קטלוג הבודליאנה, עמ' 3066. ח"ד פרידברג כותב שגם ר' שמואל פיהם היה בנו, כנראה מחמת זהות השם (תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה וכו', תל-אביב תשט"ז, עמ' 81). ברם אביו של ר' שמואל נהרג על קידוש ה' ובכל חתימותיו הוא מזכירו בתואר הקדוש הי"ד. — 7 שטיינשניידר כותב שזקנו ר' אליהו בחור מזכירו בס' טוב טעם. ולא מצאתי זאת בספר. — 8 ווגלשטיין — ריגר מזהים את שלמה רומאנו עם ויטוריו אליאנו.

Geschichte der Juden in Rom, Vol. 2, Berlin 1895, p. 146

השני. כשנה אחר-כך הגיעה אליו השמועה על המרת בנו יוסף ומיד שב לויניציאה כדי להחזירו למוטב. באותם הימים מת ר' אליהו בחור (ש"ט). הדבר השפיע על ויטוריו. הסכים לנסוע עם אביו למצרים ולשוב ליהדות. אך נעלם. לבסוף היה גם לכומר בכנסייה. יצאו שנים אחדות ושלמה רומאנו לקה כאחיו. המיר דתו בוויניציאה בשנת 1551 והיה לכומר ישועי. תירגם קטאחזים לעברית ולערבית. שמו של רומאנו בגויותו היה יואן באטיסטה אלייאנו. מיד בצאתו לתרבות רעה ניסה להסית יהודים להאמין בנצרות. ושמו נזכר לגנאי עם שני המומרים יוסף מורו וחננאל די-פוליניו שגרמו לשריפת התלמוד בשנת ש"ד².

אלייאנו עבר לקרימונה בשנת ש"ז³. לא ברור אם שלוח היה מטעם הכנסייה, על כל פנים מיד לבואו עשה מה שאחיו עשה בוויניציאה. הוא סייע לויקאריו של קרימונה להחרים ספרי תלמוד שנמצאו במספר רב בידי היהודים ושנדפסו בוויניציאה. אך לא עלה בידם זממם לשורפם מיד. כי הפורסטה ציווה להניחם במבצר עד שתינתן רשות לכך מדוכס מילאנו. ואכן בעטיים הירשה סינאט מילאנו לאינקוויזטורים שבפרובינציה לחפש בקפדנות ספרי התלמוד ולשורפם⁴.

זיקתו של אלייאנו למלאכת הספר העברי לא ידוע עליה מלפני קרימונה. וספק אם עסק בכך לפני כן בוויניציאה. לפתע אחז בידו מלאכת זקנו שבגד

1 ר' ליקוטים מן האוטוביוגרפיה שלו שתירגם י' זנה, מפאולו הרביעי, עמ' 150—153. גרץ, דברי ימי ישראל, ז' עמ' 244—245. Henri Musset, 'Histoire du Christianisme', Vol II, Jerusalem 1948, p. 84 (אני מודה לד"ר חיים ורדי שהעירני על ספר זה). לדבריו נולד יואן באלכסנדריה בשנת 1530 בערך, אבל באוטוביוגרפיה נכתב בפירוש רומא. בשנת 1561 שיגרו האפיפיור פאולו הרביעי עם האח הישועי כריסטופורו רודריגז הספרדי למצרים כדי לקרב את הכנסייה הקופטית אל הכנסייה הקתולית. בעת ביקורו בקהיר רדפה אותו אמו כיוון שנטש את היהדות. הוא חזר למצרים בשנת 1584. בשנת 1577 נשלח אל המארוניטים בלבנון וחזר אליה בשנת 1580. — 2 עמק הבכא, עמ' 128. — 3 שטיינשניידר כותב שאלייאנו הגיה ס' זבח פסח (13) שנשלם בתמוז ש"ז (קטלוג בודליאנה, חלק א, ס' 2678, עמ' 412. ועיין מה שכתב עליו בחלק ג, ס' 9300, עמ' 3066). אף ח"ד פרידברג כותב כן (תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה וכו', עמ' 81). כבר העיר זנה (הזיקוק, עמ' 995) שלא מצא זאת. אף אני בדקתי טפסים הרבה ולא ראיתי בהם שמו. כלום בטפסים אחדים בלבד נדפס שמו? אם כך הוא, יש להניח שגם ס' ראש אמנה (12) ויטוריו אלייאנו הגיהו. אך יש לחכך בדבר, שהרי כיצד לא הגיה במשך שנה שלימה אלא ספר אחד? בלא ס' זבח פסח, יובן שפעל ברציפות מקיץ ש"ח ועד סוף ש"ט ושמו מופיע בכל הספרים (19—24) שנדפסו עד לשריפה. — 4 שטרן, ס' 114, עמ' 120. ור' למעלה, עמ' 90 והע' 6.

בו. הוא הגיה ספרים עבריים והתפאר בעבודתו ולא זו בלבד אלא שהדפיס ספר מכיסוי. ס' מהרי"ל (19) נשלמה הדפסתו בקרימונה ביי"ז סיוון שי"ח "עיי ויטוריו אליאנו נכד המדקדק הגדול הח"ר אליהו בחור סג"ל זצ"ל ובביתו". ביתו הוא בלי ספק הוצאתו. שכן בית הדפוס היה של קונטי וסמו נזכר בשער. רק בספר זה נזכר שהיה המביא לדפוס. בכ"ח אב שי"ח השלים הגהת טור אורח חיים (20). בר"ח כסליו שי"ט ס' הזוהר (21). מכאן ואילך כינה עצמו "הבחור", ספק רימוז לכינוי זקנו ספק לומר שהיה בלתי נשוי. בס' מחיר יין (22, אדר שי"ט) כתוב "והוגה בתכלית העיון עיי הבחור ויטוריו אליאנו יצ"ו... נדפס במצות ויצניצו קונטי ובביתו". בערב פסח - ס' ציוני (23) ובסיון ס' חזקוני (24), הוא הספר האחרון שנדפס לפני השריפה.

אליאנו שיצא מוויניציאה משחדלו להדפיס בה ספרים עבריים ובא לעיר שירשה מקומה, כדי לעשות למען ספרים עבריים לתקנם ולהגיהם, כאילו לכפר על מעשי הכנסייה, יאחז בזה וגם ישרת את האינקוויזיציה ברצותה להחרים את התלמוד ואגב כך ספרים הרבה. העסקת מומרים בסידור ספרים עבריים מצוייה היתה, משנאסר על היהודים לעבוד בהם ונמצאו יהודים שהמירו אחרי שעסקו בכך, אבל משומד שמשתבח במלאכת קודש זו ומזכיר שמו בנוסח רבני ועולה על כך שייקרא בתואר "כמ"ר" (בקולופון הזוהר), הוא מן הנפלאות שרק הפאראדוכסים המצויים אצל יהודי איטליה יכולים להסבירם.

המופלא שבכך יגדל: משמצא שדפוסו של קונטי שוב לא ידפיס ספרים עבריים בריבוי שהסכין לו לפני השריפה, חזר לויניציאה וכבר בראשית שנת

1 לדעת זנה בא מפנה בהדפסת הספרים העבריים בקרימונה עם בואו של אליאנו בראשית שנת 1558. השותפות התפרקה. כמה ספרים שנשלמו בסוף שנה זו ושם אליאנו בהם, יש בהם סימנים לשיתופו של אוטולינגי (הזיקוק, עמ' 1007), וכוונתו לס' הזוהר ולס' ארבעה טורים (שי"ט) שיש בהם מפתחות ומראי מקומות, ולפי הכלל שכלל הרי שמחוגו של אוטולינגי יצאו. קאנטורי שהביא לדפוס ספרים מכתבי-יד נסתייע באליאנו ובהשפעתו על האינקוויזיציה בקרימונה. בזמן קצר דחק את ר' יוסף אוטולינגי מן הדפוס, והוא שיסד את הדפוס כחלק מהותי של בית-מדרשו, יצא להקים דפוס אחר בריווא הסמוכה (הזיקוק, עמ' 996). — 2 הדעה שהיה שותף להוצאת ס' הזוהר, אין לה על מה שתסמוך. ר' עמ' 79 והע' 4. — 3 במהדורה השנייה של ס' ציוני (27), שנשלמה בכ"ה בתמוז ש"כ, שוב אין שמו נזכר. — 4 אף בשער הסידור חלק ב (לא ידוע לי אם השער של חלק א מצוי בטופס מן הטפסים המעטים ששרדו מסידור יקר זה), הזכיר שמו: והוגה ברוב העיון עיי הבחור ויטוריו אליאנו... (שטיינשניידר לא רשם סידור חלב בין הספרים שאליאנו הגיהם. שם, ס' 9300). ועדיין הדבר טעון בירור אם אכן נדפס המחזור בשנת ש"כ.

ש"כ הגיה "סדור תפלות... כפי מנהג ק"ק בני חלף"¹. שמו של אליאנו נזכר גם בס' שערי דורא, הוא הספר הראשון שנדפס בויניציאה אחרי חידוש מלאכת הספרים העבריים, שנשלם בערב סוכות שכ"ד. שמו של המדפיס בראגאדין לא נזכר בשער. אלא שמו של אליאנו, והוא קורא לעצמו בקולופון "המחוקק". משל היה מומר זה הגורם לחידוש עבודת הדפוס העברי. בהקדמה כותב המגיה הנודע והחכם והדרשן הויניציאני ר' מנחם פורטו כהן: "וכראות אחד מהאלופים את יקר תפאר' הספר הזה ותועלתו כי רב הוא קם לפתוח פתוחי חותם קודש... אל מלאכת הדפוס שנית לסקל המסילה... הצב גבולות הגהות... ומראה מקום...". כלום אין אחד מהאלופים שכיוון לשם שמים וישוריו אליאנו הוא? וכך יוצא מן החתימה שבסוף הספר: "אמר המחוקק וישוריו אליאנו נכד ראש המדקדקים... אתה המעיין אם תראה תמונת כל מום בספר הנכבד הזה אל נא תפגל בקדשים ח"ו לתלות החסרון ההוא במעלת המחבר, כי מודעת זאת בכל הארץ לא ינצלו המדפיסים משגיאה מה, רק פקח עיניך וראה אם שמץ דבר נמצא בו ותתקן את אשר עותו קוצר רוח החוקקים ובזה תשא ברכה מאת ה'". רצון מופלג שספר הלכה יצא מתוקן מתחת ידו והביטוי "אל נא תפגל בקדשים ח"ו", דומה שלא יאמר מפי מומר שנתן לבולהסית ולהדיח ולבער ספרות ישראל². חלקו של וישוריו אליאנו בגזירת הספרים והדמות שצרו לו ההיסטוריונים, טעונים בדיקה. בחליפת המכתבים בין האינקוויזיציה לדוכס מילאנו נזכר שהיה אחד משלושה שהאחים הדומיניקאנים ביקשו לחוות דעה על הזיקה שבין רב אלפס ורב אשר לתלמוד. הנזירים תבעו זאת כדי לאמת טענתם בפני הדוכס שאין להבדיל בין התלמוד לקיצוריו ומפרשיו. ברור הדבר

1 נוסח השער יש בו מלשונותיו של ר' מנחם פורטו כהן בהקדמה, ודומה שהוא מחברו. —
2 בשנת שכ"ה העתיק בויניציאה ס' הקנה, ובשער כתב: וזה ההעתק ישן היה בגניזה בויניציאה הבירה בחבורת האחים של קדוש פראנציסקו דילא ויניאה, ובימים קדמונים היה של החכם הגדול הפילוסוף אלהי את פרנציסקו זורזי מחבורת הקדש. וזה ההעתק הוא לשם החכם השלם השר אדני ופטרונזי החסיד אדון טומאסו מרקניפילד מארץ אינגליטירה רוכב של הקדש סיפולקרו [פרש מקבר ישו] מירושלים תוב"ב (כ"י אוכספורד 1547. קטלוג נויבאויר, עמ' 541). אליאנו עבר לרומא והגיה ספרים עבריים בשנת של"ח ושמ"א. שטיינשניידר, שם, עמ' 3066. — 3 ר' גרץ, עמ' 245. בעמ' 262 הוא כותב שעל-פי קאנטורי ואליאנו "נפתה הנציב הדוכס... להאמין כי אמנם מלא התלמוד דעות נפסדות ויתן פקודה לחיילותיו החונים בקרימונה להתפרץ אל בתי היהודים... ולהבעיר תבערה גדולה".

שערותם היתה בעוכרי הספרים. ר' יוסף הכהן שחקר ודרש על כל שהתרחש באותם הימים והניח לנו ידיעות נאמנות וחשובות, תולה קלקלות במומרים ומזכיר שמותם. על שכמם של חננאל די פוליניי, יוסף מורו ושלמה רומאנו הטיל את הגזירה הראשונה של שריפת התלמוד² והספרים העבריים, אבל על שהתרחש בקרימונה לא אמר דבר וחצי דבר אלא הזכיר את האחים הדומיניקאנים ובלשון עמומה, שהסיבה היתה בגלל הריבות שבין ר' יוסף אוטולינגי ליהושע בן חת³. אי-הזכרתו של אליאנו בענין השריפה הראשונה, והוא וחבריו בענין השריפה בקרימונה, דומה שיוצאת ללמד שר' יוסף הכהן לא סבר שאשמתם של המומרים הללו היתה. כלום אין באמור להשמיענו שנפשו של אליאנו היתה שסועה? מות זקנו הביאו לידי היריהורים בשנת ש"ט, אבל קשה היה לו להינתק מן הדת שנתלה בה, נכנס לעולמה של הנצרות ומעולם היהדות לא יצא והיו מעלות ומורדות בדרכו, עתים דבק באמונתו החדשה עד כדי להרע לתורת אבותיו ועתים היריהורי חרטה היו פוקדים אותו ונשאר נאמן לספריהם של חכמי ישראל, עשה למענם, הדפיסם והפיצם. אבל לעשות את המעשה המכריע, לתקן את אשר עיוות, שוב לא יכול היה כי לא עמד בו כוחו לעשותו. ממומר זה נעבור למי שנחשב מומר, הוא יהושע די-קאנטורי.

יהושע די-קאנטורי

שריפת הספרים העבריים בקרימונה תלה בה ר' יוסף הכהן מריבה שהיתה בין ר' יוסף אוטולינגי ליהושע בן חת⁴. זיהויו עם יהושע די-קאנטורי, עלתה במחשבתו של גרץ, תחילה בדרך ספק ואחר-כך בתורת ודא⁵. כנראה שנימוקו היה, שהרי עדותו של קאנטורי גרמא היתה לשריפת התלמוד. וזה

1 ר' יוסף הכהן גורש מגינואה בשנת ש"י וישב בבולטאגיו (Votaggio) עד שנת שכ"ח ושימש רופא בעיר זו. עמק הבכא, עמ' 126. — 2 ר' למעלה, עמ' 96 והע' 2. מעניין הדבר שבאותו הזמן ממש ישב רופא ספרדי אחר, ר' גדליה ן' יחייא, לא רחוק מקרימונה, כתב על השריפה הראשונה והזכיר את ר' יוסף אוטולינגי, אבל לא אמר דבר על השריפה בקרימונה. ר' שלשלת הקבלה, ויניציאה שמ"ז, דף סה, ב. — 3 ר' הע' הבאה. — 4 "ומריבות שנים אשכנזים עברים נצים הסבו כל אלה, אשר שם האחד יוסף אוטולינגו ושם השני יהושע בן חת". עמק הבכא, עמ' 129. — 5 שם, עמ' 262.

קבע בכך מסמרותי ואף הסביר נכונה מוצא הכינוי בן חת, שהוא מבני בוהמיה, כלומר שהיה מפראג. מפראג באו חזנים הרבה לאיטליה ובודאי שמו היה יהושע חזן.²

בירורו של כינוי זה נגלה לפנינו ממקור של הזמן ההוא. בויניציאה היה שליח ציבור ושמש בית הדין אשר נקרא חת וחזן. ב"הצעה על אודות הגט" של תמרי-וינטורוצו באה עדותו מו' אדר א שכ"ו, שבה הוא חותם שמו: נאם יוסף ש"צ ושליח ב"ד בן לא"א חת חזן וצ"ל. בחודש אלול חתם: נאם יוסף שליח צבור ושליח בית דין הנז' בן לא"א הח"ר יחזקאל דמתקרי חת חזן וצ"ל.³ מנוסח ראשון יכול אתה לומר שחת הוא שמו של האב, וכי נוסח שני מוסיף שחת הוא כינוי ליחזקאל. ברם, קרוב יותר לומר שבחתימה ראשונה צ"ל בן החר"י חת. ואין הוא שם אלא כינוי. ואכן בזמן זה עצמו היה המגיה ר' שמואל ב"ר יצחק פיהם חזן, שכבר דובר בו.⁴

כיוון שכך, הרי שקופה של שרצים היתה תלויה עליו בעודו באשכנז, בטרם בואו לאיטליה, והדבר היה ידוע ומפורסם באיטליה.⁵ לדעת ההיסטוריונים היה קאנטורי מומר. אם זיהוי זה נכון, כיצד לא הזכיר ר' יוסף הכהן עובדה זו כפי שעשה לגבי חבריו, ולא כתב עליו אלא "ולא יצדק עליו שם יהודי כי אם בהשאלה".⁶ ולא זו בלבד אלא שסמוך אחר השריפה נהרג "ויקברו אותו לבדו בקרימונה אצל החומות".⁷ מומר ודאי שלא היה נקבר בבית קברות יהודי ואין ספק שנקבר אצל החומות כדין מוחרם או מאבד עצמו לדעת וטבעי הדבר שאוטולינגי או חכמי קרימונה החרימוהו,⁸ ואכן באגרת

1 הזיקוק, עמ' 996. — 2 שם, עמ' 1014—1015. גרץ סבר שבן חת הוא כינוי לגנאי. שם, עמ' 262. — 3 הצעה, ויניציאה שכ"ו, דף יד, ג ודף נז, א. — 4 ר' למעלה, עמ' 58. — 5 ר' עמ' 107. — 6 עמק הבכא, עמ' 139. מכאן לומד זנה על המרתו. ר' שם. ברם, הוא עצמו חש כנראה בקושי והתעלם ממנו ולכן כתב שאולי המיר לא באופן רשמי. — 7 עמק הבכא, עמ' 138. שפ"ר בהערותו לדברי גרץ (שם) כותב דברים מבולבלים אבל צודק הוא בהערותו שכנראה בן חת לא המיר. הוברר לי עתה שטעותו של גרץ (עמ' 262) וכל הבאים אחריו והסתבכותם בענין זה נוצרו מן הרישום המוטעה של וולף (ר' עמ' 95 והע' 3). ברם, זנה (עמ' 997) מזכיר את התעודה שהדפיס שטרן, וכיצד הוא נגרר אחרי דבריו של גרץ? — 8 זנה מצא בטופס ס' ארבעה טורים, ויניציאה רפ"ב, שבגנזי היברו יוניון קולג', רשימה בכתיבה אשכנזית-איטלקית בחתימת יהושע שליד שמו הוסיפו "ימח שמו וזכרו ונמח זכור מלהזכירו", שיהודי אשכנז נוהגים היו להוסיף למי שיצא מכלל ישראל (הזיקוק, עמ' 1014). ולדעתו אם במומר אמורים הדברים ומכוונים ליהושע מקרימונה מאותו הזמן הרי הוא יהושע דיקאנטורי. והנה, ביטוי זה לקוח מן הפיוט אל נא לעולם תערץ (אוצר השירה 3870) לפרשת זכור, שבו נאמר על עמלק: ימח שמו וזכרו ונמח זכורו מלהזכירו בזכרון קדוש. וכיוון שברור שקאנטורי לא המיר, ממילא נפלה השערתו של זנה.

הפודסטא של קרימונה נאמר במפורש שהוא יהודי. בירורה של עובדה זו וחתימתו של שמש בית הדין בויניציאה הם המוכיחים שבן חת וקאנטורי אחד הם וכי נשאר ביהדותו.

שיתופו של יהודי בבדיקת הספרים, ברי שלא נעשתה מתוך שהכריחוהו אלא בהסכמה. יהודי שארץ לחברה עם מומרים והוציא דיבה על ספרים עבריים, כלום לא עשה זאת מסיבות שפלות. מתוך רצון נקמנות והתחרות פסולה? אם כן מהו יסוד העילה לחיזוק ידה של האינקוויזיציה להחרים הספרים העבריים בקרימונה, אם לא בענין שתחילתו הדפסת התלמוד בעיר זו או מה שנכלל בפירוש הרחב של מושג זה שהנזירים הדומיניקאנים רצו לשוות לו? אלא שלא ידענו שבדפוסו של קונטי הותחל בהדפסת התלמוד או רב אלפס¹.

אכן ספר רב אלפס נדפס בשנת שי"ח בריווא די-טרינטו. אם כך הדבר מדוע נשרפו הספרים בקרימונה ולא בריווא? ר' יוסף הכהן כותב שנשרפו "ספרים רבים... מתלמוד ופוסקים" ולא אומר היכן היו. מכל מקום ברור שבגלל התלמוד נשרפו גם ספרים אחרים שהיו באותו מקום ושלוחי הכנסייה עשו לפי רצונם ולא לפי פקודת הדוכס². ריכוזם של הספרים היה במנזר הדומיניקאני, אבל יש מקום לשאול אם בשעת ההחלטה על הביעור רק באותו מקום נשרפו. כאן באות עדויות של סיסטו עצמו ומדהימות אותנו. לדבריו שרף בהוראת סינאס האינקוויזיציה ברומא עשרת אלפים כרכים של חיבורים תלמודיים ועמם אלף טפסים של ספר ציוני (23). המלא מובאות של דברים רעים לאין מספר מהתלמוד³. בבית הדפוס מצא אלפיים כרכים

1 כבר זנה (שם, עמ' 997) שיער שהשמועה על הדפסת התלמוד מקורה בהלשנה של קאנטורי על תכניתו של אוטולינגי להדפיס את רב אלפס בריווא, אבל הוא סבור שאליאנו דחק רגליו של אוטולינגי מקרימונה ובעודו יושב בקרימונה הכין אוטולינגי את המהדורה לפני שנת שי"ח. קאנטורי יריבו מצא שעת כושר להתנקם בו והפיץ את השמועה. ור' להלן בראש פרק ה. — 2 גרץ כותב שבעקבות עדותם של המומרים ובכללם קאנטורי, הורה הדוכס לחיילות הספרדים להתפרץ לבתי היהודים ובית הדפוס, לאסוף כל ספרי התלמוד ולשורפם. החיילים לא הבחינו בין התלמוד לספרים אחרים ושרפו גם אותם (שם, עמ' 262). הוא מציין ספרו של סיסטו מסייגה כמקור לדבריו. — 3 וזה לשונו במקורה: "Manahem a Rechanate edidit Commentarios in Pentatheucum, ZIONI prae notatos quorum cum mille fere exemplaria, innumeris Thalmudistarum impietatibus referta, ad nos fuissent praelata, mandante Sacro Romanae Inquisitionis Senatu, una cum aliis decem millibus Thalmudicorum scriptorum voluminibus exusta fuerunt".

סיסטו, שם, עמ' 492. ועירבב מנחם ציוני במנחם ריקאנטי.

של ס' הזוהר, שלדברי סיסטו הוא פ"י לתורה מר' שמעון בן יוחאי שחי לפני ישו. החיילים הספרדים עמדו לשורפם והוא הצילם, בודאי מהטעם הנ"ל. כלום הנזירים הדומיניקאנים לטשו עיניהם על הספרים שנמצאו בבית דפוסו של קונטי והוציאו מרשותו? והלא בשני הספרים הללו נדפס אישורו של האינקוויזיטור הכללי בקרימונה שאין בהם דבר אסור והמומר ויטורין אליאנו נאמן הדומיניקאנים הגיהם?

השריפה

אימתי היתה השריפה? ברי שלא לפני אייר ש"ט, שרשות האינקוויזיטור לס' ציוני (23) הוא מראש-חודש זה. אבל בסוף חודש אב עדיין היה המאבק של האינקוויזיציה בעיצומו ובכ"ד בו אנו שומעים על הוראות הדוכס לפודסטא של קרימונה ושל לודי להחזיר הספרים שאינם תלמוד ולא נאמר דבר על שריפת ספרי התלמוד מלבד זאת שאין לה לאינקוויזיציה רשות אלא להחזיק בהם.

משחשו היהודים בסכנה הקרובה לבוא, לא הסתפקו בהשתדלותם לביטול הגזירה, אלא החביאו ספרים בבתיהם ובבתי נוצרים ידידיהם בקרימונה וב-סביבותיה, כגון בבורדולנו, ויסקוואטו, וירולאנואוה(?) אוסטיאנו וסורזינה.² נחזור לדברי ר' יוסף הכהן: "וידברו שנים כמרים דומיניקאני אל המשנה

Simeon, filius Jochay, inter Judaeos expositores vetustissimus, scripsit ante 1 Christum natum volumen ingens in Pentateuchum, ZOAR nuncupatum; cuius duo milia exemplaria in officina Typographica Cremonensi excusa invenimus, et jam ab Hispanis militibus incendio destinata servavimus. זה וכתב מדעתו שסיבת הצלת ספרי הזוהר היתה משום שחברו המומר אליאנו הדפיסו (שם, עמ' 263). וכבר נאמר למעלה שלאליאנו לא היה חלק בהדפסת ס' הזוהר. —² עדותו של יעקב אברהם (Giacomo Abramo) במשפטו ב-21 ביולי 1575. בשעת השריפה היה יהודי וגר בקרימונה ואחר-כך המיר לנצרות. וזה לשון המקור:

"Interrogato questi in data 21 luglio 1575 se gli ebrei avessero ancora libri proibiti egli rispose: Io credo certissimo che ne abbiano assai et nelle case loro et in quelle dei cristiani loro amici; perché so che quando ero ebreo [et] venne la proibizione di tener libri proibiti, loro ne avevano assai et li inguattarono [parola del vernacolo cremonese che significa et li nascosero] in casa loro et in casa delli cristiani et per le ville, cioè nelle ville di Bordolano et di Vescovato et di Viarona [verolanuova?] et d'Ostiano et di Soresina et in molti altri luoghi; ma non so poi dove particolarmente se li mettessero". Domenico Bergamaschi, Gli ebrei a Cremona (Estratto dal periodico

"La Scuola Cattolica" di Milano, Monza, 1906, p. 15.

אשר במילאן על ספרי התלמוד בימי תמרוריהם¹. שנים אלה אינם אלא סיסטו מסייגה והירונימו מוירצ'יללי. תמרוריהם דומה שהוא מלשון תמרורים והמכוון לימי אידיהם או צומם. אפשר שהם שלושת ימי האבל שלפני הפסחא. אלא שהמשך דבר טעון עיין: "ויהי דברו נחוץ בטרם יוכלו ראשי העדות עמוד בפרץ". והן ראשי קהילות מילאנו וקרימונה עמדו בפרץ לסכל מחשבת האינקוויזיציה ולא עוד אלא שהמושל היטה לדבריהם אוון. המשנה הזכירו ר' יוסף הכהן למעלה בהסבירו כיצד פסחה הגזירה על התלמוד משנת שי"ד על קרימונה: "ויתן ה' לרחמים בעיניו את ראשי העדה ולא שמעו בקולו"². נראה שלשון מקוצרת נקט וההשתדלות היתה לא רק בשנת שי"ד אלא נמשכה בשנת שי"ט. בזמן זה הוחלף המשנה פעמים אחדות. וכנראה שאז נתקבלה דרישת האחים הדומיניקאנים ורשות המשנה ניתנה. אחר זאת כותב ר' יוסף הכהן שהיהודים שביתר ערי דוכסות מילאנו פחדו שמא יקרה גם להם אסון זה "ויתנפלו לפני הדוכס שיש'ה המשנה ולפני הזקנים אשר במילאן. ויאמר לכתוב אל האפיפיור טוב על היהודים להשיבו ממחשבתו הרעה ולתתם להדפיס שנית את ספרי התלמוד"⁴. הדוכס הוא Duque de Sesa שעמו הוחלפו המכתבים הנ"ל והזקנים הם חברי הסינאט. אכן מכאן נראה שהיה הדוכס נתון להשפעות מתחלפות. אף הוא כותב להלן "גם על היהודים אשר באלישאנדריא נטה הכמר החוקר בדבר הטיאטינו קו תהו בחדש אגושטו בשנה ההיא ויקח את ספריהם מידם ביד חזקה. ויצעקו אל זקני מילאן ויכתבו אל הכמר להשיבו ממחשבתו הרעה ולא שמע בקולם. וישאל מאת היהודים בפדיונם בצע כסף וישובו מילאנו ויצעקו לפני הדוכס שישה המשנה אהה. וישא את פניהם בעת ההיא. ויכתוב אל הכמר שנית ויתן את הספרים ביד מושל העיר בכ"ט יום לחדש אלול על אפו ועל חמתו"⁵. דבריו הם ממש מה שאנו מוצאים במכתבו של הדוכס לאינקוויזיטור באליסנדריה ולפודסטה שבעיר זו, שהתרעם על שלא צייתו לפקודת הסינאט שיש להחזיר ליהודים כל הספרים חוץ מן התלמוד. וציווה לקיים פקודה זו מייד⁶.

1 עמק הבכא, עמ' 128. — 2 שם, עמ' 129. — Don Consalvo Fernando di Cordova, 3 — duca di Sessa. — 4 שם, עמ' 140. — 5 שם, עמ' 140-141. — 6 שטרן, סי' 127, עמ' 135.

אכן, הספר האחרון שנדפס בשנת שי"ט, ס' חזקוני (24), נסתיים בוודאי ביוני 1559 ורשות האינקוויזיטור הוא מ'26 במאי. השריפה היתה, איפוא, בחודש אב, והוא כנראה שרימו לנו המגיה בס' עמק הבכא "עד שנת בחדש"ה ימצאוננה", לאמור בשנת שי"ט בחודש המועד לפורענות.

הנחה זו מתאששת מקורות הדפוס. הפסקה קצרה חלה מתמוז שי"ט ומשחודשה עבודתו. נדפסו בו ספרים באידיש ובאותיות צו"ר (25-26), והספר העברי היחיד שנדפס, ס' ציוני (27), הוא הספר שנשרף. אבל צאו וראו, שוב לא נדפס באותיות רש"י אלא באותיות מרובעות. הוא אשר אמרנו שאין ספק שחלק מבית דפוסו של קונטי עלה באש וכבר החל לפזר חומר הדפוס שנותר.

לימוד התלמוד לא פסק, כנראה, בקרימונה. היהודים הצילו ספרים והחביאום ולמדו בהם בעינעה. האינקוויזיציה לא חדלה מלחקור ולדרוש על כך², אבל לא הצליחה לאבד מבתי ישראל ספרי תורתם.

¹ בין הגהה להדפסה הודיעתני הגב' בארביסוטי מקרימונה, שאכן היתה השריפה לפני 25 ביולי (כ באב). לפנייה היתה תעודה מן היום הנ"ל שבה מתלונן קונטי על האינקוויזיציה "questa benedetta Inquisizione col privarmi il non stampare hebraico" שבמעשיה גרמה לו נזק במונעה ממנו להדפיס ספרים עבריים (הארכיון הנ"ל, אוסף קטעים, 1559, מס' 14). — ² ר' למעלה, עמ' 102 והע' 2.

פרק חמישי

ייסוד הדפוס בריווא די־טרינטו

שריפת הספרים בבית דפוסו של קונטי בעטייה של הגזירה על התלמוד והנוק שנגרם לדפוס, דומה שעניין זה יש בו להעיד שאם לא היתה תכנית להדפיס את התלמוד כפי השמועה, הרי החלו בהדפסת רב אלפס. ושמא ענין זה בדברי ר' יוסף הכהן נקשר עם מה שלפניו, שלאחר שביקשו היהודים שביתר הערים שבדוכסות מילאנו שלא יקרה להם מה שקרה בקרימונה, כתב המשנה אל האפיפיור "לתתם להדפיס שנית אם ספרי התלמוד"¹. תכנית זאת הורתה ולידתה בבית-מדרשו של ר' יוסף אוטולינגי וכנראה עליה היתה ההתחרות עם יהושע בן חת. רמז לכך בתשובת ר' יוסף הכהן לתלונתו של ר' יוסף אוטולינגי על שתלה בו הקלקלה של השריפה. דבריו נכתבו ביראת כבוד, אלא שלדעתו אין להיסטוריון לישא פנים לגדול ועליו מוטל לגלות את האמת במערומיה: "מפי מגידי אמת פעמים שלש כתבתי מה שכתבתי כי לא מלבי. ואף גם זאת לא כמלגלג עליך אדוני ח"ו, רק מרוב שיחי וכעסי בראותי ספרי תורת אלהינו לשריפת מאכולת אש ואין אומר השב"². קובל הוא עליו שלא קיים "אל תתחר במרעים, וכי מרשעים כמוהו יצא רשע ומשורש נחש יצא צפע, אף כי שמוע שמעת את אשר עשה באשכנז. וכי לא יצדק עליו שם יהודי כי אם בהשאלה... לכן הוצרכתי לכתוב כפי הנשמע, שמריבותיו היו נסבה, לא ח"ו להוריד מעלתך, כי מי ישים דברתו על איש אשר כמוך היום ונקה".

אי אתה יכול לשער טיבה של תחרות זו אלא בעצם הדפסת ספר רב אלפס בריווא באותו פרק זמן על-ידי ר' יוסף אוטולינגי, וקאנטורי הכריז שאין לחלק בינו לבין התלמוד. והנה ספר זה ראשון הוא לדפוסי ריווא. סברו החוקרים שנשש ר' יוסף אוטולינגי את ישיבתו ועזב את ביתו בקרימונה ויצא

1 ר' למעלה, עמ' 101. — 2 עמק הבכא, עמ' 139.

ספר

ארבעה טורים

להרב רבינו יעקב

בר אשר אשר נודע בשערים

שמו : הונה בתכלית העיון : עם הנהות : ומראה
מקום ופ' מלות קשות : נדפס על ידי הנאמן
מדרד יוסף אוטלינג יץ ומהנדס
תחת ממשלת

הארון החשמן קרישטופיל מדרוז ירה

פה ריווא דטרינטו
שנת שך לפ"ק

שער ארבעה טורים עם סמלו של מאדרוצ'י (מסגרת השער, ר' עמ' 28)

חלקו של החשמן קריסטופילי מאדרוצ'י

לריווא לעסוק בהדפסת ספרים. עצם הקמתו של דפוס עברי במקום שאינו רחוק מקרימונה ובזמן פריחתו של דפוס קונטי, בעיירה קטנה שספק אם היתה בה קהילה יהודית באותה העת, וביותר הסמוכה ונראית לטרינטו שבה התקיים הקונציל המפורסם שביקש להחזיר לכנסייה את עוצם שלטונה (1545-1563), לא זיעזע את מחשבתם של החוקרים.

חלקו של החשמן קריסטופילי מאדרוצ'י

ההסבר הרווח הוא, שהנה קם ליהודים חשמן נאור, קריסטופילי מאדרוצ'י (Christophilus Madrucci) הגמונה של טרינטו ונסיכה. כל שהריעה הכנסייה ליהודים בא הוא לתקן. מה היא רדפה אותם ודיכאה את רוחם, הוא קירבם ועשה להפצת תורתם ברבים. השתדל להקים את בית הדפוס בריווא ומרצונו להרבות ספרים עבריים השפיע על ר' יוסף אוטולינגי בקרימונה לשאת בכספו בהוצאות הספרים². משל היה ראש הישיבה גביר נודע ונענה לו. עד שאמרו עליו על הקארדינאל שייסודו של בית הדפוס "בסיועו המלא של אחד מנכבדי הכנסייה שימש ישע ופדות לחכמת ישראל שבאותו זמן"³. מסקנה חשובה זאת יסודה בכך ששמו של מאדרוצ'י נזכר בשערי הספרים שנדפסו בריווא ובייחוד בסמל שלו ש"קישט רבים מן הספרים שיצאו ממנו"⁴ כיצד נתעלמה מהם שאזכרת החשמן לא באה אלא משום שהוא היה גם נסיך, כמות שבכל הספרים העבריים נזכרו השליטים אם טובים ואם רעים בתוספת ברכה. והלא כך נאמר "תחת ממשלת האדון החשמן קריסטופיל מאדרוצ'י יר"ה", כפי שנהוג היה דרך משל במנטובה⁵ ובכל דפוסי קרימונה. הסמל

1 ר' עמ' 101 והע' 1. — I. Bloch, Hebrew Printing in Riva di Trento, New York 1933, p. 32.
2 תרגום עברי, על הדפוס העברי בריווא די טרינטו, עליה, שנה ב, תרצ"ה, עמ' 2-3.
3 בלוח מציין מקורותיו עמק הבכא וגרץ. ולא מצאתי בהם דבר על כך. הילה זו האופפת את דמותו של מאדרוצ'י נרחבה בדבריהם של המקדימים למהדורת הצילום של ס' משא גיא חזיון, ירושלים תשכ"ז, עמ' טו-יז. — 3 בלוח, שם. ורובי דבריו לקוחים מספרו של עמרם, עמ' 296-299. — 4 משא גיא חזיון, עמ' טו. בלוח כותב: "שמו של הרב הנודע ושמו של החשמן המהולל בצירוף סמל האצילים של האחרון מפארים את השער של כמה ספרים עבריים" (אנגלית ועברית, עמ' 3). — 5 בשערי הספרים שנדפסו באותן השנים במנטובה, כגון בס' הזוהר, כתוב: "תחת ממשלת מעלת אדונינו הרוכס גוליילמו גונזאגה יר"ה והדרו". ועליו כותב ר' יוסף הכהן "ויט אחרי הבצע ויכבד עלו על כל העמים מאד". עמק הבכא, עמ' 125. דוכס זה החמיר בביצוע הוראות הכנסייה כלפי היהודים. ר' סימונסון, היהודים בדוכסות מנטובה, חלק א, עמ' 19.

של החשמן כלום לא מסתבר שנכפה עליהם? ולא עוד אלא שמכל הספרים שנדפסו בריווא אינו אלא בשלושה, בס' רב אלפס (שי"ח), ארבעה טורים (שי"כ) ומלחמות ה' (שכ"א). ובשער ס' טורים שחזר ונדפס בשנת שכ"א הוסר הסמל.

אמירתו של בלוך "בעיני היהודים נחשב הדבר לפלא וכמו נס מן השמים, כשהגיע לידם ספר עברי מספרות ישראל ובשערו סמל האצילים של אחד מרבי הכנסיה היה בודאי מעורר בלבם הרגשות ותקוות יפות", יפה היא לא לדור שזעמו פניו למראה זמורת זר בכרם ישראל, והרי לא לחינם הוצא הסמל מן השער השני של השור, אלא לחוקר בן זמננו. אם כדברי החוקרים כן היה, כיצד הוזקקו ספרי ריווא לצנזורה והרי חותם החשמן היה טבוע עליהם?

ייסוד בית דפוס בריווא הצריך קבלת רשות מן החשמן ובשל כך נטל מס. חיבה יתירה נודעה ממאדווצ'י לכסף. הוא חי בהרווחה יתירה ודרך חייו ושלטונו הזיקוהו לכסף רב³. משמצא מקור חדש להרבות הכנסותיו הרי בוודאי ששש על כך.

הדפוס לא היה של החשמן אלא בבית אנטוניו ברואן (Broën)⁴ ששמו נזכר בשער הספר הראשון שנדפס בריווא. הוזקקות למדפיס נוצרי מורה שגם מאדווצ'י לא התיר ליהודים להקים בית דפוס בשמם.

1 בלוך, עמ' 13. והם דברי עמרם, עמ' 298. [ור' גם ההקדמה למשא גיא חזיון, עמ' יד. —
2 בלוך מסביר זאת בכך שהחשמן עצמו נחשד במינות (אנגלית ועברית, עמ' 15). ברם, בתחום שלטונו לא היתה שליטה אלא לו ואין מדובר בספרים שלו שנדפסו במקום אחר. —
3 בלוך עצמו (אנגלית ועברית, עמ' 3) מביא עדותו זאת של הירן: "מאדווצ'י נטה אחרי ההרווחה החמרית ובאהבת היקר שלו גם נצרך לה ביותר. מעידות [על כך] כמה עדויות על אורח חייו ושלטונו". I. Hirn, Der Temporalienstreit des Erzherzogs Ferdinand von Tirol mit den Stifte Trient (1567-1578), Archiv für österreichische Geschichte, Vol. 64, Wien 1822, p. 365. מאדווצ'י תיווך למען ישארו יהודי קאסאלי שתיים-עשרה שנה במקומם תמורת תשלום כסף רב. עמק הבכא, עמ' 131. — 4 כלום היה לו בית דפוס בריווא? לדעת בלוך מרקריאה היה הראשון שהקים בית דפוס בריווא (עמ' 14). ולא ידעתי מנין לו שכל העובדים בבית הדפוס היו יהודים?

רבי יוסף אוטולינגי

והנה, הידיעות הללו על הדפוס בריווא כידיעות על ר' יוסף אוטולינגי, יוצאות יפות ומאוששות מן המקורות. אביו היה ר' נתן אוטולינגי². ומסתבר שהוא שבא מאטלינגן לאיטליה. לא ידוע אם בנו היה עמו. כנראה גר בוניציאה או בסביבתה ועבר לקרימונה סמוך לשריפת התלמוד. כאן הקים ישיבה והפיץ את לימוד התלמוד שנאסר בוניציאה ובמדינת הכנסייה. גם ר' יוסף הכהן בביקורתו הקשה עליו אומר "מי ישים דברתו על איש אשר כמוך היום ונקח... חכם אתה כמלאך אלהים"³. הדעה שר' יוסף אוטולינגי נטש את ישיבתו ועבר לריווא לעסוק בהדפסת ספרים היא מן המוזרות. מדברי ר' יוסף הכהן יוצא ברור שהיה בזמן השריפה בקרימונה. אך אין אנו צריכים לכל זה. עניינו של הדפוס בריווא וחלקו של ר' יוסף אוטולינגי בו יוצאים מפורשים בדברי הרופא ר' יעקב מרקריאה, עוזרו של ר' יוסף אוטולינגי, "אל עין הקורא", שמעבר לשער חלק ראשון של רב אלפס: "איה סופר איה שוקל את הגדולות והנוראו' עשה הגאון מהר"ר יוסף אוטולינגי י"ץ... ידושלח בחור אוצרותיו, בזבזו ומבזבזו מהונו מכוון לישיבתו ואור לו בקרימונה יושב בשבת תחכמוני מזכה הרבים". ישיבתו ודירתו בקרימונה. אף תעודה מפורשת בידינו על כך. ב"א אב ש"ח חתם בקרימונה ראשון לשלושה רבנים: יוסף בכמ"ר נתן אוטולינג זצ"ל⁴.

חכם שמעמדו הוא המכובד ביותר בקהילתו, שבעירו בית דפוס יפה ומשוכלל, ישאר במקומו וייסד דפוס חדש בעיר אחרת להדפיס בו ספרים? ברי שלא מרצון עשה זאת אלא משום שבקרימונה לא יכול היה לעסוק בכך. ואכן יש לדקדק בדברי ר' יעקב מרקריאה: "ויהי כראות יוסף כי יש שבר,

1 כבר ראשון הכותבים עליו, גירונדי, נשתבש לגמרי בדבריו. תולדות גדולי ישראל, טריאסטי תרי"ג, עמ' 164. גרץ קבע שנות פעולתו ש—של"ר (דברי ימי ישראל, ז, עמ' 261). שפ"ר מעיר במקום זה שהיה לו בית דין בריווא בשנות שי"ט—שכ"ב. אין צריך לומר שבלוץ הלך בעקבותם. אף הוסיף של"ר יוסף אוטולינגי הריצו שאלות מכל תפוצות ישראל, מצרפת, איטליה, אפריקה וארץ-ישראל (עמ' 5). ולא מצאתי אחת מכל אלה. — 2 ר' להלן והע' 4. עד עתה ידענו על בנו שנקרא בשם זה. — 3 עמק הבכא, עמ' 139—140. — 4 כ"י מתנות באדם בגנזי ביהמ"ד לרבנים בני-יורק, סי' RAB 1355 (0430), סי' קה, דף 102א.

וראה כי אזלת יד הספרים וכשל עוזר ונפל עוזר, כל איש לבצעו פנה, אין מכין לבו לשמי' ודורש טוב לעמו, והדופס' והמדפיס' יצר מחשבו' לבם רק לאצור למטה ולקבוץ על יד, ירבה להביא כסף לביתם, וישו אחר הבצע כזאבים טורפי טרף לשפוך דם למען בצע בצע, ולא העלו על לב אם הוא כספר החתום ובלתי מוגה. קנא לה' אלהי ישראל ולתורתו ויחמול על עמו, פתח אוצרותיו בשני בצורת החכמה. עת לעשות לה' להדפיס ספרים, ולא שת אל לבו כי היתה הרוחה, אך לשמה הוא עושה¹. שתי קלקלות מונה הוא במדפיסים, שמיקרים הספרים "כי לא תשיג יד הקונה", וההתחרות שגרמה להרבות "על כל ספר תלי תלים של הלכות, יקיפו עליו רעים לשוליו מלאים". כלומר הוספת פירושים והגהות "וכמעט נשתכח שם המחבר". "ורוח אלהים צלחה בו להדפיס הספר הזה ערום מבלי לבוש, רק עם פירוש רש"י ז"ל ונוגה לו הרב רבינו נסים ז"ל".

נפרשת בפנינו יריעה רחבה של איש שאמר לעשות למען הספרים העבריים, להוציאם בצורה מתוקנת ומבלי עומס של הוספות שיש בהם כדי לגרוע. "וה' יוסיף על ימיו כי נתן החשק ממרומים להדפיס ספרי' כהנה וכנהגה". ר"י אוטולינגי היה, איפוא, יסוד ועיקר הדפוס בריווא². הוא בחר את הספרים והגיהם "וכלה קוצים מן הכרם, והוא בעצמו ובכבודו ממכון שבתו השגיה, לא ע"י שליח בלילה הוא נדדה שנתו", אף-על-פי ש"רבו גם רבו טרדותיו גברו עד למעלה ראש, מאתו תצא תור' לכל הארץ הזאת". ודוק, נשאר הוא במכון שבתו, רחוק, ומשם השגיה על המלאכה. וכיון שכך היה צריך למוציא ומביא, למי שישגיה על המדפיסים, "קרא גם לי הצעיר להחזיק ע"י עושי המלאכה... לאסוף עוללות ללקט באמרים שכחה ופאה", ונכללה בעבודתו גם פקחת עין על ההגהה³. קרוב לוודאי שספרים ראשונים

1 דברים כאלה כתב ר' יוסף ב"ר יעקב מפאדובה, בהקדמה לס' מרכבת המשנה, הספר הראשון שנדפס בסביוניטה בשנת שי"א: יש מדפיס שעושה לשם שמים ויש ש"כל עצמותיו תאמרנה לאסוף כל יקר ולמלא ביתו... ולא שת לבו... לברר אוכל מתוך הפסולת להסיר מבוכת הסופר ולתקן את אשר עותו". ויש שעושים כמותו לשם שמים ולמסחר. —
2 אם תאמר שכל שעשה הוא בתשלום הוצאות הדפסת הספרים ולא ייסוד בית הדפוס, יבואו דברי ר' יעקב מרקריאה בס' חידושי הרב רבינו נסים ויאששו דברים שלמעלה: "פתח את אוצרו הטוב והכין כלי דפוס, ולא נתן בכיס עינו, למען עשות ספרים הרבה אין קץ כרצון איש ואיש... רבו טרדותיו ועסקיו עצמו מספר". — ³ זנה סבר שאף-על-פי שהיה ר"י אוטולינגי בריווא, מחמת עומס העבודה בזקק לעוזרים, וכיוון ששוב לא יכול היה להטיל

עבר עליהם ר' יוסף אוטולינגי עצמו. אבל רק ספר ראשון הוגה בידי ומשנת ש"ט ואילך נעשתה עיקר המלאכה בידי מרקריאה. ואכן בכל הספרים, גם אלה ששמו של אוטולינגי נקרא עליהם, אין בהם דבר משמו וכל ההקדמות מרקריאה כתבן והזכיר חלקו של אוטולינגי בדפוס וזירחו לעשות מלאכת ההגהה בד"קנות.

ר' יעקב ב"ר דוד מרקריאה לא ידוע מהיכן היה. הדעה שאף הוא מקרימונה אין לה על מה שתסמוך. פרנסתו היתה מצוייה לו מן הרפואה ובכל מקום חתם בדרך ענווה "רופא ולא לו".² אפשר שהיה מוניציאה או מפאדובה ולמד באוניברסיטה שבעיר זו. בשנת שכ"ז חיווה דעתו על הגט של תמרי-וינטורוצ' ובשנת של"ג העתיק כ"י בוניציאה (המוזיאון הבריטי, סי' 4378).

והנה, מלבד שער רב אלפס המצוי, שצויין בו חלק ראשון ומעבר לו נדפסו דברי ר' יעקב מרקריאה, יש שבשער לא נזכר החלק וההקדמה לא נדפסה.³ הסיבה לכך דומה שהיא מוסברת מן האמור. ההקדמה היא כתב-פולמוס עם המדפיסים, ובלי ספק מדובר בו בגנות מדפיסי קרימונה, שלדעתו לא הדפיסו משום צורכיהם של המעיינים, אלא דעתם היתה על אפשרויות ההפצה, ולפיכך חזרו והדפיסו ספרים שנדפסו סמוך לפניהם בוניציאה ובסבינותיה. המהדורות לקויות בשיבושים ובטעויות הרבה. מחמתם של מדפיסי המהדורות החדשות, שזנה נתנם ענין לאוטולינגי וחוגו, התעורר להקים סמוך למקומו בית דפוס אחר שיוכל הוא לפקח על המלאכה בעצמו. דברי מרקריאה על ר' יוסף אוטולינגי נאמנים הם, שהרי כל הספרים שהוציא לאור הם ספרים גדולים ויקרים, ספרי יסוד בהלכה ובאמונת ישראל,

על תלמידי ישיבתו הגהה וזיקוק הספרים, לקח את מרקריאה (הזיקוק, עמ' 996). עוזר זה לא הטיל עליו ר"י אוטולינגי את העבודה אלא משום שישב במקום אחר.

1 גירונדי כותב שהיה דיין בבית דינו של אוטולינגי בקרימונה, כיוון שסבר שאוטולינגי הדפיס הספרים לא בריווא אלא בעיר זו. ונמשך אחריו בלוח, שם, עמ' 6. — 2 בלוח (שם) שיער שהיה נגוע חולי ולא יכול לרפא עצמו, לפיכך בחר לו מקום בהרי טירול שאקלימו יפה לריפוי. ודבריו אינם צריכים סתירה. הרופאים נהגו לחתום כך וגם ר' חיים ב"ר שמואל ן' גאטיניו מקרימונה הוסיף מילים אלו ממש לחתימתו בקולופון ס' הזוהר (21). — 3 בלוח שם, עמ' 6. — 4 שם, עמ' 25. קטלוג מרגליות, ב, עמ' 41–42. — 5 העיר על כך ריבקינד, דקדוקי ספרים, קרית ספר, שנה ד, תרפ"ח, עמ' 278. בידי צילום השער שקיבלתי מספריית ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק.

שעם הגזירות נצטמצמו מאד ונעשו יקרי המציאות, ולא הדפיס כלל ספרי תפילה וכיוצא בזה ששכרם בצידם. גם בכך שונה היתה דרכו מדרכיהם של המדפיסים כווצנצו קונטי. אך קשה לומר שלא היה ביניהם מעשה התחרות. מה קונטי הדפיס בשנת שי"ח ארבעה טורים אף הוא הדפיסו באותה מתכונת ממש שנתיים אחר-כך, כנגד קצור מרדכי וסימניו שנדפס בקרימונה שי"ז. סידר הוא סימני וקיצורי המרדכי והדפיסו בשנת שי"ט. אף ס' זבח פסח שנדפס בקרימונה שי"ז, חזר ויצא ארבע שנים אחר-כך בריווא.

סוגי הספרים

הספרים שנדפסו בריווא בשלוש השנים הראשונות, שמו של ר' יוסף אוטולינגי נזכר בשעריהם ובהקדמותיו הקצרות של ר' יעקב מרקריאה. הוא החל בספר רב אלפס¹, שמביא בלשון התלמוד פסקה הלכה, כדי למלא מה שנחסר בגזירת האפיפיור. בספר זה בלבד כתוב בשער "הוגה" בעיון רב על ידי הגאון מהר"ר יוסף אוטולינגי י"ץ ונדפס על ידו ומהונו". עם רב אלפס נלווה חיבור שלו "חידושי הרב נסים ז"ל עם לוח הדינים מכל אשר הביא... חוברו ונלקטו מיגיע כפו הגאון מהר"ר יוסף אוטולינגי י"ץ ונדפס על ידו ומהונו". ספר זה יצא כחיבור לעצמו במהדורה קטנה ונשלם בכסליו שי"ט. ס' רב מרדכי, שבדפוסים קודמים צורף לרב אלפס, הדפיסו לעצמו מיד אחריו ונשלם בכסליו שי"ט. חיבר אליו "סימני מרדכי", שהוא עצמו סידר בו הדינים בסדר משנה תורה. אף ס' זה הוציאו גם בכרך קטן וגקרא "סימני וקיצורי המרדכי חדשים מקרוב באו לא נעשה כן מימי קדם נדפס ע"י הגאון מהר"ר יוסף אוטולינגי י"ץ".

1 ור' בלוק, עמ' 9. ויש לפון שכן הדפיס ספר קטן "פרשיות שקורין למנחה בשבת ובשני וחמישי" וכו' שנדפס בריווא 48° (שם), שבדפוס איטליה הוא מצורף לסידור. ספר זה ועוד כמה ספרים כגון המשנה בלי פירוש שמוזכר להלן ומגילת אסתר (עמ' 115, הע' 3) לא נזכרו ברשימת דפוס ריווא שבראש המהדורה המצולמת של משא גיא חזיון. אף המהדורות השונות לא נזכרו בה. — 2 שלושה החלקים נדפסו בזמן קצר ביותר, כששה חודשים. בשער חלק א נזכרה שנת שי"ח ובקולופון שערי שבועות שצורף לסוף חלק ג, כתוב שנשלם בכ"ב תמוז שי"ח, ואף בו נזכר ר"י אוטולינגי. — 3 לא דייק, איפוא, בלוק באומרו "ערך והגיה הרבה חבורים" (עמ' 5).

הספר השני שביקש להדפיס היה הספר הראשון שבתורה שבעל-פה. המשנה עם פ"י הרמב"ם ור' עובדיה מברטנורא, שעד אז נדפס כל פירוש לחוד. הספר נשלם אף הוא בכסליו שי"ט. בניסן אותה שנה החלו להדפיס מהדורה כזו בסביוניטה ונשלמה במנטובה בשנת שכ"ב, אבל ר"י אוטולינגי הדפיסה בכרך גדול והמהדורה השנייה בגודל רביעית. באותה שנה הדפיס משנה בלי פירושים ובציון פסק ההלכה על-פי הרמב"ם.

תוך כדי ביצוע תכניות גדולות אלו לא צימצם תחומו ועסק בהדפסת ס' שבילי אמונה שבתחום הפילוסופיה (חשוון שי"ט) וס' רבינו בחי' על התורה שנשלם בפורים². באותו הזמן נדפסו שערי צדק ושערי אורה לר' יוסף ג'יקאטילה, אלא ששמו של ר' יוסף אוטולינגי לא נקרא עליהם. אף הדפיס בחודש ניסן ספר בר ששת, תשובות הריב"ש.

הדעת אומרת, שמעתה היה נותן דעתו להדפיס ס' משנה תורה. על שום מה לא הדפיסו? ברי שלא הקיפו הגדול, אף לא משום שבשנת ש"י נדפס בויניציאה שתי פעמים. דומה שבחר בספר ההלכה שנתפשט באטכנו ובקהילות האשכנזיות באיטליה. ואכן בשנת ש"כ הדפיס ארבעה טורים בצורתו שבדפוס קושטא ואויגשבורג, שנת ש' ובשנת שי"ח בקרימונה. בשער כתוב: "הוגה בתכלית העיון עם הגהות ומראה מקום ופירוש מלות קשות. נדפס על יד הגאון מהר"ר יוסף אוטולינג י"ץ ומהוגו", אבל בהקדמה לא נזכר שמו.

שנה זו נתייחרה כנראה לחיבורים על המקרא בדרך הביאור, הפילוסופיה והדרש³, והם: תעליות הרלב"ג ותולדות יצחק לר' יצחק קארו (חודש אב). בערב ראש השנה נשלם ס' דקדוקי רש"י שמחברו לא ידוע, ובאותו זמן ממש עסקו בהדפסת חומש עם פ"י רש"י וקצור מזרחי וחמש מגילות עם פ"י רש"י

1 בשער נאמר: "נדפס על ידי הגאון מהר"ר יוסף אוטולינג י"ץ ומהוגו בעיון דק". —
2 ספר זה נדפס תדיר בגליון גדול ושלא כמשנה, בחר כנראה ר' יעקב מרקריאה להדפיסו במהדורה קטנה ונשתבחה בכך בהקדמתו. וכן עשה בס' בר ששת. — 3 אף הדפיס הספר הקטן משא גיא חזיון לר' בנימין מן הענונים. דומה שמגילת אסתר שהדפיס ר' יוסף אוטולינגי ששה עשר טפסים על קלף בצורת מגילה, נדפסה בשנה זו בריווא. על המגילה נודע לנו מפסק של ר' משה פרווינצאלי ולא ידוע אף טופס אחד. ר' אלכסנדר מארכס The Jewish Theological Seminary of America, Register 1926-1927, p. 132; בלוך, שם, עמ' 5.

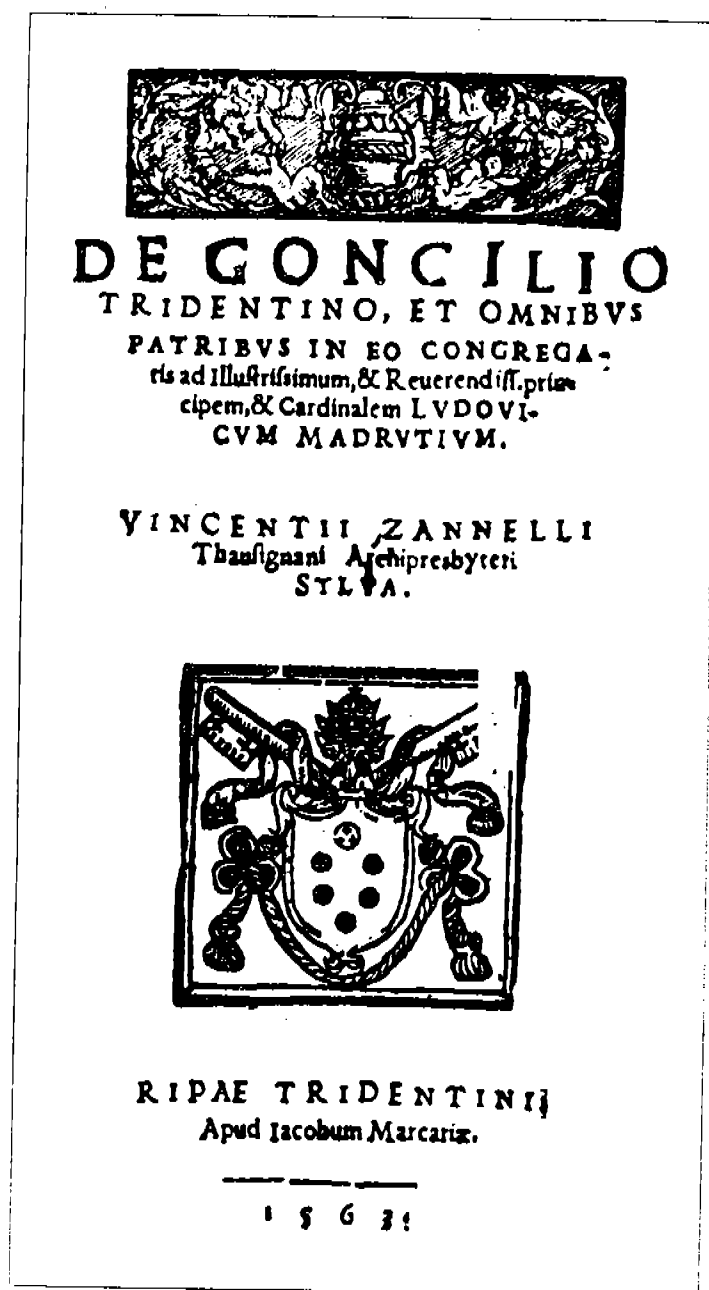
ור' יצחק עראמה ובנו ר' מאיר. בשני ספרים אלה לא נאמר שמעשיו של ר' יוסף אוטולינגי הם. ברם בהקדמת ר' יעקב מרקריאה לס' דקדוקי רש"י כתוב: "בהתנדב ראש עם, הגאון מהר"ר יוסף אוטולינגי י"ץ, ויתא להדפיס קצורי הרב ר' אליה מזרחי ז"ל, להבין ולהורות כמה עמקו דברי ופרושי הרש"י ז"ל... באנו אנחנו למלאות את דבריו בחבור הלז".

עניין זה, שתי מסקנות הפוכות מתרוצצות בו, יכול אתה לומר שדפוס ריווא שלא נזכר בהם שמו של ר"י אוטולינגי אף הם שלו, כלומר לא הדפיס בבית דפוסו אלא ספרים שהוא עצמו הוציאם לאור, ובכך אין לו אח וריעו, ור' יעקב מרקריאה היה מנהל הדפוס ומגיה. יכול אתה לומר שבדאשית שכ"א נפרדה החבילה ור' יוסף אוטולינגי סילק ידו מן הדפוס, ואכן מכאן ואילך שוב אין שמו על הספרים. חיזוק לדעה זו בס' ארבעה טורים, שבשער המיוחד² שצויינה בו שנת שכ"א, נשמט שמו. ספקנפטרי ספק העביר עסקיו למרקריאה או שפרצה מריבה ביניהם. אם תאמר נפטר, כלום לא היה מרקריאה מזכיר בחומש, שהספר הוכן על-ידי ר"י אוטולינגי ולא זכה להשלימו והיה סופר לו?

רבתה המעמסה על מרקריאה. הוא הפך כנראה לבעליו של הדפוס ועסק בכל ענייניו, אף-על-פי-כן לא הזכיר שמו שלו בשער. הוא הוסיף להדפיס ספרי פרשנות ופילוסופיה. בשנת שכ"א נדפס זבח פסח, פירוש של אברבנאל על ההגדה של פסח, והחל גם בסידור שני ספריו האחרים נחלת אבות, פי' על אבות וס' ראש אמנה שיצאו יחדיו בקושטא רס"ה⁴. ובשנה זו נדפס בריווא ס' תהלים עם פי' המקוצר של רד"ק. וכאן התעלומה בעינה עומדת, כלום היה לו לר' יוסף אוטולינגי חלק בהדפסת מהדורה זו?

¹ גם כשמרקריאה נזכר בספרים לבדו אין שם מדפיס ומהדיר בדפוס ריווא, מלבד גורן נכון, הספר האחרון שהדפיס בשנת שכ"ב, שיוסף ב"ר יעקב שליט מפדובה הקדישו לכבוד עשאהל דיאור-פיבו מבולוניה. — ² שטיינשניידר, קטלוג בודליאנה, סי' 5500, עמ' 1184. הטופס המיוחד בגנזי בית-המדרש לרבנים בניו-יורק. והעיר על שינוי זה י' ריבקין, דקדוקי ספרים, קרית ספר, שנה י, תרצ"ד, עמ' 491—492. ועיין גם בלוח, עמ' 5. דעתו של כרמולי שהתרחקותו של אוטולינגי באה משום שמרקריאה הירבה להדפיס ספרים שבתחום הפילוסופיה, כבר נדחתה על-ידי בלוח. שם, עמ' 7. — ³ עד עתה נחשבה שנת של"ו לשנת פטירתו. ר' למעלה, עמ' 111 הע' 1. ר' גדליה נ' יחיאל כותב "ומת שנת של"ו" (שלשלת הקבלה, ויניציאה שמ"ז, דף סה, ב). וספק אם תאריך זה נכון, שכן אין עליו כל ידיעה אחרי שנת ש"כ. — ⁴ וזה, תוך כדי קריאה, קרית ספר, שנה ח, תרצ"א, עמ' 126—128; בלוח, עמ' 8—9.

שנת שכ"ב היא השנה האחרונה לדפוס העברי בריוואי. אבל בשנה זו ובשלאחריה הדפיס מרקריאה ספרים לועזיים² בענייני הקונציל בטרינטו

שער הספר בענין הקונציל בטרינטו שנדפס בדפוסו של מרקריאה

- 1 לא ברורה הסיבה לכך. אלה שתלו ייסודו של הדפוס בקארדינאל תלו דילדולו בבן אחיו לודוויק, שלפי עצתו העלהו האפיפיור פיוס לדרגת חשמן ב26 בפברואר 1561, ולדעתם היה קנאי והתנגד לכל שיפגע בכנסייה (בלוך, עמ' 7). אבל קריסטופולו המשיך במשרתו עד 1567, ולא זו בלבד אלא שספרים עבריים נדפסו אחרי מינויו של לודוויק. —
- 2 בלוך (עמ' 15) כותב שהאותיות הועברו לבתי דפוס אחרים, לקרימונה ולדפוס בנבגשת באמשטרדם. ולא ידעתי מנין לו זאת.

וספר קטן בחרוזים של ויצניצו זאנלי ובשער צויין Apud Iacobum
Marcariae¹.

למרבה התעלומה, בית הדפוס בריווא סגר שעריו לבלתי פותחם שוב
בעצם הזמן שחדל קונטי להדפיס בקרימונה, והלא יכולים היו המדפיסים
לנוח מן ההתחרות?

¹ העיר על ס' זה א' מארכס, ZfHB, כרך י, 1906, עמ' 94. ור' בלוך, עמ' 14. במהדורה
האנגלית מובא צילום השער, מול עמ' 11.

פרק שישי

תעלומת הדפסתו של ספר הזוהר

בין מהדורת קרימונה למהדורת מנטובה

הדפסת ספר הזוהר באיטליה בשנת שי"ח עוררה פולמוס גדול שהוא מן המפורסמות. ברם בעיות חשובות לא הושם להן לב, ולכן פרשה זו זקוקה עדיין לעיון. אין כאן המקום לדין מפורט על מכלול השאלות שמה בין מהדורת קרימונה למהדורת מנטובה, אלא על הזיקה ביניהן שבתחום תולדות הדפוס.

תאריכים שונים צוינו בשער ובקולופון ואף הללו אינם מתיישבים עם דברי ההקדמה שבראש מהדורת קרימונה ודברי הפולמוס של מגיה זוהר מנטובה. ערבוביה גדולה זו גרמה לסברה שהמהדורה הראשונה של ס' הזוהר נדפסה במנטובה וממנה ניזונה מהדורת קרימונה.¹

בשער דפוס קרימונה כתוב: "נדפס... שנת כי לא יט"ש... ונסתיים שנת הש"ך". אבל הקולופון סותר זאת, שלפי המצוין בו נשלמה מלאכת ההדפסה בראש-חודש כסליו שי"ט. רשות האינקוויזיטור ניתנה בחמשה באוגוסט 1558, שהוא כ אלול שי"ח. אין ספק שכבר בשנת שי"ח החלו בהדפסת הספר. בנימוקים להדפסת הזוהר שבדברי ר' עמנואל מקורופולי, מגיה זוהר מנטובה, אנו מוצאים "והנה ראינו חוקקי און ומכתבי עמל קרעו סגור לבם להשביע נפשם השוקקה להמציאו לכל אשר נתן לכסף מוצא... א"כ מה יתן ומה יוסיף המדפיס לגלות את אשר כבר גלוהו".² רצונו לומר שהספר עומד לצאת לרשות הרבים, וכיון ששוב אי אפשר להסתירו, ראוי להדפיסו בנוסח מתוקן: "אדרבה אפריון נמטייה כי בא להכין אותו ולסערו לכל מלומד במלחמתה של תורה בנוסחא קיטא ורויחא". ולהלן: "ידענו

1 ג' שלום Bibliographia Kabbalistica, לייפציג 1927, עמ' 166-167. ועיין גם י' תשבי, הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש-עשרה באיטליה, פרקים, הוצאת מכון שוקן, ספר א, תשכ"ז, עמ' 147. — 2 זוהר מנטובה, חלק א, דף 3א.

כי אחרים ישחיתו יתעיבו עליה ועל שפ"ם יעשו ובלבול הגרסאות ישאו, וזאת היתה להם כי טבעו בין מצולה ולא ידעו דרכה הצלולה¹. אף מסביר למה לא ציינו מראי מקומות בגיליון "כנהוג", אף לא בפנים הנוסח, אלא בדעתם לייחד לכך לוח מראי מקום בסוף הספר עם "פי" מלות הספר קשי ההבנה². ולא רק על התוכן אלא גם על הצורה משיב הוא למתחריו: "יצאנו מדרך ארוכה לקצרה כדי להקל המשא... ויש מי שהרחיבו פה והאריכו לשון כי יקחו להם גליון גדול"³.

דברים אלה אי אפשר היה להם להיכתב בלא שראה ר' עמנואל מקורפולי הקדמת המגיהים של זוהר קרימונה. בראש ההקדמה השתבחו המהדירים שעשו "זר זהב למשמרתם סביב במראה מקום", וחוזרים על כך בגוף ההקדמה. אף הם מתפארים שמהדורותם "תהיה יד כל אדם שולטת בו זקנים עם נערים בחורים ויודעי מגלת סתרים". ובלשון זו הכתירו גם את ההקדמה. מרבים לדבר על בירורי הנוסח ובמנין המעלות של מהדורתם יאמרו שהדפיסו את הספר "בדרך גדול וארכו יותר על רחבו". אין ספק איפוא, שדברי ר' עמנואל מקורפולי נכתבו כנגד הדברים של מהדירי קרימונה ולא על-פי שמועה⁴. ברם, גם הקדמתם של מדפיסי הזוהר בקרימונה היא בעיקרה פולמוס עם מתחריהם במנטובה והתשובות הן לדברי ר' עמנואל מקורפולי באותה הקדמה עצמה שהוא נסמך עליה. אין לנו לומר, איפוא, אלא שמדפיסי קרימונה הוציאו קול קורא על תכניתם להדפיס ס' הזוהר ובו היו כלולים עיקרי הדברים על טיב מהדורתם שחזרו עליהם בהקדמה. ואכן יעידו על כך הלשונות שבדברי ר' עמנואל "ראינו חוקקי און ומכתבי עמל", "שהרחיבו פה והאריכו לשון", וברור שגוף הספר לא ראו, שבכל מקום אתה שומע על תכנית ולא על מעשה. אמת שגם בשיר שבראש המהדורה נאמרו דברים כיצא באלה: "סביב אל משכנו יחנו חדושים... קטן גם גדול שם הוא זקן גם איש הבינים, להיות כל איש שורר בו... מראה מקום מה רב טובו...". אבל אם כך צריך אתה לומר שהספר עצמו, ולפחות חלק בראשית, נשלם אותה שעה והיה בידי המדפיסים במנטובה, שהרי השיר נדפס עם השער. ולא כך הוא. הדפסת הזוהר אין ספק שהיתה אותה שעה

¹ שם, דף 4א. — ² שם, דף 4ב. — ³ שם, ור' גם דף 4א. — ⁴ שלא כהשערת חשבי, שם.

בעיצומה, כלומר חודשים אחדים לפני חודש אב ש"ח. דומה שאין להטיל ספק שההדפסה נשלמה בראש-חודש כסליו ש"ט, ומכאן שלפחות שנה קודם לכן החלו בה, והוא שיעור הזמן הנצרך להדפסת ספר כזה. לפני שנשלמה הדפסת ס' שמות במנטובה, ב"ט באלול ש"ט, כבר היתה מהדורת קרימונה בידי המגיהים. שכך כותבים ר' עמנואל ב"ר יקותיאל איש בניונטו ור' אברהם ב"ר משולם ממודינה בהקדמתם לחלק זה: "ויהי כי באנו אל המקום אשר עמדנו שם, מצאנו ראינו ספר הזהר יגורו עליו עזים". הם מזכירים ס' בראשית וס' שמות, ספק לא נצרכו לרמוז לחלק השלישי, ספק הגיעו לידם שני חלקים ראשונים בלבד, שהרי כותבים מדפיסי מהדורת קרימונה בהקדמה, שצרו לספר צורה שאפשר יהיה לכורכו בשלושה חלקים.

אימתי נכתבו דברי המגיהים ר' עמנואל ב"ר יקותיאל איש בניונטו ור' אברהם ב"ר משולם ממודינה? דומה מיד אחר שכתב-היד היה מוכן לדפוס ובראשית הדפסת חלק שמות, ואכן השער נדפס עם הגיליון הראשון. דבר זה מוכח גם מן הלשונות שמדפיסי קרימונה נוקטים בדברם על מה שבין מהדורתם למהדורת קרימונה: "בדעתנו לשים אותם אל המקום" או "ימצא כתוב". ואם אין מכאן ראיה ברורה, יבוא הלשון לגבי ס' התיקונים, "כבר נדפסו", ויאשש זאת. נמצאנו למדים שהמגיהים כתבו דבריהם חודשים אחדים לפני אלול, ויש להניח סמוך אחר שנשלמה מהדורת קרימונה בראש-חודש כסליו. כלומר שבמשך כארבעה-כחמשה חודשים אחרי שנשלמה הדפסת בראשית עסקו בהכנת ספר שמות וההדפסה של חלק זה נמשכה יותר מחצי שנה.

והנה הקדמה זו שבראש חלק ב השמידה מדפיסי מנטובה עצמם, שברוב הטפסים העמ' שמעבר לשער הוא חלק² ואין ספק שטופס זה הוא שנדפס 1 מדברי המגיהים נשמע כאילו היתה בפניהם ההקדמה למהדורת קרימונה. חוששים הם מתעמולת מדפיסי קרימונה להשביח מהדורתם: "מיראתנו פן ישיחו בנו יושבי שער... או יפתו הקונים בפייהם, כאשר הם עושים גם עתה, ובלשונם יכזבו להם לאמר, כי הזהר שהדפסנו אנחנו גרוע הוא ושלם הוא אתם". דומה שכאן מדובר על חשש ולא על מציאות בהשען על אותו קול קורא שיצא לפני ההדפסה. — 2 ויגר לא הזכיר דברי המגיהים בתיאורו המפורט (קהלת משה, סי' 3384, עמ' 407). וכנראה גם שלום לא ראה אותם (שם). תשבי מנה זאת בין התעודות במאמרו הנ"ל (עמ' 131, 147) אבל לא עמד על כך שהקדמה זו נשמטה אחר-כך. בדקתי טפסים הרבה מאד וראיתי שבגנוזי בית הספרים מצויים שני טפסים עם ההקדמה ושנים בלא ההקדמה וכן היא נמצאת בטופס שבידי ד"ר י' מהלמן.

לאחר גמר הדפסת ס' שמות ועל כן הוא המצוי. כנראה נמלכו המגיהים בדעתם וסברו שהקדמה זו יותר משתועיל תזיק. אפשר מחמת הזיקה לדפוס קרימונה שהם מודים בה בשפה רפה ובצמצום ומשלא ראו דרך למלא הבטחתם שמאמרי רעיא מהימנא לבראשית שלא נכללו בדפוס שלהם "ידפסו בספר ההוא בסוף בע"ה". מקום יש גם להנחה שביקשו להימנע

ספר הזוהר

על התורה פאיש אלדיס קדוש הוא נורא יאד התנא ר'
שמעון בן יוחאי א"ל עם חדושים רבים * והמה *
סתרי תורה * מדרש הנעלם * ותוכ
על קצת פרשיות * והוספנו חדושים
על זולתינו גם על ספר בראשית
כל חבור הרעיא מהימנא *
וחדושי הבהיר *
ומדרש רות
מדרש
הזית ומאמ' תא
חזי והיכלו וכו' מקום
מהפסקי * נדפס
עם רב
העיון *

בקרימונה

קרית מלך רב * אדוננו
המלך פיליפ' ז"ל אמן *

שער המהדורה הראשונה (עיטור השער, ר' עמ' 28)

מדברי פולמוס. ואכן דברי ר' אברהם ב"ר משולם ממודינה שבסוף חלק
ג נקיים הם מכך. ואולי הפולמוס נכתב בידי חברו ר' עמנואל איש בניונטו,
ששמו לא נזכר כלל בחלק ג.
אם כן, איפוא, מה טיבם של התאריכים שבשער מהדורת קרימונה? מפתח

להבנת ענין זה מצוי בטופס מיוחד של ספר הזוהר שבגנוזי ספריית שוקן בירושלים¹. השער שונה בצורתו ובתוכנו. חסרות בו ארבע השורות שלפני מקום הדפוס, על הלוחות וההוספות שיבואו בסוף הספר. אין בו פרט השנה ואף לא הודעה על רשות האינקויזיטור. בדף שלאחרי השער אין הקדמה אלא השיר בלבד, שבא בסוף ההקדמה בטופס המצוי. ברור, איפוא, שלפנינו הגוסס הקדום וכי שער זה נדפס בגיליון הראשון יחד עם ראשית הטכסט, הפך השער המצוי שצויין בו זמן גמר ההדפסה.

הדפסת הזוהר בקרימונה נמשכה כשנה, ונסתיימה בלי ספק כשבמנטובה היו בעצם הדפסת החלק השני. ברם, ההקדמה מורה שכל שלושה החלקים של מהדורת מנטובה הושלמו, שכן הם מזכירים שינויים שעשו מדפיסי מנטובה בחלק השלישי בעקבות מהדורתם. הם מודים שהדפסת החלק הראשון נעשתה בעת ובעונה אחת "אשר באולי בסוף הספר נעלה על לוח החסרונות אשר כולם בספר בראשית, יען היינו שנינו רוכבים צמדים בעת ההדפסה ולא יוכלו לזון מכותלי ואספקלריאות המאירות מהעתקתינו², ולכן יצא משפטם מעוקל. אמנם בספרים האחרים התחכמו להוסיף מעט מזער לא כביר בפרשת ויקרא וצו ופנחס. והיוצא מפייהם עשו בחזות קשה בתחלת ספר שמות ובסוף הזוהר..."³. אף הם קובלים על מדפיסי מנטובה שלא עמדו בדיבורם ולא הדפיסו בסוף החלק השלישי "מראה מקום ובאור המלות", כפי שהכריזו בשער.

שתי מהדורות לס' הזוהר קרימונה

הנה, לא ניתנה הדעת ששמונה דפים, בראשית הו', שמות קיג, קיח-קכב, שבטופס המצוי שונים הם מכל דפי הספר. בכותרות העמודים, מימין ומשמאל לשם הספר והפרשה אין הציור דמות לב, אלא פרח זעיר כמו שהוא מצוי בסוף השער ואף בלא זה (הא) והאותיות שונות הן לגמרי. נתמזל מזלנו ודפים אלה בצורתם הראשונה נשתמרו בטופס המיוחד שבגנוזי שוקן. רק

¹ הזכירוהו א"מ הברמן, המקובלים וספרי הקבלה הראשונים, מחניים, חוב' פא, תשכ"ג, עמ' 29, ועל-פיו תשבתי, שם. אבל לא בדקו טופס זה. — ² גם דברי המגיהים שמעבר לשער ס' שמות מאמתים זאת. ור' עמ' 123 והע' 2. — ³ רצונם לומר דברי המגיהים שבראש ס' שמות ובסוף חלק ג.

בטופס זה הם ממש ככל הספר כולו ללא כל שינוי. השוואת הצורה והנוסח מאלפת ביותר. הסדר אינו תמיד שורה על שורה. בהדפסה השנייה הוא צפוף ומספר השורות קטן. הנוסח שונה בכמה מקומות. בטופס א דף קכב, סוף שמות, אין בו אלא שני טורים בלתי שלמים. בטופס ב ארבעה טורים. בדיקת הנוסח מעידה על טעויות דפוס, השמטת מילים ותוספת מילים ועל זיקה רבת-פנים לדפוס מנטובה. והרי כמה תיקוני טעויות: דף ו טור כב שו' יד². בטופס א המילים "סגיר ופתח" נכפלו בטעות ובטופס ב מתוקן. וכן הוא במנטובה³; להלן שו' טו: "סגיאין אלין בההוא היכלא". בטופס ב ובמנטובה נוסף "אלין על אלין"; טור כג שו' ז. בראשון "דובותי" ובשני תוקן "דזכותיה"; שו' יט במקום "בזיוא דשמשא" תוקן דזיוא; שו' נב "אינן חברי" אוק"ם רבי שמעון, נדפס כראוי "חברייא וקס"; טור כד שו' ח. בנוסח הראשון: "ואודעזעו רקיעין ואודעזע לזיתן", ובחדש נוסף "ואודעזע ימא רבא ואודעזע לזיתן". וכן הוא בדפוס מנטובה ד, ב; שו' יג: "ומנא יתייב ליה... זמנא". תוקן: "זמנא יתייב ליה... זמנא". וכן הוא במנטובה, שם.

ברם, שורות שלימות שאינן בטופס ב ובמהדורת מנטובה, אינן אלא חסרון ודווקא נוסח טופס א הוא שלם. והרי כמה דוגמאות:

- 1) שמות דף קיג, טור תמט שו' ד: די ממנן ביממא בהו בישראל... ולא בליליא. בטופס ב הושמטה המילה ביממא וכן במנטובה דף רנ, א⁴.
- 2) דף קיג, טור תנ, שו' ל: וכלא קיימא דא לקבל דא בגין דעלמין קיימין אלין כגונא דאלין <וקב"ה סליק יקר' בכלא וע"ד ביום רעה כד שלטא ההו' סטרא בישא ימלטהו ה' כלהו> כגונא דא האי ממנא יהירא"ל. כל שבסוגריים נשמט בטופס ב ובמנטובה דף רנא, א. וכן להלן שו' לט: אשתמודע <שולטניה> בארעא⁵.

3. טור תנא שו' כא: תלת בתי דינין דמתפלגי בדינין אחרנין במילי דעלמא בעותרא במסכנו במרעין בשלימו <בכל אלין מילי דעלמא אינן ארבע

1 מרובות הן האותיות הדומות המוחלפות בישן: ב-כ, ה-ח וכן אותיות מיותרות שבטופס ב תוקנו. להלן נציין טעויות דפוס מעטות. — 2 הטורים והשורות על-פי טופס ב המצוי. — 3 בדפוס זה הסדר שונה וכל שנדפס כאן כלול הוא בהקדמה, דף ג, ב. — 4 מילה זו נוספה בהגהות זוהר מנטובה שבס' דרך אמת, דף כח, א. — 5 כל החסר הושלם בס' דרך אמת ובמהדורת קושטא.

פתחין דקאמרן <דאינון ארבע היכלין אינון מתקנן לכל אינון אחרנין. בטופס ב ובמנטובה רנא, ב חסרות המילים המוסגרות.

(4) שוי' לא : דקיימא <לפתחא קדמא' דכלא די שמי' סנסני"ה דמניה נטיל ההוא ממנא אוחרא דקיימא > על היכלא דסטרא אחרא. וחסר במהדורות האחרות הנ"ל.²

(5) טור תנב שוי' טו: ומנהון קיימי לסאבא בני נשא לאינון דאטי לאסתאבא <כמה דתנינן אתא בר נש לאסתאבא > מסאבי' ליה בהאי עלמא". אין בטופס ב ובמנטובה רנב, א.³

(6) דף קיה, טור תסט, שוי' ז: ובהו עאלין בני נשא להיכלין עלאין <ולדפקא בכל אינון תרעין עלאין > ולית מאן דימחי בידוי... לתת לה מבית המלך <ואוקיימנא בכמה אתר. בטופס ב ובמהדורות מנטובה דף רס, ב ליתא.

(7) טור תע, שוי' נא : ודא איהו ברזא דשמא קדישא דאקרי אכידרום רזא איהו באתון דשמי' <עלא' > דאקרי אלדי' בגין דאלין אתון סלקין לאתעטר' לעילא <ואפיקו אלין לאתקרי בהו סליקו לאתענורא לעילא > אלדי' חיים... שארי ואחיד ברכאן <מאמצעיתא דהיכלא שתיתאה ואחיד ברכאן > האי בהאי. אין בטופס ב ובמהדורות מנטובה דף רסא א-ב.⁵

(8) טור תעב שוי' ח: על גשמותינו הפקודו' כמא' דאשתאיל ממארי' עד דמטי להשוב שמך... דאלין אתון אחרנין דנפקי מנייהו <והכא איהו רזא חדא דכלהו ירכין מברכין > ולתתא רזא דחלמא.⁶ בטופס ב ובמהדורות מנטובה במקום כמאן כתוב כיון ואין לו מובן, לכן המגיה בטופס מנטובה שבאוסף שוקן דף רסב, א מחק שלוש מילים.

השוואה זו דייה להוכיח על זהות מובהקת עם דפוס מנטובה. טעויות הנראות ומוכחות תוקנו והדבר מובן. ברם, החסר בטופס ב אינו תיקון הנוסח ויישובו, אלא דילוגים שרובם בשל הדומות שקילקלו את הנוסח.

1 וכן בדרך אמת ובמהדורת קושטא. — 2 ונשלם בדרך אמת כח, ב ובמהדורת קושטא בשינוי. — 3 נשלם בדרך אמת, שם ובמהדורת קושטא. — 4 הלשון בס' דרך אמת כט, ב: ולאפקא להון באינון תרעין עלאין. התוספת השנייה אינה בדרך אמת. במהדורת קושטא חסר כל המוסגר. — 5 תוספת זו בנוסח מתוקן מצוייה בס' דרך אמת ל, א: ואפיק אלין לאתקרי בהו סלקין לאתעטרא לעילא וכו'. וכן הוא במהדורת קושטא. — 6 תוספת זו בדרך אמת שם ובמהדורת קושטא. — 7 ר' להלן בסמוך. מילים אלו הונחו בסוגריים במהדורת קושטא.

בטופס ס' הזוהר דפוס מנטובה שבגנוי שוקן נמצאים תיקוני נוסח והגהות הרבה בכתיבה איטלקית. המגיה השלים בגיליון כל החסרות מלבד ס' 3. ברור שלא עשה זאת על-פי הטופס המיוחד של קרימונה, שהרי הנוסח החסר הובא בצורה מתוקנת ואין בו השגיאות שבטופס א'. ועוד שיש בו תיקונים אחרים שלא על-פי קרימונה. אלא שמגיה זה, ר' זרחיה ב"ר מרדכי מהללאל חי, היו בפניו הגהות האר"י². ואכן הגהות אלו בלשונן ממש מצויות גם בס' דרך אמת (ויניציאה תכ"ג), שהרמ"ז מעיד "כי בכל ספר בראשית ומן ויקרא ואילך... מהגהת האר"י בלי ספק, אמנם בקצת ספר שמות לבי בספק"³. וכן הוא בזוהר קושטא שהוגה על-פי תיקוניו של האר"י.

מכאן חייב אתה לדון שלא מקרה הוא שרק דפים אלה שונו ומכאן תשובה בשלמה יתר השיבושים שבדפים אחרים לא תוקנו. אלא שדפים אלה אבדו ולא היה בידם אפילו טופס אחד מההדפסה הראשונה ולא כתב-היד ולכן נזקקו למהדורת מנטובה. הזוהות למהדורת מנטובה בדפים שחזרו ונדפסו היא כה גדולה, עד ששינויי נוסח שבגיליון טופס א אין להם זכר בטופס ב⁴. רק מראי המקומות לפסוקים נשארו, שדבר זה קל היה לחדשו.

1 כגון בס' 6 שהוא כנוסח דרך אמת. ושלוש המילים שבסוף הפיסקה אף הן חסרות בו. בס' 7 הנוסח שונה במקצת מס' דרך אמת: ואפיקו להו לאתקרי בהון וסלקין וכו'. —
2 חמשה בעלים חתמו בשער ס' בראשית. ר' עזרא ב"ר יצחק מפאנו, רבו של הרמ"ע, ר' שלמה מפורמיגיני ובעל ההגהות המרובות, שכתב דברים אלה: "זה ספר הזוהר (עם שאר החלקים) בעיון נמרץ בהגהות האר"י זלה"ה מאתי הצעיר זרחיה בכ"מ מרדכי מהללאל חי זלה"ה. ובע"ה אתחיל לכתוב בו קצת פירושי מיוסדים על חכמת האר"י זלה"ה. ואמרת להודיע כי כל הפירושי (עם קצת הגהות) שנכתבו בחלק זה לבד בין מכתיבת ידי הרב מפורמיגיני זלה"ה (הנ"ל) ובין מכתיבת ידי נעתקו מס' זהרי חמה. ומכאן ולהלאה כל הפירושי שאכתוב בין בחלק זה בין בשאר החלקי ארשום בראשם או בסופם מי הוא המחבר. ואשא תפלה מלפני נורא עלילה שידריכני בדרך ישרה, וישים בלבי יראתו הטהורה, ויפתח לי שערי אורה, לקיים זאת חקת התורה, ויאיר עיני בסתרי תורה, ויקבץ צאן מרעיתו ויחיש קץ גאולתו ונגילה ונשמחה בישועתו אכ"ר". ר' זרחיה מביא הגהות הרמ"ז ומזכירו בברכת החיים. הוא מכר את הספר לר' ישראל ב"ר משה מלאוולטה וממנו קנה אותו ר' יהודה מינדולה ממנטובה. אחיו של ר' מרדכי הוא ר' יהושע בכמ"ר מרדכי מהללאל חי ז"ל שהדפיס במנטובה בשנת תס"ו שתי קינות על החורבן לר' חנניה אליקים ריאטי, שחבורת סור מרע במנטובה היתה נוהגת לפייט בתשעה באב. — ³ דרך אמת, דף עט, א. ור' עמ' 130 הע' 6. — ⁴ טור תמט ליד שו' כג, יש בגיליון 12 שו' שלא נדפסו בטופס ב. בספר שמות טור תע ליד שו' מד, במקביל לשם אכדור"ם (ר' למעלה ס' 7) באה בטופס א הגהת נוסח, שמות מלאכים בשמונה שורות, ובטופס ב ליתא.

תעלומת הדפסתו של ספר הזוהר

חמט אלה פקדי תע קיח

עשרה דמיון דאחון כלל דכלהו בל און דא
הוא את הכולל לון מלעל הא' ונכנס לון בנודא
איהו אתה' וכד איהו בשלימו בהווא נר דאחור
בה כלקא לאתקשרא לעילא ודא איהו רוא דכרוב
וכוה הנעה באה אל הסך וכדן את כל אשר תאמר
ינתן להודא איהו רוא ברוך איהו ובעי לאתקוונ' דא
ולקשרא רעותא בהאי רוא' אלדנו דא איהו קשורא
דמלכא עלא לעילא בהאי כד הנעה באה אל הסך
את כל אשר תאמר ינתן לך דא רוא דאבן לברכא
להודא איהו רוא אלדי אברהם אלדי יצחק אלדי
יעקב ככה דהאי נעה לא אשתקבת סתחא הני נבי
לא אשתב' סתבן לעלפין איהו אהיה בנן לנשא
לון ובנין דיתכונן כל חד כניה בעי לאברא דה על
כל חור וחד דיתכונן כלל דיתכונן כלל בחבורא דא
וסתקשרי בהרה' האל הגדול הגבור והנורא' הא כללו
כחרא לסלקא לעילא בקדמיהא' סקילא לתתא והשגא
כחרא לעילא לאכללא לון ברה דיון דאמר האל
הגדול הגבור והנורא כללו כליל בה' וכדן אל עליון
גובל חסדי טובים כלל איהו ובעי לון ואפיק לון כד
במקרא ואתכונן חסן ולבתר שארי לון ואפיק לון כד
איון אתכונן מנוה מנו הרוא השתקווא דאמר
בא' מן אברהם הכא נפקי כלל' בכלל דא דמינא
כלל' כחבראן כדקא חו' תא חו' היכלא שביעאה
דא רוא דמלכא עלא סתקשר' כיה אבן דקאבן
ואתכלילו ביה ועד השתא דאתכלילו ובעי לאפקא לון
איהו היכלא דא כד אפיק לון מברכא בנין הא נעה
כדן איהו אחידר' כדן בכל איון ברכא ואף על גב
דהא אתכלילו היכלין כהלין והשתא אתאחידו באיון
ברכאן כדא דכר אבר מלך עזר ומושיע' ובנין כדן
אפיק לון מברכאן והאי איהו חר היכלא שביעאה כדא
דשם קדישא עלאה' ובנין כדל' וחסד' כחוס' שש
כלל בלא ודא הוא רוא איהו כלל דבלא בנין דאלין
אחון אפיקו לון דנפקו מנייהו כלל דאבן דא איהו
דסתכר' בהדיהו דאקרי ברכא' כיון דאמר בא'
מנן אברהם הא אחידר' ברכאן מנייהו כדא דהיכלא
חמסאה אהבה דאיהו ימינא ויהו חמסאה לאתקשר'
ברחשו דברכאן דמינא והני אצטרף כעילא לתתא
לאהבר' כדמית' היכלא כהיכלא דקאבן' והשתא
נבלי כרכאן לאשתכחא אלין סקדבר' אלין ואף על
גב דאית כאן דנטיל בקדימיהא' כיון דאשתכחו כסברא
דימינא ברכאן כהיכלא הכשאה שארי לאחדא בסבר
שכאלא כדא דא אהה גבור והאי איהו חבורא איהו
וגבור חרין דיון ויון דאדמ' כרכאן ברכאן אתכליל
ברחמי ואשתכחו בהווא ככר' כלל כחרא' כיה
כחוס' סוסך נופלים ורופא חולים כו' ודא איהו כדא
דשם קדישא דאקרי אל דרום רוא איהו באריון כיון
דשם עלא דאקרי אד' בנין דיון און כלקין לאתקשר'
לעילא ואפיקו אלין לאדקרי' כהסליקו לאריון עזר
לעילא אלדי חיים' וגרע כאתון לאחדא בנריון וסברא
אתפשט לתתא לנטלא מנן אלין אחון אחרין' וילקא
סאלין אתון בשם דאדלים כיון דאתכונן ברכאן כסבר
בחמסאה ורביעאה' סקילא כדקאמרן שארי ואחיד' ליומין כול'
ברכאן מאמצק' דהיכלא שריתא ודאחיד' כדל' מנן
ברכאן הא' כהאי ובנין כך אתה כלל' אתה קדוש
ושכך קדוש כיון דאבך אתה קדוש ואתכליל אתה
בקדוש אסאי ושכך היינו שם היינו אתה' אלא הא
תנינן כלל אהר דאשתכח יחורא וקשור' בעינן קדושה
וחוספת קדושה והוא חוספת עקרא דא יתיר סכלא
ובנין כך כלל' נתיב אלה' ולא יתיר והבא בהאי אתר
אמר

ורוא דא דייק' עשונו ויכוננו ואין ריון שמה קדישין
ויאמר י' אל משה נטה ירך על השמים וכו' היך יכיל
לארסא ידיו על שמיא' אלא נטה ארנין כדא ויט
שמיס וירד משיכו מליקא לתתא' ירך אחרך אתרא
דרגא דילך דאט שארי בנודא כדא דשם קדישא
וכל' עלאי ותתאי כד דשמה קדישין נמלי וקיימי וכוה
עליון בנינשא לדיכלין עליון ולדקא' כלל איון
דיונין עליון ולית סאן דימיו' בידיו ונאנין
איון דיונין לכדרא' ויחורא' דמאריהו' כדקא
יאור' ולמירך' באר' קשט' בנין דלא יטעון כדא
דמחכמותא' תא חו' כהיכלין אלין אית רוא עלאה גו
כהימנותא וכלהו חיון ורתיקין כלל' סתנין דא מן דא
לאתכללא אלין כאלין לסב לאתקנא וסימנך' וישרת
ואת נעוהו לטוב' בשבעה היכלין אלין שלימו
דעילא כד אשתלים דא כדא ואלו עליון ובעותון
סאן דיע' לכדרא' לון לאתקנא לון לעילא ככה דא
דמר ואת שבע הנערות הראויות לתת לה מבית
המלך' ואוקימנא בכמה אתר'
היכלא קדמיהא יוצר אור ובורא חשך נהירו
דאבן טבא ספירו דאבן לימינא ולשמאלא אור
לחיון ספירין כמה דאוקימנא לימינא ולשמאלא אור
וחשך מה רבו פקיעין י' בלם כחכמה עשיר' כלל' דו
אופנים ונלגים מלאה הארץ קניינך וכו' המלך
המרום שם קדישא יאדדנדי כלל דשם קדישא
שליש' כחיון שמה ודא הוא דסליק באורא ומתגשא
מימות עולם וכו'
היכלא תנינא א' כד' גדול דעה אדפלא רוא כליל
אחון ועירין דאלא בית הכא איון דקאמר
קדוש וברוך ודיכא איהו קדושה וברוך כבוד י'
היכלא תליתאה לאלכירך נעיסות יחנ'
היכלא רביעאה המחיר' טוב בכל יום חסיד
פעשה בראשית' בנין דהא סתלגלין
פהרין דיונין דעלמא' סאן דאיהו להיים מתחדש
כמלקדין לאתקייסא בעלמא בנהורא דימינא דאקרי
אל כדקאמרן
היכלא חמסאה' היכלא דא דאקרי אהבת
עולם ודא איהו משיכו דרתיקווא
דהיכלא דאקרי אהבה אהבת עולם אהבתנו י' אלדנו
בא' הבחר בעמו ישראל באהבה כדא דאל שדי'
היכלא שתיתאה אבת ויציב ונבון וקיים ובעינן
דלא לאספקא בין היכלין אין לין דהא
במשיכו דעלותא ורעות' סתכבראן כדא כלל' חור
ואתקשרן אלין כאלין כדא דשמה קדישין דשליקין
היכלא שביעאה' רוא דיון בלחישו ולא
אשתמק' אלא הבא איהו רעיתא דלכא
לאתקוונ' ולסלקא רעותא לעילא עד אינון ולקשרא
שביעאה' בשביעאה וכלא חר בחר דא כדא כחרא
לעילא ולבתר כעילא לתתא לאכשכא ברכאן בכלדיו
ברקא ח' ממקורא דחיי דאיהו שביעאה לעלאה ודא
שביעאה דרעותא דלכא ובכתיבו דאחון דשבע שכהן
עליון קדישין'
היכלא שביעאה דאיהו סקורא דחיי דא איהו
היכלא קדמיהא שרותא דכלא כעילא
לתתא ולנטלא שביעאה בתתא לאתחברא דא כדא
שביעאה בשביעאה דהא כהאי דלחת עיל' סאן דעיל'
להיכלא עלאה' ברין רבויא דכלהו התאי כלל'
דחיון ושרפים ואופני' וכלהו היכלין רבויא דרוא דקדוש
דקדיש' דשרי' בניהו בנינו וכדן אקרי ברין כלל'
אל י' בחיון וכו' כאן וריון דאשתליכו בהו' אהה

מהדורה ראשונה — קרימונה

הדפים שבטופס ב נדפסו במנטובה

הדפים הראשונים כיצד אבדו? בעת השלמת ההדפסה נגזרה הגזירה על שריפת התלמוד בקרימונה. שלוחי השלטון, משגינתה להם רשות לשרוף לא כל קונטרס של ס' הזוהר שנדפס בקרימונה עשוי הוא ששה דפים. הדפים שתזרו ונדפסו

הדפים שבטופס ב נדפסו במנטובה

תע	קח	חטס
א	להתא ולמלא שביעא פתחא לאתברא דא פרא שביעא נשכעא דחא פתחא ולתח' עיל באן דעיל להכלא עלא. ברוך רביא וכלה תהא כללא רחין ושרים ואפ' וכלה חוביל ורביא דחא ורקס הקדשים דשרא בניה בניה וכו' אקרי ברוך כל אלין רביין וכו' באן ורוין דאשתלב סר. אתח עשרא וסחכו דאתח כללא וכלה כב אחח דא דא אתח דכלל לון בעלא האח וכו' לון בניה דא איה אתח' וכו' איהו בשלכו ביהא נהר דאחור בה סלקא לאתעטרא לעלא ודא איהו רוא דנחב וכה הנערה באה אל המלך וכו' אתח כל אשר תאמר ינתן לה ודא איהו רוא ברוך אתח וכו' לאתכת תהא ולקשרא רעוהא בהא רוא י' אלדיו דא איהו קשרא דכלכא עלא לעלא בהא בר הנערה באה אל המלך את כל אשר תאמר ינתן לה דא רוא דאחור לביכא לה ודא איהו רוא אלדיו אברהם אלדיו יצחק ואלדיו יעקב ככה דהא: ערה לא אשתבקת מתהא חבי נבי לא אשתבקת כאסתן לעלכן איוד אחידת בהן לשרא לון וכו' ויהברכו כל הר בה בעי לאורכא לה על כל הר וחד ולבחר יתבנסן כליו סבורא דחא וכהעטרי בהיה: האל הגדול הגבור והנורא הא כליו בהרא לסלקא לעלא בקרמיתא בעלא לחתא ושתחא מתחא לעלא לאכללא לון בהיה רביין דאחור הגל הגדול הגבור והנורא הא כלילן בה: וכו' אל עליון גובל הסוד' טובים כללא דכלא דאשתחבה ופאלו בשעה ואחברכו הבן ולבחר כארי לון יצחק לון כד אינון אתברכו בנות ההוא הסתדא דאחור באי בגן אברהם הכא נאפקי כליו: כללא דא רבינא כלהו בתברכו ברוך אקרי איהו: הא הוי הנלא שביעא דא רוא דכלכא עלא כהעטרי ביה אבהו ברוך אקרי ואתכלילו ביה וער הסתא דאתכלילו וכו' לאפקא לון איהו הכלא דא בר אפיק לון ככרכו בן האיערה ברין איהו אהידת כהו בכל אינון ברכאן וא' על גב דחא אתכלילו היכלין בויכלין והשת' אתאחור באינון ברכאן כהרא דבר אפר מלך עיר ומציע וכו' ברוך אפיק לון ככרכו בן ואי איהו הר היכלא שביעא ברוא דשנא קרישא עלא: סבור' ברהה וסר כח וכשפט כללא כלא ורוא הוא רוא איד' כללא דכלא בגין דאלין אתחן כללא דכלא בגין דאלין אתחן אפיקו לון דפקו ביהו כללא דכלא בגין דאלין אתחן דבתהברא בהדיהו דאקרי ברכה: בן דאחור באי בגן אברהם הא אהידת ברכאן מנייה ברוא דהיכלא הבשאת אבהה דאיהו יצחק ויהו הכסא לארדקסר ברהמו דברכאן דכיהא והכי אצטרך בעלא להא לאחבר' בקרמיתא וכללא בויכלא לון קרמ' והשת' נשל ברכאן לאשתכחא אלין ככרכה אלין וא' על גב דאיהו הטל בקרמיתא: וכו' דאשתגורו נכשרא רביא אברנאן בויכלא דכסא שצרי לארדא כסר שכאלא ברוא דא איהו נכרודא איהו ברוא איה ונבר הרין דיון וכו' דאחורכא ברכאן אתכליל ברהמו ואשתגח בההוא כשרא ברא ניר דא כיה ברים סוכך נופלים ורופא הלים נר: ודא איהו ביה דשנא קרישא דאקרי אברהם רוא איהו דאחור דשנא דאקרי אלדיו בגין דאלין אתחן סלקין לא ער לעלא	הוא רוא ידך עשתי וכו' ואלין סמך קדישין רוא י' אל כסה נשה ידך על חסכים וכו' וידך וכל לארבע ידך על סכא: אלא נשה ארכין ברוא וס סכים וידך משיט כלעלא לחתא: ידך אחרך אחרא וידנא דילך דאחור שצרי כנהר ודא ברוא דשנא קרישא וכלא עלא וחתא ברוא דשכחן נשל וקיימי: וכו' עליון בני: שכלא היכלין עליון וליח באן וכו' ביה וכאין אינון ודעין לסררא יתורא דכאריהן כרמא יאת ולסירך בארמ קשט בגין דלא יסען כרוא רבה כהנא: הא הוי בויכלין אתח רוא עלא ג סוכר כהנא וכלהו דיון רהיבין כליו כסין: דאטן דא לאכללא אלין באלין לטב לאתקא וסוכין ויסנה ואתנעוהו לטב: בשכעה היכלין אלין שליכו רעולא כד אשהלים דא כרא ועאלו צלחין וכו' והיו בגין דירע לסררא לון לאתקא: א לון לעלא ככה דאח אבר ואת שבע הנערה הראיות לתת לה כבית המלך קדכא יוצר אורכורא הסך נהיה דאבן טבא ספרא דאבן טבא נצץ לחרין ספרין ככה דאקרימא ליכא ולסכאלא אור וחסך כה רבו כעש' י' כלם כהכמה עשית כליו אפנים ונלגלים בלאה הארץ קיימין וכו' המלך הברוכים טבא קרישא יאחור וכללא דשנא קרישא סלים כחרי שכחן ודא הוא סליק בארמא וכחנשא בכוח עולם היינא אל ברוך גדול דעה אורכניאל רוין רכליל אתחן ועירין דאלא ביתא הכא אינון דאקרי קדוש וברוך והכא איהו קדושה וברוך כבוד י' הליחא לאל ברוך נעמכות יהו: רביעא דבחרס טובו ככל ויס הכיור כעשה בראשית בגין דהכא בהגלגלן טורין ורוין דעלבא: כאן דאיהו לחים כההרס נמלקדמן לאתקיימא בעלא כההוא דסינא דאקרי אל כדאכרין הבשאת: היכלא דאקרי אהבת קולס ודא איהו משיכאן דרחיכיהא והיכלא דאקרי אהבה עלם אהבהו י' אלדיו באי הנחר בעכו ישראל באהבה ברוא דאל סר: סחיתא אבה וציון וכו' וקיימין דלא לאפקא בין היכלין אלין לאלין דחא בשכינן דעלחא ורעיהא כחכרנאן כהרא ואתקשרן אלין באלין ברוא דשכחן קדישין דשליטן בכל הדור שביעא: רוא דרוין בליחיו ולא אשתכע אלא הכא איהו רעוהא דכלכא לאתחן ולסלקא רעוהא לעלא ער אינון סוף ולקשרא שביעא בשביעא וכלא הר בהר דא כרא כהרא לעלא לבחר כעילא לתתא לאכסכא ברכאן וכלהו ברוא חיי ככקורא רחיי דאיהו שביעא לעלא ודא שנא ורעוהא דכלא וכו' וכו' דאחור דשנא סכרן עליון קדישין שביעא דאיהו כקורא רחיי דא איהו היכלא קדכא סחיהא וכלא ג' א

מהדורה שנייה — מנטובה

הבחינו בספרים וכל שהוא באות עברית לא חסו עליו. סיסטו מסייגה (Sisto)

בס' שמות אפשר להבין כיצד היו. דף ראשון ודף אחרון של קונטרס כ וקונטרס כא כולו. ברם
בס' בראשית הם שני דפים אחרונים של קונטרס א. כנראה שהקונטרס קופל מימין לשמאל
לאורך ושוב קופל פעמיים כלפי מטה. שני הדפים האזורונים היו, איפוא, כקונטרס לעצמו.
אלא שלפי זה לא יובן כיצד דף ראשון ודף אחרון של גל' כ היו טעונים הדפסה שנייה?

(Senese) העיד על עצמו שאלפיים טפסים של ספר הזוהר עמדו להישרף בידי חיילי ספרד אילמלא הוא הצילם. נראה שלא הכל היה אפשר להציל. אפשר שאותה שעה נשרפו או נתקלקלו הדפים.

דפים אלה ברי שלא נדפסו בקרימונה. האותיות שונות הן לגמרי, בעיקר ג, ט, י, וסימן ראשי-התיבות ואינן מצויות אף בדפוס קרימונה המאוחרים. האותיות הגדולות שבטורים יט-כ, זעירות הן במקצת בטופס ב. וגם מן הצד האחר, אם נדפסו דפים אלה בקרימונה, כלום לא היו נזקקים לאותם קישושים? והנה צורות האותיות המיוחדות, שגם בדפוס איטליה אינן שכיחות, אינן מצויות אלא בדפוס מנטובה החל מן הזמן הזה בשנת שכ"א. בשער המשנה, בס' אלה הדברים, שכ"ו ואף בס' מאור עינים שנדפס בשנת של"ד. מכאן אתה למד שהדפים שחסרו נדפסו באותו דפוס של המתחרה הגדול על הדפסת ס' הזוהר. ומכאן הסבר שבשער הזוהר לא נמצא שמו של קונטי כלל, שלא כביתר הספרים שנדפסו בביתו. הסיבה לכך היא משום שמשנת שכ"א ועד שנת שכ"ה לא נדפס שום ספר בקרימונה. ברי שלא מקרה הוא, אלא שהשלטונות אסרו להדפיס ספר עברי ומשנזקקו למקום אחר לא נזקקו לעיר הסמוכה ריווא די-טרינטו, ספק משום שהיה מתחרה במהותו ספק משום שבמנטובה נמצאו בדפוס אותיות דומות. בית הדפוס בסביניטה נסגר בשנת שי"ט. הגלופה של שער טופס א נמכרה לריווא. בבית דפוסו של קונטי הוא מצוי בחומש (25) שנשלם בערב פסח ש"כ. ואכן בס' ארבעה טורים שנדפס בריווא ונשלם בסיוון ש"כ השער הוא של קונטי.

מכאן אתה למד שההדפסה של השער והדפים המיוחדים לא נעשתה לפני ראשית שנת שכ"א, שכן עד סוף ש"כ הדפים קונטי בקרימונה (28). אכן ההקדמה מעידה, שעבר זמן מאז נשלם ס' הזוהר במנטובה, באדר ראשון ש"כ.

ציור השער החדש, שהיה בדפוסו של קונטי בשנת שי"ט, אף הוא שוב לא היה בידו ודומה שמשום כך צר לו בשנת ש"כ צורה חדשה. נמצאנו למדים ששער זה נמכר למנטובה. אותיות השער והאותיות המרובעות

¹ ר' למעלה, עמ' 102. — ² ר' למעלה, עמ' 18. — ³ התאריך בקלופון ובשער זהים ומכאן שהשער נדפס לבסוף. — ⁴ ר' למעלה, עמ' 27-29. — ⁵ ר' למעלה, עמ' 26-27.

הקטנות והגדולות שבגוף ההקדמה הן במובהק של מנטובה. השיר חזר ונדפס בלא שינוי ואין האותיות של קונטי אלא של מנטובה.¹ נותרה שאלה, על שום מה נרשם בשער שתחילת ההדפסה היתה בשנת שי"ט. כלום משום שרשות האינקוויזיטור ניתנה בסוף שנת שי"ח, ולא רצו שיתגלה שהתחילו בהדפסה לפני קבלת הרשות? החודשים שיצאו מעת השלמת הספר בדפוס ועד להופעתו כפי שהוא בידינו, ודאי לא באו אלא בעטייה של הגזירה ולצורך הסידורים הכרוכים בהדפסת הדפים שנחסרו במקום אחר. גם אחרי שמילאו את החסר והדפיסו את ההקדמה סברו להדפיס "לוח מפסוקי הפתיחות ושאר כל הפסוקים הנדרשים והנכפלים בהוזהר" (בשער) שהכריזו על כך גם בהקדמה ואף לוח החסרונות שבדפוס מנטובה. אין לדעת על שום מה לא הדפיסו לוחות אלה, והרי מונים הם את מדפיסי מנטובה על כגון זה.² אפשר שהשעה לא היתה כשרה לכך. דומה שעוצמת ההתחרות רפתה. מה מדפיסי מנטובה שבהקדמת ס' שמות אמרו שאולי ידפיסו מאמרים שנשמטו ולא עשו, אף מהדירי קרימונה, שהודיעו שאותם שלושה מאמרים שהשמיטום לדבריהם בכוונה תחילה, אפשר שישובו להדפיסם בסוף הספר, ולא הדפיסום. רגיעה זו באה בלי ספק משום שר' עמנואל מבניונטו, הרוח החיה בהדפסת ס' הוזהר, נפטר³, ובזכותו של ר' אברהם ב"ר משולם ממורינה, שבחתימת הוזהר לא כלל דברי פולמוס עם מתחריו. דומה שמנטובה שפתחה במדון בהגיע לידיה קול הקורא של מדפיסי קרימונה וחששה שיתחרו בה, היא שסיימה בשלום ומשום כך שב ר' אברהם ב"ר משולם וחזר והדפיס שער ס' שמות, אחרי שנשלמה המהדורה כולה בדפוס, בלא דברי הביקורת על מהדירי הוזהר בקרימונה שיצאו בלי ספק מידי ר' עמנואל. ברם, אלה שמצאו עצמם נפגעים השיבו מלחמה שערה בהקדמתם, וכיוון שכבר

1 האותיות יותר גדולות משל קונטי ויותר חדשות. אותיות אלו בגודלן ובצורתן, בייחוד עיצוק מצויות בכותרות זוהר מנטובה. ההקדמה נדפסה באות רש"י זעירה, שהיא קרובה גם לאותיות קונטי, אבל הריווח בין השורות הוא כשל מנטובה ובדפוס קרימונה הסידור צפוף יותר. — 2 ברור שלא נדפסו, שהרי בשנת שכ"ו נדפס בויניציאה "מפתח הוזהר" של ר' משה גאלנטי, וכבר הגיע לפני כן מצפת בכתב-יד. עיין י' תשבי, ספונות, ז, עמ' קל—קלא, קלו. בדברי ר' אברהם ב"ר משולם בסוף ח"ג הוא נזכר בברכת המתים. תשבי (עמ' 165) סבור שדברי ר' יעקב ישראל פינצי ששלושה מן המתעסקים בהדפסת ס' הוזהר נפטרו, נכתבו אחרי השלמת כרך ג. ברם, אין כל סימן שר' עמנואל מבניונטו הספיק לעשות דבר בחלק זה.

נתפשטו טפסים עם פולמוס המגיהים במנטובה ובייחוד הדברים שבחלק א. שוב לא ראו לבטל דבריהם. אבל למעשה גם הם חדלו מההתחרות בכך שלא הדפיסו כל אותם הדברים שחשבו להדפיס בסוף הספר.

מהדירי זוהר קרימונה

מדפיסי מנטובה גילו שמותם מה שאין כן מהדירי הזוהר בקרימונה. לא ידוע לנו שמם של המוציאים לאור ומי הם שהכינו את נוסח הזוהר ובחרו את הנוסחאות מכתבי-היד הרבים שהיו בידיהם. ההקדמה איננה חתומה. לא זו בלבד שלא נזכר בה כל שם אלא נראה שהשמות הועלמו במכוון. מטבע הדברים היו המדפיסים מזכירים שמותם בשער ומשבחים מעשיהם. מחבר השיר נודע על-פי האכרוסטיקון בשמו בלא חניכתו. בקולופון נזכרו שמות המגיהים ר' חיים ב"ר שמואל גאטיניו ויטוריו אליאנו. אין ספק שלאליאנו לא היה חלק נכבד לא רק בהוצאת הספר אלא גם בהגהתו. ואינני יודע מה סמך יש לקביעה "שהמו"ל הראשי בקרימונה היה המומר ויטוריו אליאנו, שהסתייע ברופא ר' חיים נ' גאטיניו¹ ושהיתה זאת "שותפות של מומר וגוי" כלומר אליאנו וקונטי המדפיס. לפי נוסח הקולופון "והוגה על ידי... גאטיניו... ועל ידי הבחור כמ"ר ויטוריו...". נראה ברור שהמגיה העיקרי היה גאטיניו ואליאנו בא כנראה אחר-כך ואולי לא היה אלא המגיה הטכני כפי שאנו מוצאים בדפוס ויניציאה.

דומה שגאטיניו היה האיש העיקרי בפרשה זו והדבר מסתייע מן העובדה, שבשנת שי"א העתיק את ספר הזוהר בכתב-ידו והוא כ"י מינכן 203, אף-על-פי שבכתב-היד נמצא יותר מן הנדפס². עליו אין אנו יודעים דבר. בשנת שכ"ט נמצא בסיניגאליה יצחק בן שמואל גאטיניו³ ומסתבר שהיה אחיו. גאטיניו עסק בקבלה. ספר הקנה שהעתיק בכתב-ידו בשנת ש"ל מצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי וסי' 4°623 (היה קודם בספריית

¹ תשבי, עמ' 146. אבל להלן הניח כמסתבר שגאטיניו כתב את ההקדמה "ובלשון רבים... כלל את המומר ויטוריו אליאנו". עמ' 147. ועיין עוד למעלה, עמ' 79 ביבליוגרפיה. — ² שלום, עמ' 167. — ³ בה' חשוון שכ"ט העיד שהיה נוכח בבית הכנסת בסיניגאליה בעת קריאת פסק דינו. של ר' ברוך חזקוני. כ"י מתנות באדם בגנזי ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק, סי' RAB 1355 דף 190—192. ור' M.G. Montefiore, Un Recueil de Consultations Rabbiniques, REJ, X, 1885, p. 197.

תלמוד תורה בליורנו. ר' קטלוג ברנהיימר, סי' 59. בסופו כתב: תם ונשלם
שבח לבורא עולם. היום יום ג' כ"ו לחודש סיון ש"ל לפ"ק פה ויניציאה חזק
הכותב ואמץ הקורא. הצעיר חיים בכה"ר שמואל ן' גאטיניו זלה"ה (דף
228ב). בשנה שלאחריה העתיק ס' התמונה והשלימו ביום ב דראש-חודש
שבט של"א בויניציאה ("רשימה מספרי כתיבת יד... נתן קורונל", לונדון

ותפסם מלאכת הקדש מכל מה שיגענו ומצאנו
סאלהו כונסא קדישא רכו שמעון בן יוחאי זלל
יום שמי ר"ח כסליו שנת חמשת אלפים ושלס מאות ותשעה עשר לכריתת שלס
והונה על ידי הנער חיים בכמר שמואל ן' גאטיניו זלה"ה רופא ולא לו. ועל ידי
צמחור כמר ויטוריו אלואנו ככדו של ראש המדקדקים החר אליהו המדקדק
סגל זלל.
פה בעיר

קרימונה

אשר תחת פסגת ארזינו הסלך פיליפורה תגדל ותנשא מלכותו כמחרה בימינו אמן.

פרשת ויטור ו' ל' מאלו קים

על ידי ויניצו קונטי ובביתו

Reuerendus I. V. Doc. D. Decius Alberius Vicarius Ep̄alis Cremonae,
& R. P. Fr. Io. Baptista Clarinus, Sacrae Theol. Doct. ord. præd.
Inquisitor Generalis in Dominio Mediol. auct. Apost. deputatus. Vifo
præsenti libro, illum imprimi permittunt, & licentiam q̄ imprimat con-
cedunt. In quorum &c. Daf. Cremonæ die quinto Augusti
M. D. LVIII.

Pc. Galeaz Guacius.

הקלופון והאימפרימאטור

1871, סי' 9, עמ' 4. כתיבתו היא ספרדית-פראנקית. כיון שלא כתב למי
העתיק דומה שהעתיקם לצורכי עצמו.

המדפיסים המתחרים בהקדמתם, שעסקו הם עצמם בבירור הנוסח.
מזכירים תלמיד חכם שעליו סמכו בבחירת הנוסחאות שהם לא יכלו להכריע
ביניהם, בלשון זה: "ואת יהוד"י אחד חכם חרשים ונבון לחש שלחנו לפנינו

1 מעניינת הקבלה לשונית בין הכותרות של הקדמה זו, "יהללו את שם אדני הספר",
עם לשונו של ר' אברהם פישקרול בס' תורת הבית (31): "להלל את שם אדני מחבר ספר
הנורא והנכבד הזה". אבל המליצות הפכו מהר לנחלת הרבים ולהלן נראה מליצות חוזרות.

להורות לנו את הדרך... מכובד"י הדברים אשר היתה דעתנו קצרה בהם וצרכינו מרובים ויג"ל את האו"ן מעל פי הביאו"ר והגרסא כי רבו כמו רבו חלופי הגרסות". משתבחים הם בהישענם על סמכות ומעלימים שמוי. אף הם עצמם שעסקו בנוסח צריכים להיות תלמידי חכמים והדבר הולם את גאטיניו. לשון רבים הנקוטה בהקדמה אין בה הכרח שבמלאכה עשה עמו אחר, ואכן בסוף ההקדמה נמצא לשון זה "אל אלה אשים דברתי". מקום ניתן להשערה שכותב ההקדמה הוא גאטיניו עצמו.

לגבי יוסף מחבר השיר ניתן לומר שלא היה לו חלק בהכנת הספר לדפוס, שכך מצוי שאיש חשוב ומי ששולח ידו בשירה מחבר שיר בשבח הספר ודיין. ברם, השורה שבראש השיר "ונשא משלינו ונאמר", מעידה שהוא היה המהדיר ולפחות אחד מהם. ומילים אלו אינן במהדורה הראשונה. דון מכאן לשייכות מובהקת בין מחבר השיר וההקדמה. תשבי שיער שהוא ר' יוסף איש ארלי¹, אבל כבר הוא העיר שאין זו אלא השערה רחוקה. הדעת נותנת שאותו חכם שהתיעצו עמו בלשונות מוקשים ישב בקרימונה או בסמוך לה. אם הוא מחבר השיר מסתבר שאינו אלא החכם הנודע ר' יוסף אוטולינגי ראש הישיבה בקרימונה. בשל הפולמוס הגדול בין חכמי איטליה על הדפסת ספרי קבלה, ביקש, כנראה, לכסות את שמו. סתומות שבשיר אפשר שיתבררו לנו על-פי האמור: נגלה אל איש, רז החמודות, נסתר אל רך לב מעים. כלומר המונעים מלהתעסק בו הם רכי הלב, ולאחר שהוא מונה שבחי המהדורה, האותיות המרובעות וצורתו הגדולה כתב "מבלי רשות ובלי כילות תעיד ארץ גם שמים".

כללו של דבר

הדפסת ס' הזוהר בקרימונה קדמה להדפסתו במנטובה וזכות ראשונים זאת לא התכחשו לה מדפיסי מנטובה⁴. הויקה הן לנוסח והן לשיטה, החלה בחלק השני, כגון הוספת חילופי גירסאות (בפנים הספר).

¹ תשבי (עמ' 146-147) שואל שמא חכם זה הוא המתנגד להדפסת ספרי הקבלה שנתן ידו אחר-כך להדפסתם. אבל בפירוש מדובר באחד היודע להבחין היטב בנוסחאות ללא כל קשר לפולמוס. — 2 ר' עמ' 134 הע' 1: — 3 שם, עמ' 147. — 4 ר' למעלה. הפך דבריו של שלום, ביבליוגרפיה, עמ' 167.

והתרבתה בחלק השלישי כפי שצויין בהקדמת מהדורת קרימונה. דומה שתלות דפוס מנטובה מרובה משל דפוס קרימונה, ואף-על-פי שמלאכת ההגהה נעשתה ברשלנות ובחפזון רב, לא מוצדק פסקם של המקובלים והחוקרים להדיר עצמם מנוסח קרימונה. נראה ששיקולם של אנשי מנטובה יפה היה וגודל המהדורה של קרימונה ויוקר מציאותה, שבלי ספק נשמדו טפסים הרבה בשריפה², היו אף הם בעוכרה ונתקבלה הצורה הקטנה ומהדורת קרימונה נדחתה לגמרי³. ברם, דפוסים מאוחרים שעל-פי מנטובה ממהדורת אמשטרדם תע"ה, נכללו בהם בסוף כל חלק, המאמרים הנוספים שבדפוס קרימונה. השוואת שתי המהדורות היא, איפוא, מן המבוקשות⁴.

1 כבר הרמ"ז חרץ עליו את הדין באגרתו לר' שמשון באקי: "הגדול... מלא טעויות ולא יועיל לו ההגהות של הרב זלה"ה שהדפסתי בספר דרך אמת, כי אינם מכוונים [הדפים] ויתר ע"כ כי רבו השגיאות בגדול". אף הביא כמה דוגמאות. אגרות הרמ"ז, ליורנו תק"מ, סי' ב, דף ב, א. ואכן הוא מרובה בטעויות דפוס אבל אינו לקוי ביותר בנוסח. — ² וכך היה בימי הרמ"ז, ש"הגדול אינו נמצא רק בידי מיעוטא דמיעוטא". שם. — ³ רק שתי מהדורות נדפסו על-פי קרימונה, לובלין שפ"ג-שפ"ד וזולצבאך תמ"ד. אבל במהדורה זו תוקן הנוסח על-פי מנטובה. — ⁴ י' תשבי כבר העיר על כך שלא נעשתה עדיין השוואה מדעית מדוקדקת. משנת הווהר, חלק א, ירושלים תשי"ז, עמ' 109.

פרק שביעי

מחזור מכל השנה שלם כמנהג האשכנזים
וסדור אשכנזים סביוגיטה שכ"ז

שאלותיו של מחזור זה מרובות הן. לא זו בלבד שגדפס בשני בתי דפוס ולא ידוע היכן נסתיימה מלאכתו של האחד והיכן התחילה מלאכתו של השני, אלא שמהדורה זו עצמה נדפסה שתי פעמים, לא הוברר מה קדום ומה מאוחר ושאלות גדולות לחקר דרכי התפשטות המחזור ונוסחאותיו כרוכות בו. החוקרים והביבליוגרפים לא נתנו דעתם אלא לשינויים שבין טופס לטופס והכניסונו לגן מבוכות. הנכנס לגן זה אם מבקש הוא לצאת שלם ממנו אין לו אלא לעקור כל שנזרע בו.

בין מחזור שאלוניקי למחזור סביוניטה-קרימונה

מחזור זה אינו אלא מהדורה שנייה של ה"מחזור הגדול" שהדפיס ר' בנימין ב"ר מאיר הלוי אשכנזי בשאלוניקי בשנת ש"ח-ש"ט². המהדיר כתב בשער מה בין מהדורתו למהדורת שאלוניקי. את שמו של העורך והמפרש שמימיו שתה לא הזכיר וקרא לו "חכם הדוים". הוא התהדר במהדורתו וכינה את המחזור שלו שלם, שבאו בו "הרבה חדושים חדשים גם ישנים" ומפרטם.

1 שטיינשניידר, קטלוג בודליאנה, א, עמ' 370-371; א' ברלינר Aus Mainer Bibliothek Beiträge, פרנקפורט דמיין 1898, עמ' 67-68; י' זנה, שתי מהדורות ממחזור כמנהג האשכנזים שנדפס בסביוניטה-קרימונה, שי"ז-שכ"א, קרית ספר, שנה ג, עמ' 173-176; י' ריבקינד, למאמרו של מר ישעיה זנה, שם, שנה ה, עמ' 162-164. — 2 תאריכים מתאריכים שונים נתנו החוקרים לזמן ההדפסה, משנת ש"ח ועד ש"ו. דומה שיש להקדימו ולצמצמו. בסוף המחזור כתב ר' בנימין הלוי: "זאת פעולת הדפסת המחזור הזה היתה לי תחלתה ברצון ברוב שמחה וששון וסופה באונס מות ואסון... מאז החילותי לקרבה אל המלאכה אפפו עלי רעות... בהלקח מעל פני ארבעה ילדים נחמדים... אין בי לעמוד על תקון המלאכה כבראשונה" (חלק ב, עמ' 177ב). ארבעה מבניו ניספו תוך חמישה שבועות במגיפת שנת ש"ח (ר' הקינה עליהם, חלק א, דף 187א). בתחילת המלאכה היה יצחק יעבץ בחיים והשגיח על מלאכת ההדפסה ונשלמה אחרי מותו על ידי האחים האומנים שלמה ויוסף בניו. אלא שאין אנו יודעים אימתי נפטר. בשנת שי"ג עברו בניו לאדריאנופול.

שער המחזור
המסגרת מס' חזרת קשה, סביוניטה שי"ב

כנראה תחילה הישגים, שהם בוודאי מה שמצוי במהדורת שאלוניקי, "כל המנהגים לאותות למועדים לימים ולשנים, זמירות קרוב"ץ ופיוטים תפילות ותחינות. יוצרות זולתות ומעריבים סליחות וקניות". משם ואילך - החדשים: "עם הקריאה כלה כסדר גם חמש מגילות. למקומות רבים נוסף פירושו ביאור מלות. מלבד שאר חרושים אשר לא היו עדנה". אף בכך הלך בעקבותיו של ר' בנימין הלוי, שאין שער למחזור שלו, אבל בקולופון כתוב: "המחזור הגדול מכל השנה כמנהג הקהלות הקדושות והטהורות קהלות אשכנזים...". נתחלף גדול בשלם. ההמשך הוא מפתחת דבריו של ר' בנימין הלוי: "המאסף והמחבר כל הדינים והמנהגים השייכים לכל זמן וזמן מכל הספרים והחבורים וספרי המנהגים חדשים וגם ישנים. והמסדר יחד כל דברי התפלות והקרובות והיוצרות וזולתות וסליחות וקצת ביאור המלות עם כל שאר הדברים הבאים במחזור זה" (177א).

כשם שלא הזכיר את מסדר המחזור והמפרש כיסה גם את שמו, אבל הוא גלוי לפנינו. בשנת שי"ז הדפיס שאול בן מהר"ר שמעון בקרימונה ס' צרי היגון (11) לר' שם טוב ן' פאלקירה. השיר שבסופו ובסוף המחזור צורתם וסגנונם שווים. בראשון כתב: כי בא שאול / אל נכון קץ / הפלאות מן / ספרא הדין / מתי אנה / אנכי לו / רישא סיפא / אגיד חדש / איה מקום / גם השנה. ובקולופון המחזור: אם תחפוץ לידע גמר מחזור זמן אנה / פתרון הלא שאו"ל שמי טו"ב מן פרט שנה. וכן להלן. אף הוא מספר בהקדמה לס' צרי היגון על הרפתקאות הרבה שעברו עליו "סערת הזמן וגלי טרדותיו עלי עברו". טולטל ממקום למקום ולא הונח לו. וכיוצא בזה ב"אמר המדפיס" שבסוף המחזור. בס' צרי היגון הדפיס הגהות הרבה משלו¹ ובשם אביו² וכתב שירים שנדפסו בסופו³. באב שי"ח נמנה עם חכמי קרימונה על פסק הלכה ומכנה את אביו "הגאון"⁴. בקרימונה ישב לפחות עד ראשית שנת שכ"א, שבערב ראש השנה השלים הדפסת המחזור. בשנת שכ"ו נודמן לויניציאה והסכים

1 היחיד שניסה לזהות את המהדיר הוא א' יערי. לדעתו הוא טוביה פואה המדפיס. מחקרי ספר, עמ' 349-350. — 2 באחת מהן מזכיר "בספ' הרומיים" (ד, ב). — 3 "קבלתי מא"א מהרר"ש זצ"ל". דף יח, א; יט, ב. — 4 באכרוסטיקון השם הג"ל. בשיר הראשון כתוב "ילדי הזאב" ומילה זו באותיות גדולות. כלום נקרא אביו גם בשם זאב? — 5 כ"י מתנות באדם (ר' עמ' 111 והע' 4) סי' קה, דף 102א.

בכ' בתמוז על פסקו של ר' ברוך עזיאל חזקישו בפירארה בענין הגט של תמרי-וינטורוצ'ו.

מחזור שאלוניקי מנהגו מנהג האשכנזים באיטליה², אף סדר הסליחות ממקור זה הוא³. הגירסאות הן ממסורת אשכנזית עתיקה כפי שגשתמרו בכתבי-יד ומובאות בו נוסחאות של מנהג הספרדים. ר' בנימין הלוי סידר המחזור לצורך בני קהלוק"ק אשכנזים בשאלוניקי וכך היא משמעות דבריו: "ומשפחת בני קהלות אשכנזים צעירה מכל משפחות הקהלות האחרות לארצותם ללשונותם"⁴. העיד זאת על עצמו כדי להודיע שלא לכסף עניו. "אם כן איפוא למה זה הלוך הלכתי לגזוז אלה מעט הצאן... לכתוב להם ספר אשר אינו שווה רק להם לבדם ולא לקהלות אחרות זולתם?", על אחת כמה וכמה שנתמעטו ב"סערת השרפה וצרת המגפה". אלא "כחם על הנר נר מצות ותורת מנהיגי אבותינו". מכל מקום המחזור הוכן גם לצורך קהילות אשכנז שמחוץ לשאלוניקי, בממלכה התורכית עצמה ובייחוד באיטליה. וכך הוא אומר: "אניח מברכתי... ואשא משא עבודתי זאת על כפים אל כל הקהלות הקדושות קהלות אשכנזים יצו הקרובות והרחוקות"⁵. ואכן אשכנזים מאיטליה נמצאו בשאלוניקי ואף המדפיסים בני יעבץ מאיטליה באו. ולא עוד אלא, שמעט הטפסים שגותרו, יש ברובם הערות ותיקונים בכתביה איטלקית. אבל אין לומר שמשום כך סודר המחזור על-פי מנהג האשכנזים שבאיטליה. המחזור וסדר הסליחות כמנהג אשכנזים נדפסו ראשונה באיטליה ובכך נקבעה דמותם, גם משחזרו ונדפסו באשכנז עצמה⁶.

השוואת מהדורות המחזורים מלמדת שאין בחדש אלא מה שיש בישי, מלבד שינויים מעטים, ומהדורת סביוניטה-קרימונה היא העתק מהדורת שאלוניקי על קירבה וכרעיה. המהדיר עשה מלאכתו בלא הבנה, אף לא חש בטעויות המוכחות שנפלו בדפוס שאלוניקי.

הצורה והסדר הם היקוי גמור, מלבד גודל הספר: הריווח בין המילים.

1 "בהודמני פה ק"ק ויניציאה". הצעה אודות הגט, דף יד, ד. — 2 להלן יוברר שנוסחו וצורתו עשויים על-פי מחזור אשכנז, פאנו רס"ה-רס"ו. ועיין על מחזור שאלוניקי ד' גולדשמידט, מחזורים כמנהג קהילות יוון, ספונות, ספר יא (בדפוס). — 3 לענין זה ר' הסכמה ורשות, עמ' 181 ואילך. — 4 חלק ב, דף 177ב. — 5 שם, דף 178א. — 6 ר' הע' 3. — 7 ועל זה רימו בשער: "רק שיחזיק המועט את המרובה".

צורת סידור הדינים, האותיות המתחלפות חוץ מן התפילות החוזרות, שבשני נדפסו באות מרובעת ועירה ובראשון באות המרובעת הגדולה של כל הסדר.

במחזור שאלוניקי הסידור עצמו תחילתו בעמוד הראשון. דיני התפילה מימין לנוסח, אף-על-פי שהם עניין לעצמו ונמשכים שלא בהתאמה ואינם חופפים זה את זה. במהדורת סביוניטה-קרימונה נתייחדו לדינים הדפים הראשונים ושם "מעגלי צדק" ניתן להם. הפי' לפיוטי יוצר של יום כיפור שבשאלוניקי נדפס בסוף יוצר ולפני מוסף (122 א-ב), נקבע במהדורה השנייה ליד כל פיוט (שיח, א ואילך).

דברים שנדפסו בטעות בשאלוניקי שלא במקומם חזרו ונדפסו כפי שנמצאו. דינים השייכים ליי"ד בניסן נדפסו אחרי יום אחרון של פסח (114 א) וכך הוא גם בסביוניטה-קרימונה (קכא, א).

בראשון נדפסו התפילות והפיוטים החוזרים ביותר ממקום אחד ובשני רק פעם אחת ורומז להם ביתר המקומות. דרך-משל נוסח התפילה נדפס גם בשבת של חנוכה ובתפילות לתענית. וכן הסליחות והפיוטים, כגון "הזולתות שבין ר"ח אייר לחג" שאחרי פרקי אבות (118ב - 121א); הפיוטים לתלתא דפורענותא (157א - 159א)². בדיני בין המצרים (קנח, א) שינה המהדיר ממה שמצא לפניו וכתב: "אומר אותך כל היום קיונו כאשר תמצא בסוף המחזור ובזולת אלקים באזנינו שמענו. ולא הדפסתי פה במקומו להיות קצת נוהגי" לאמרו וקצת אינם נוהגים. לכן כל מבקשיו ימצאוהו בסוף המחזור". כיוצא בו להלן: "אב הרחמים הנדפס בסוף המחזור"³. סבר לעשות ולא עשה.

כמה קינות לתשעה באב, בכללן קינות ר' בנימין הלוי על מאורעות זמנו (185א - 188א), ההושענות ויוצרות לנישואין ולברית מילה, שנדפסו בסוף מחזור שאלוניקי (172א - 177א), נשמטו במהדורת סביוניטה-קרימונה.

1 גם ב"מחזור מכל השנה כמנהג קהלות אשכנז", ויניציאה שכ"ה, באו הדינים בראש הספר ונקראו בשם מעגלי צדק, ומאז במהדורות הרבה של המחזור. — 2 הפיוט אלה אזכרה נדפס בשאלוניקי בסליחות לערב ראש השנה (226ב) ובמנחת כיפור (143א). בסביוניטה בא במקום הראשון (רכ, א) ובשני רומז לו. ור' להלן, עמ' 170. — 3 במחזור שאלוניקי נדפס בגיליון (159א) אחרי הדפסת הדפים "זה נכתב בטעות. עיין בסדר של שבת ותמצאנו". במהדורת סביוניטה לא נדפס "אב הרחמים" גם במקום זה אבל נזכר בדינים.

סדר קריאת התורה וההפטרות, בראשון יש בו טעמים ובשני גדפס בלא טעמים.

ראשונה כתובת פ' לא ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
אב הרהמן המדולל בפי עמו מ
משדבך ומפואר בלשון חסידיו
ועבדיו ובשירי ווד עבדך נהללך
אלהינו בשבחך ובזמירות ובגדלך
ובשבך ובפאדך ובמזיכך ובזכר
שמך מלכנו אלהינו יחיד חי ה
העולמים מלך משבך ומפואר עדי
עד שמו הגדול ברוך אתה יי מלך
מהולל בחדש בחדות :

הוא כותב פ' לא ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
אב הרהמן המדולל בפי עמו מ
משדבך ומפואר בלשון חסידיו
ועבדיו ובשירי ווד עבדך נהללך
אלהינו בשבחך ובזמירות ובגדלך
ובשבך ובפאדך ובמזיכך ובזכר
שמך מלכנו אלהינו יחיד חי ה
העולמים מלך משבך ומפואר עדי
עד שמו הגדול ברוך אתה יי מלך
מהולל בחדש בחדות :

קדושה ומלכות והנחלת וכן בשופי אל הסודות אדון הנפלאות
סבוכה בשירי זמרה חי העולמים ראשי תיבות אין ה' גבמטריא טו'
ולב"דק חי העולמים וטו' קיומים באמת ויציב עד טע ויפה כולהו בליו
הרי בר' מקומות הקנו כן כבוד טו' מעלות טובות שמחללים להקבצ
בליל פסח שעשאת לנו בר' מקומות קצת במצרים קצת על הים
קצת במדבר קצת בארץ ישראל ומ' אומר שיש לומר הבוחר בשירי
זמרה מלך אל ימשיק ואומר חי העולמים מפני טעם דלע ל' :
יחיד חי העולמים תהרמנע כשהיה צריך לסבסוק בין ברוך שאמר
לישתבח מכני כרכי ציבור אומר שלשה כסוקים הללו ברוך ה' אלקי
ישראל וכו' עד והלל לה' וברוך ה' לעולם אמן ואמן עד ויברך דור ונשחח'
לחזקת ממקום שהפסיק אל אותם ב' פסוקים לפי שהם גרסו כרי לברוך
קדוש ישתבח שאינה מתחלת בברוך : מלך משבך כתב במחזור ויטרי
כשמאחד לבא לב' אלהינו מדלב פסוקים דזמרה אלא אומר בדכנות וכבר
הקורבנות ורבנו העולמים ורבי ישמעאל וברוך שאמר והי' לה קריא
בשמו עד והלל לה' לפי שמצינו בדרך עולם שהיו אומרי מזמור זה בכו
ינס ואלו רוממו וקרא רחום מלך מן והוא רחום עד וקרא רחום
דתהלה לפי שאינם אלא לקטעי פסוקים מה שביניהם ואלו מתחלה

פירוש ברוך שאמר בתפלות מכל השנה, טרין רפ"ה

ההוספות שבדפוס סביוניטה-קרימונה הן הפירוש לתפילות (דף ה א - יו.ב)
ופי שיר היחוד ליום שישי (ש. ב) שר' בנימין הלוי לא חיבר עליהן פירוש
(97א). הפירוש הוא בדרך הקבלה וכבר בהשקפה ראשונה נראה שלא מן
המהדיר הוא. ואכן גם כאן נשל מן המוכן. ב"תפלות מכל השנה" כמנהג

1

תפלת של שחרית

אלא בלילה ואינו נאכל אלא עד חצות ואינו נאכל אלא למנויו ואינו נאכל
אלא צלי :

רבי

ישמעאל אומר בשלש

עשרה מדות התורה

נדרשת בהן מקל וחומר בנדרת

שורה מבנין אב מפתוב אחר

מבנין אב משני בתובים מכלל

ופרט מפרט וכלל מכלל ופרט

וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט

רבי ישמעאל אומר בשלש עשרה מדות התורה
בדרשת כנגדן אמר איוב ז' מפלו לתורס לא יערכנס
זהב וזכוכית וגו' וכנגדס אמר שלמה ז' בני במסלי
וגו' פעמים ס' אלדך וגו' פעמים בין אש ואסו בערם
ואתחנן וגו' אור כבדאסיתעד ויכלו וכן ז' שני חייב
כמכות וסימני עם זו יצרת לי וגו' נן כבדאסית לומר
הסולר סתורס סדרשת בשלש עשרה מדות וכל
בנין ענין

בכלל שיהיה צריך לפרט ובפרט שיהיה צריך לכלל - וכל דבר
שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד
על הכלל בלוי יצא וכל דבר שהיה בכלל ויצא למעון מעם אחד שיהיה
בענינו יצא להקל ולא להחמיר וכל דבר שהיה בכלל ויצא למעון מעם אחר
שלא בענינו יצא להקל ולהחמיר - וכל דבר שהיה בכלל ויצא לדון בדבר
החדש אי אתה יכול להחזירו לכללו עד שיחזירו הכתוב לכללו בפירוש
דבר הלמד מענינו ודבר הלמד מסופו וכן שני בתובים המכחישים זה את זה
עד שבא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם : יחירצון מלפניך יי אדינו ואלדני
אבותינו שיבנה בית המקדש במהרה בימינו ותן חלקנו בתורתך :

ברוך

שאמר והיה העולם

ברוך הוא ברוך עושה

בראשית ברוך אומר ועושה ברוך

גוזר ומקיים ברוך מרחם על הארץ

ברוך מרחם על הבריות ברוך

משלם שכר טוב ליראיו ברוך חי

לעד וקיים לנצח ברוך פודה ומציל

ברוך שמו : ברוך אתה יי אדינו מלך

העולם האל אב הרחמן המדלל

בפי עמו משובח ומפואר בלשון

חסדיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהללך יי אדינו בשבחחות ובזמירות נהללך

ונשבחך ונפאריך ונמליכך ונזכיר שמך מלפני אדינו יחיד חי העולם מלך

משובח ומפואר עדי עד שמו הגדול : ברוך אתה יי מלך מהלל בתשבחות :

איתא בפסר היכלות שאין לומר עושה מעם בראשית
בו אש עושה בראשית כיום בברוך שאלס' מכות
ואין לשם מעשה והיינו דכתיב ראשו כחם מל'
בברוך שאלס' יש טו ברוך וטו טכמים בישתכס פער
ושכח הלל נומרה עיו וממס'ס נכח וגדולס' וגבורס'
תהלה ותפארת קדושה ומלכות ברכות וסודלות
וכן בסופו מן ברוך אתה ה' יש טו תיכות כושתכ' עד
גמירה כיוס קצת איז גורסין מלך אלחי סעולמים
רק מי סעולמים - וכן טו קממים עד ויפס סדגב
סרי כד מקומות תיקנו כן כנגד טו מעלות טוכות
סמהללי להקבה כליל כחם סעשאלס לנו כד מקומות
קצת כמזרח קצת על כוס קצת כמזכר קצת כאלך
יסרל :

ב ב ב הודו

פירוש ברוך שאמר במחזור סביוניטה-קרימונה

אשכנזי שגדפס בטרין רפ"ה אין פירושים לפיוטים אבל יש בעיקר פי' לתפילות, להגדה של פסח, להושענות ולפרקי אבות. הפי' לתפילות הוא רחב ורובו בדרך הקבלה ומהדיר דפוס סביוניטה השלים מתוכו את החלקים הנ"ל שלא מצא פירושם במחזור שאלוניקי ובלשונו ממש, אלא קיצרם והביאם שלא כסדרם, שכן בסידור טרין יש גם תפילות לחול וכמה מן הפירושים הם בחלק זה. אף שמועה שבסידור טרין מובאת בשם אומרה השאירה המהדיר בלשונה². ברם, הפי' ל"ישמח משה" איננו מסידור טרין³ ובסביוניטה יש טעמים ארוכים. דומה שגם זה אינו משל ר' שאול ב"ר שמעון. יתר ההוספות שהכריז עליהן לא הדפיסן ועל כך התנצל בחתימת הספר: "רבות מחשבות היה בלבי להגדיל תוארו... ולהוסיף לו עוד חדושים רבים כאשר הוספתי עליו ג"כ בראשונה... לא לשם כילות וקמצנות ח"ו משכתי ידי אחור, רק בראותי כוכבי שמים ממסילות' נלחמו ביי". וכיוון שהגיע סופה של השנה אמר לקצר ולגמור את המלאכה.

הטעויות, אף המוכחות, חוזרות במהדורה השנייה⁴, מלבד מעטות שאי אפשר היה שלא להשים להן לב, כגון שורות שנכפלו בשאלוניקי (149 ב); בנעילה הוכפל שמע ישראל (149 ב) ובסביוניטה (שסד, ב) תוקן - בשכמל"ו. גם מילה שהוחלפה הוחזרה לנוסחה הראשון. בפיט ארך מטה ורעשה (146 א) - ארץ (קמו, ב); בפיט אמנם שיחי (112 ב) - אשפוך (שכד, א).

שיבושי נוסח בפיוטים חוזרים בשניהם:

אספרה אל חוק, פיוט לפורים, בשאלוניקי (39 א) ובסביוניטה (מו, ב) נדפס:

1 סידור זה הוא מן היקרים ביותר. טופס בלתי שלם ויחיד בירושלים מצוי בספריית שוקן. ברלינר מביא נוסח השער: תפלות מכל השנה עם כמה פירושים ופרקי אבות עם הפירוש מרד"ק. נדפס על ידי נתנאל בר פרץ חלפן. שנת רפ"ה. פה טרין" (שם, עמ' 61). בסוף התפילות לשמחת תורה נמצא קולופון זה: "בשעה טובה ומזל טוב נשלמתי התפלה עם הפירוש בחדש מרחשון שנת אחי ורע"י אדברה נא שלום. ג' אלפים תר"ל למבול... ש"ב לחתימת מיד הרמב"ם ז"ל. נדפס תחת ממשלת אדונינו המרקיז בויפציא"ו ממונפרטו יר"ה... אני יעקב בן לא"א כמ"ר אביגדור הלוי קצב מפאדוא"ה. נדפסתי התפלה הזה בשם נתנאל חלפן ובביתו. וכך יזכני ה' לעשות ספרים אחרים בשמו ובביתו כדי להרביץ תורה בישראל אמן סלה". סדר הזמנים הוא בודאי מלוחות השנה, שנהוג היה להדפיסם בגיליון ניר גדול. — יעקב קצב ושני אחיו יצחק ויום טוב הדפיסו בשנת רע"ה ברומא ספרי ר' אליהו בחור. ר' הסכמה ורשות, עמ' 20. — 2 על הפסוק ואנחנו נברך יה: "ושמעתי בשם רבי יעקב שלא היה אומר". — 3 דפים אלה אינם שלימים בטופס שוקן, אף על-פי-כן נראה שהפי' איננו זהה. — 4 ברלינר (שם, עמ' 67) כותב שהטעויות תוקנו במהדורת סביוניטה-קרימונה במקום.

באיזה חדש מבוע, במקום טבוע; אומר אני מעשי למלך, זולת לשבת הגדול.
בשאלוניקי (53 א) ובסביוניטה (סא, א) נשמטה מילה: אם כן נאיככהז ארעך.
שורות שנשתרבו או הוכפלו ונחסרו בשאלוניקי נשארו בסביוניטה. כגון:
מוסף יום א של שבועות, בפרשת היום, בשאלוניקי (139 ב) נמצא בסופה
פסוק שלא מן העניין, וכך הוא בסביוניטה (קמ, ב). במחזור סביוניטה דף
רנד, ב שתי השורות הראשונות זהות והשנייה מיותרת. והוא על-פי שאלוניקי
(51 ב - 52 א). בדף רסג, ב שו' 14, אות נכפלה משו' 19, על-פי שאלוניקי
(64 א) ומה שצריך היה לבוא בשו' 14 נשמט בשניהם. בפיוט אהללה אלהי
אשירה עזו, חסרות שתי חרוזות של אות פ (רס, א), והוא על-פי שאלוניקי
(60 א). דף שמו, ב שו' 11 מלמטה: כי הוא ידע יצרנו וכו', נשמט: כי הוא
ידע מתי שוא וירא און ולא יתבונן, על-פי שאלוניקי (129 ב). ובטופס החצאי
תוקן³. אבל יש שחרוזה שנשמטה בשאלוניקי (106 ב) הושלמה בסביוניטה
(שו, א) כגון בפיוט אליך ועדיך יבא כל בשר, שאות ב נשמטה.

בסוף מחזור סביוניטה-קרימונה נדפס בעמ' האחרון "טעויות אשר נמצא
במחזור וקצת דברים אשר נשמטו בדפוס גם בהעתק מחזור ראשון ולא נודעו
עד אחר כך לכן ראוי לתקנם". זנה נתנם ענין לאותם הדפים שחזרו ונסדרו
בחלק ב אבל לא בדק זאת וגם משבא להכחיש את ברילנר, שהניח בלא
הזכחה שהכוונה למחזור שאלוניקי, לא השווה עם מחזור זה⁴. כל התיקונים
שבולח הם לטעויות וחסרות שבדפוס שאלוניקי ואין דבר מיוחד למחזור
סביוניטה-קרימונה⁵. ואילו כל אותן השגיאות הרבות שנתייחדו למהדורתו
של שאול ב"ר שמעון לא תוקנו. מכאן יש לדון שלא המהדיר עבר על
המחזור ורשם תיקוניו, אלא מצא מן המוכן. והנה במחזור שאלוניקי בסוף
חלק ב (179 ב) נמצאים כל התיקונים הללו בלשונם וצורתם. התיקונים שעד
דף קח הם ממש לפי הסדר שבמחזור קרימונה ואחר-כך שמונה תיקונים
שאינם בו ושוב חוזרים התיקונים שהועתקו במהדורה השנייה. ולא זו בלבד,

1 וכן בדף רנו, ב. ר' להלן, הטעויות שתוקנו בחצאיי. — 2 ונמצא בלוח התיקונים
שבשתי המהדורות. — 3 גם הטעויות שבכותרות משותפות. כגון: מעריב ליל שניה
של שבועות (שאלוניקי 143 א-ב; סביוניטה קמד, א-ב). אבל להלן: ליל שני, בשניהם
(144 א; קמה, א). — 4 ר' מאמרו בקרית ספר ג, עמ' 174. זנה נסמך על המילים הראשונות
בשער: ראה זה חדש וכו'. — 5 מלבד התיקון לדף שד, ג שו' אחרונה, ששלוש מילים
שנחסרו בה נדפסו בשאלוניקי דף 96.

אלא שבסביוניטה אחרי התיקונים שבדף קל ובדף שו באים עניינים הקשורים בלוחי בלא ציון הדף והמקום ולא מובן מהו הקשר הדברים. הללו נמצאים בתיקונים שבמחזור שאלוניקי בסמוך לעניינים שתוקנו, וכיוון שמהדיר המחזור השמיט התיקונים שלפניהם תלש אותם מהקשרם ועניינם.

עניינות הדפסתו של המחזור

דומה שבכל המחזורים אין אח וריע למחזור זה בסבכי בעיות הדפסתו. לפיכך ראוי לבדוק עניינותיו על-פי טפסים הרבה. חלק ראשון כל הטפסים שווים, אבל יש בו דברים הראויים לעיון. בעשרים הקונטרסים הראשונים ובעמ' ראשונים של גל' כא מילה שבראשית פיסקה באותיות גדולות, ומכאן ואילך הכל באותיות רגילות אלא שבשורה השנייה שכנגד המילה שבראש פיסקה יש מקום פנוי. דבר זה חוזר בגל' לו ומגל' מא ולא מראשו אלא מדף קסג, ב ועד סוף חלק א.

לו הקונטרסים הראשונים הם חטיבה אחת בסדרם, באותיותיהם, בדין ובנייר, גל' לו (קמה-קמח) שונה הוא בכל אלה משלפניו ומשלאחריו, ונופל

1 על טעויות אלו כותב ר' בנימין הלוי בחתימת המחזור: "נקבצו באו למחזור זה טעויות רבות, שגגות ומעילות באותיות זעירות וחסרות עקומות ומלופפות, ותיבות סתומות ופתוחות, והלוחות מונחות שלא כסדרן" (177א). ואזהרה זו לא הועילה למהדיר המחזור בסביוניטה. —
2 השמטתם לא מובנת, שהרי גם משיבושים אלה לא נוקתה מהדורת סביוניטה. כגון בפיוט אזון תחן, כתוב באי לחותך, במקום לחלותך (14ב; קכג, ב), אבל ההשמטה השניה [מעם] חרמך שבדפוס שאלוניקי מתוקנת בסביוניטה. וכן בפיוטים: יושב בגובהי מרומים, כתוב סמר במקום סמך (123א; קכד, א) וההשמטה שלהלן "ועל הגוים שפוך זעמך"; ישראל עמך תחינה עורכים (124א; קכה, ב), ובדינים לשבת שלפני שבועות (127א; קכח, ב). —
3 זנה בדק ששה טפסים, שלושה שני חלקי המחזור ושלושה רק חלק ב. השלימים שווים זה לזה, וכן החצאיים, אבל יש ביניהם שינויים (קרית ספר, שם, עמ' 173). ריבקינד בדק שלושה (קרית ספר, ה, עמ' 162). הכותב עיין בארבעה-עשר טפסים, מהם שלמים ומהם חסרים. ואלה הם: בבית הספרים הלאומי בירושלים שלושה טפסים. טופס א הוא מעורבב, טופס ב מחולק לשנים וכל חלק הוא מן המקורי. הטופס השלישי חסר אבל גם הוא מקורי. בספריית שוקן טופס שלם מקורי וטופס שני חסר מעורבב. במכון בן-צבי טופס שלם מאוסף זנה. מדף רלג ואילך מורכב מטופס ב. בספריית מוסד הרב קוק שלושה טפסים. האחד המחזור בכרך אחד, אלא שחסר הוא בראשו ובסופו, אבל כולו מן השלם. והשני חלק א וחלק ב בשני כרכים ושניהם מן השלם, והשלישי (502) אף הוא כטופס מכון בן-צבי, שדפים קצג — רלב מן השלם ומדף קצג ואילך מן החצאיי. בידי ד"ר י' מהלמן טופס אחד (שני חלקים) מן המקורי וחלק שני אף הוא מן המקורי אלא ששני דפים צורפו אליו מן השני. בידי ב' בן-מנחם טופס מעורבב, ובידי הכותב שני החלקים בכרך אחד מן השלם וטופס אחר מחלק ב שהוא מן החצאיי.

הוא מכל הבחינות מן החטיבה הראשונה, והפרש זה מזדקר מיד לעין המסתכל על העמוד האחרון של קונטרס לו והעמוד הראשון של קונטרס לו. כותרות העמ' בדף קמד, א-ב: מעריב ליל שניה של שבועות וכן בכותרת מעריב ליל שניה של שבועות

ברכו את "המבורך" ברוך "המבורך לעולם ועד"

כרוך אתה יי אלדנו מלך העולם אשר בדברו מעריב ערבים כחכמת פותה שערית ובתכונת מענה עתים ומחליף את הומנים ומסדר את הכוכבים במשמרותיהם ברקיע כרענו כורא יום ולילה גולל את מצי חושך וחושך מפני אור ומעביר עם ומביא לילה ומבדיל בין יום ובין לילה יי צנאות שמו אל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד:

אל אלהים יי דבר ויקרא ארץ בעשרה מאמרות כלל עולם בברך גבולת ישוב בדברות עשרה בלי פרץ: אם לא ברית יי ויום ולילה לא שמת חקת שמים וארץ: ברוך אתה יי המעריב ערבים:

המחזור, דף קמד, א

שלפני התפילה. מדף קמה, א ואילך: ליל שני. האותיות המרובעות המנוקדות בגוף המחזור הופכות שחוקות ומטושטשות והדין כזה יותר. האותיות המרובעות הקטנות המנוקדות של חלקי התפילה, המבדילות בין הפיוטים לתפילה, וכן האותיות שאינן מנוקדות הן גדולות מן השכיח בכל

השכיבנו יי אלהינו לשלום והעמידנו מלפני לחיים ופרנס עלינו סבת שלום ותקנונו בעצה טובה מלפניך והושיענו למען שמך וחסן פערנו והסר מעלינו אויב דבר והרבו רעב ויגזו והסר שטן מלפנינו ומאחרינו ובצל כנפיך תסתירנו כי אל שומרנו ומצילנו אתה כי אל מלך חנון ורחום אתה ושמור צאתנו ובואנו להיטיב ולשלום מעתה ועד עולם

ברוכי תורות נתחכמו נעים יי נתעמדו נכתרו בחרים מסמים נתאשרו במיתן להם לשוב כל תימים ישראל גושע צא תשועת עולמים:

לו א 37 ; אשריך

המחזור, דף קמה, א

החלק שער כאן ומעורבות בסוגים ובגדלים שונים. מילה ראשונה שבכל פיסקה באותיות גדולות מה שאין כן בגיליונות שלפני כן ואחרי כן. אותיות רשיי אין בקונטרס זה כלל ועיקר.

מקונטרס לח (קמא, א ואילך) עשוי הוא כחטיבה הראשונה, מלבד דפים אחדים שעין חדה יכולה לגלות שהאותיות הרגילות והדין קרובות יותר לגל' יוצא הדופן (לו). כגון גל' מ (קנו-קס). אכן דפים קנו, ב - קנה, א מסודרים באות רש"י הגדולה מן האות הזעירה שבדפים שלפניהם, המרחק בין השורות

ערב

תשעה בלח אוב'ים קודם תפלת המנחה ואחר כך הולכים לבית סעודה ומתפללים בכל שער ימי החול ואין אומרים תחנון ומזמרים לבתיכם ואוכלים סעודת המעמקת על גב הקרקע ואין צריך לחנון מעליו עדין. ואין אוכלים בסעודה זו רק תבשיל אחד. ומזהנינו שלא לאכול אלא עדשים או כנים מעולגות וצרכים להפסיק בעוד שהם נורסז וכל אחד מדרך לעצמו ברכת הדין. אמרו עליו על רבי מ כ ii 40 יסודם

יגדלנו בר' א'עי שבעה בלח היו מחזיקין לו פתחיהם כנולח ויפס ביו תנור לכורים. וזוהי קריאת של מים ודומה לו במי פתחיהם ללפניו. וזה פירושם שבסוף המעודה הולכים מבעט פתחיהם כיוצא על סף וצדק בחנן שכי ככפיהם בלח. והכי איתא בירושלמי נכתב הרמב"ם וימיו לא אכלנו אלא תבשיל של

המחזור, דף קנה, א-ב

גדול וכל פיסקה בראש שורה ובאותיות מרובעות גדולות ואילו דף קנה, ב באות רש"י הזעירה והשכיחה. אות רש"י הגדולה היא ממש האות של קונטרס ואינה של פואה.

בקונטרס מא, דפים קסד, א - קסה, א האות המרובעת הזעירה מוחלפת באות מרובעת בלתי מנוקדת גדולה ויש בדפים אלה עצמם פסקות שהן באות הזעירה. אף אותיות אלו הן של קונטרס, כפי שהדפים בזמן זה ואחריו נכונן חזקוני, ציוני וכו'. ואף אותיות רש"י שבדף קסה, א הן שלו כנ"ל. מכאן ואילך רוב הדפים הם באותיות והדין שאינן חרות ואינן אחידות.

בסוף חלק א (קצ, ב; קצב, א) מצוייה האות המרובעת שקטנה היא מן הרגילה וגדולה מן הזעירה, כמות שהיא בגל' לו, אבל בלא ניקוד. האות ת, המיוחדת בצורתה, מזדקרת כאן שוב בזרותה. אותיות אלו מצוייות ביותר בחלק ב ותפשו את מקומה של האות המרובעת הזעירה.

בדיקת רישום הקונטרסים מאלפת ביותר. בכל קונטרס ארבעה דפים. בעשרים הקונטרסים הראשונים רשום מספר הקונטרס לא רק בשני הדפים הראשונים למטה מימין לשומר הדף ובסמוך לו, כדרך הספרים שנדפסו

עניינות הדפסתו של המחזור

ברוך אתה יי מקבץ נדחי עמי ישראל
חשיבה עיפיתו בכראשונה וייעצנו בכתחלה והסר ממנו יגון ואנחה ומלוק עלינו אתה יי לכוך בחסד
וברחמים וצדקתו במשפט

אֲבִלְנִי

הַמְכִּינִי שֶׁבֶר
עֲצֻמוֹתַי אֶךְ
אֶל־לִי הַמְכִּינִי נִכְוֵד נֶזֶד לִסִּי כִּמוֹ סָגִים לְרֹעַ אֲשַׁמְתִּי
אֶכְרִיז טִיב מוֹתִי מִקִּי

בִּי יֵשׁוּב לִסִּי אֲשַׁמְתִּי אֶכְתוֹב קִינִים אֲשֶׁר פָּצוּ שִׁפְתֵי מִזְמוֹתַי אֶכְוֶנָה נִכְחוֹת
מִוֶּל קְמוֹתַי אֶכְבִּיר נְהֻמוֹתַי אֶכְרִיז טִיב מוֹתִי : אֵיכָה וְנִפְטִי נִבְהַלָה מְאֹד וְעַתָּה
יְעַד מְתִי לְעַד קָמִים לְהַחֲרִימָם קָרֵב יוֹם אִידֶם בְּמִשְׁפָּט לְהַתְרוֹמֵם עַתָּה
אָקוּם יֹאמֶר יי עַתָּה אֲרוֹמֵם

ברוך אתה יי מלך אוהב צדק ומשפט
למלשינים אל תהי תקוה וכל המינים כרגע יאבדו וכל אויביך כהרה יכרה
והחוטאים בודון כהרה תעקר ותשבר ותסגר ותגניע כל אויביך כהרה בימיא

אֲרִי

המחזור, דף קסד, א

באותו זמן, אלא גם בראש הקונטרס למעלה. כך נהג לעשות פואה בספרים
שהדפיס בסביוניטה. כגון טור בית יוסף אבן העזר (שי"ג) וחומש (שי"ח) ואין
הוא נמצא בדפוס קרימונה. האות תואמת את האותיות שבסוף העמוד, אם
הן מרובעות אף רישום הקונטרס כן. הוא הדין לאות דש"י ולאות הזעירה אבל
אין אחידות גמורה. כך הוא עד סוף קונטרס לו. מגלי' לו המספרים הערביים
המורים על הקונטרס והמספרים הרומיים המציגים את הדף שלו שונים הם
לגמרי. המספרים הקטנים והיפים הופכים לגדולים ופגומים. גלי' לח-מב
האותיות והמספרים זהים אלא שהמספר הרומי הוקדם למספר הערבי.
ומקונטרס מג ואילך המספר הרומי תדיר אחרי הערבי מלבד דפים מעטים.
בחלק ב תדיר I אחרי הערבי III לפניו ושאינו תדיר הוא הסדר הרגיל.
דומה ששערי תעלומת הדפסת המחזור בשתי הערים נפתחים מאליהם.
שלושים ושישה קונטריסים ראשונים, כלומר מן השער שנדפס עם הגלי'
הראשון ועד דף קמד נדפסו בסביוניטה, ואין בהם דבר משל קרימונה. מגלי'

1 שטייגשניידר (ח"א, עמ' 370-371) לא כתב דבר על כך, אלא העיר שמדף קסד אותיות
סביוניטה הזעירות בעלמות. אבל כבר העיר זנה (שם, עמ' 173) שהן חוזרות בחלק ב ואף
בחלק א דף קעד, ב. ברלינר סבר שכל חלק א ושלם בסביוניטה. בכל פילפולו לא העלה
זנה דבר מה נדפס בסביוניטה ומה בקרימונה.

לח הדפים חוזרים לצורת הקונטרסים הראשונים, אבל מקונטרס מ מופיעות אותיותיו של קונטי. אף-על-פי כן נשאר גל' לז מיוחד ושונה משלפניו. דבר זה אין להסבירו אלא בכך שחזר ונדפס לאחר זמן ולא מן ההדפסה הראשונה אלא ממחזור שאלוניקי שהוא עשוי כחיקוי לו. אפשר שקונטרס זה, שיש בו מאותיות קונטי, הוא מן הדפים האחרונים שנדפסו בסבינויטה. כנראה שהונח בראש או בסוף המשלוח ואבד. מכל מקום ברור שמקונטרס מ ואילך נדפס בקרימונה.

משהגענו לכך פתחנו בתעלומה אחרת. לשם מה הועברה הדפסת המחזור לקרימונה? מה עלה בגורל בית דפוסו של טוביה פואה? כלום מכר את האותיות לויצינצו קונטי? ואימתי התחילו בהדפסת המחזור בקרימונה? בית דפוסו של פואה נסגר באייר שי"ט בעודו עוסק בהדפסת משנה סדר מועד שהחל בה בראשית החודש והשלמתה נעשתה לאחר זמן במנטובה. נראה היה לומר שאותיות המשנה נמכרו למנטובה ופואה עצמו העתיק בית דפוסו לקרימונה¹. טענה זו שוברת בצידה, שהרי בקולופון נזכר שמו של המדפיס קונטי בלבד. אי אתה יכול לומר שהאמור בשיר "הלא שאו"ל שמי טו"ב מן פרט שנה" מרמוז לטוביה פואה, שהרי המכוון הוא ל"גמר המחזור". הוצא יז מן הגימטריה של"ז ותצא לך שנת ש"כ.

שלושים ותשעה הקונטרסים הראשונים סידורם והדפסתם נמשכו מכסליו שי"ז, ככתוב בשער, ועד לארבעה חודשים, הזמן הממוצע הנדרש לכך. בראש-חודש אייר כבר החל ר' שאול ב"ר שמעון בסידור ס' צרי היגון², אלא שבשנה זו המשיך פואה להדפיס ספרים³ ועבודתם נצטמצמה בשנת שי"ח. דומה שתלאות פקדו אותו כבר בשנת שי"ז והוא מכר אותיותיו לקונטי. ואכן שוב לא נזקק בספריו לאותיות המרובעות הרגילות שבהן סודר המחזור. חלקו הגדול נדפס, איפוא, בקרימונה במשך יותר משנתיים ועל העיכובים שגרמו לכך מרמוז המהדיר במליצתו הסתומה בחתימת הספר.

1 כמה ספרים באיטליה היתה תחילת הדפסתם בעיר אחת והושלמה בבית דפוס בעיר אחרת. בדפוס ריווא ידועים ס' מאיר איוב ונחלת אבות. עיין א' טויבר, קרית ספר, שנה ו, תרצ"ז, עמ' 455; זנה, שם, ספר ז, תרצ"א, עמ' 168-169; תוך כדי קריאה, שם, שנה ח, תרצ"ב, עמ' 126-128. — 2 כדברי א' יערי, מחקרי ספר, עמ' 349-350. — 3 ר' למעלה, עמ' 142. — 4 בראש חודש אייר החל להדפיס רש"י על התורה.

שתי מהדורות לחלק שני

הכל הפכו בשינויים שבטפסים של חלק שני, וכל אחד בא להוסיף קו לקו ופרט לפרט, אף אם השינויים זעירים ביותר ויכולים להימצא בטפסים שונים של מהדורה אחת. משל היו דפים שהם לבדם חזרו ונדפסו ובאו לפרט השונה שבהם ולא חלו ולא הרגישו שחלק זה מראשיתו ועד אחריתו אינו מדפוס אחד.

חלק ב חזר ונדפס באותה מתכונת ובצורת חיקוי מופלאה (כגון רלד, ב - רלה, א). שורה נופלת על שורה² ועמוד על עמוד³ ויש שהשגיאות חוזרות בשניהם⁴. רק בדיקה מדוקדקת מלמדת שאין עמ' שאין בו שינויים. רובם קלים, כגון השמטות פשוטות⁵, בריווח שבין מילה למילה ובייחוד בכותרות שמקומן ונוסחן שונה⁶. חילופי אותיות, טעיות דפוס וטעיות בציון מספר הדפים⁷ ושומר הדף⁸ וברישום הקונטרס שבשולי הדף ובייחוד הדייווה הדפסה והצורה הכללית שהיא דומה לקונטרס לז המיוחד שבחלק א. תחילתו של חלק זה ימים נוראים ובראשו דיני חודש אלול. שם החודש באותיות מרובעות גדולות בתוך מסגרת. בטופס השלם המסגרת היא

1 לדעת זנה (שם, עמ' 175) השינויים הם מדף רלו והלאה. בוודאי משום שכל הטפסים שהיו לפניו הדפוס השני הוא מדף רלג. ור' להלן עמ' 165, הע' 1. — 2 מלבד מעטים יוצאים מן הכלל, כגון: דף שד, ב שמונה השורות האחרונות אינן שורה על שורה. בדף שה, א הפי' לפיוט קדוש אדיר בעליתו, בשלם שתי שורות סודרו ברווחים שבין הצלעות האחרונות וההמשך בשורה אחת שלימה למטה. בחצאיי הפירוש כולו בשתי שורות למטה. — 3 דף שה, א בשלם שו' אחרונה: קדוש סולח עון. בחצאיי שו' זו נדפסה בראש העמ' שלאחריו. — 4 כגון, דף רו, ב, הפיוט אפס הוד כבודה, שמילה ראשונה צריכה היתה לבוא באות גדולה ובשתי המהדורות באות רגילה; דף רמג, ב, בפיוט האוחז ביד מדת משפט. שו' 6 "וכל מאמינים" באות הרגילה, ואילו ביתר כל השורות באות קטנה וכן הוא בכלם; דף רסב בשלם ובחצאיי נדפס בטעות רנה. — 5 כגון מה שנמצא בטופס השלם דף רכז, א, שו' אחרונה "ומתפללין התפלה וכו'" ובדף רלא, ב לפני תפילת רצה "והכהנים עולים לדוכן וכו'", נשמט בחצאיי. — 6 דף רנט, א בשלם כותרת העמ' היא: יוצר ליום שני מראש השנה, ובחצאיי—של ראש השנה. וכן להלן בכותרות תפילות יום כיפור. הכותרות בסדר התפילות לימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים (רעב, א — רפה, א) בשלם בכלם ליום ובחצאיי פעמים יום ופעמים ליום. בדף שסא, א: תפלות נעילה של יום כפורים, ובחצאיי מתוקן: תפלת... הכפורים. ויש שבחצאיי נשתבשה הכותרת, שבמקום נעילה (שסג, ב; שסג, א) כתוב למנחה. — 7 דף רמט בחצאיי נרשם בטעות רמו; דף רס, א בחצאיי רנו. — 8 בדף רנה, א בחצאיי הוא מלך, ובשלם נשתבש משורה שלפניו "לעדי". וכן הוא בדף שלד, א ובדף שמא, א.

השכיחה בדפוס סביוניטה וקרימונה ועוד. בחצא"י היא כמסגרת הראשונה שבמחזור זה (דף ד, א), והאותיות אלול שונות הן.

בשלם, דף קצח, א (נדפס בטעות קצו) בראשית הפסקה השלישית אות א מדניאל הפוכה מה שאין כן בחצא"י. היפוכו של דבר בדף שלט, א. אות צ בתיבה אמיץ בחצא"י היא רגילה ובשלם כתיקנה. דף קצט לא רשום מספרו ובחצא"י-רצח. דף ד, א בחצא"י כותרת העמ' סליחת במקום סליחות. בדף ד, א, ב שו' 11-12, אותיות בלתי מנוקדות, בשלם שו' הראשונה אינה שלימה והשנייה שלימה. בחצא"י שתייהן שלימות. והיפוכו של דבר בדף רב, א.

דף רמ, ב, ראשית מוסף שבקול רם. בשלם אות מרובעת זעירה ולמטה אות יותר גדולה. בחצא"י האותיות בשתי הפסקות מן הגדולות; וכן דף רמד, ב הפסקות: וביום השבת, ישמחו במלכותך, אתה הראית לדעת, בשלם נדפסו באות מרובעת זעירה ובחצא"י האות יותר גדולה. דף רמב, א שו' 4 מלמטה, הוראה בכתב רש"י: כאן מתחיל החזן בקול רם. בשלם בא בראש השו' שלאחריה המילה ראה באות מרובעת גדולה ובחצא"י מילה זו היא באות מרובעת רגילה ובהמשך השורה. בדף שלאחריו (רמב 2, א), שו' 11 כבודו מלא עולם וכו', בשלם באותיות רש"י ובחצא"י במרובע; דף רמג, א שו' 12 מלמטה, בשלם אחרי אני ה' אלהיכם נוסף לאלקים וכו'.

דף רנא, א בחצא"י ראשי הפסקות זכרנו, מי כמוך, ובכן תן פחדך, ותמלוך, אתה בחרתנו - באות גדולה, ובשלם - באות רגילה מלבד ובכן ואתה בחרתנו. דף רסח, א הפיוט אמנת מאז, תיבה ראשונה צריכה היתה להיות באות גדולה כלפניה וכלאחריה, ולא סודרה כך אלא אות א בלבד. בחצא"י כל התיבה באות גדולה וכיוון שלכך היה צריך מקום רחב יותר והסדר הקפיד ששורה תפול על שורה, וזו שתי השורות הראשונות, השנייה מתחילה לרגלי אות ת הגדולה ושלמעלה מרוחקת ממנה.

דף רנח, א. בטופס השלם ארבע שורות באות מרובעת ובחצא"י - שלוש שורות ברש"י זעירה. דף רעט, א אחרי הפיוט לך ה' הצדקה, בשלם שתי שורות באות מרובעת בלתי מנוקדת ובחצא"י שלוש שורות. בדף רפ, א שו' 7 מלמטה, בשלם אותיות מרובעות ורש"י ובחצא"י אותיות מרובעות בלבד.

דף שכו, ב שו' 2-5 מלמטה אותיות מרובעות קטנות מנוקדות, וכן ביתר השורות שסודרו באות זו, אותיות גדולות עם הקטנות בערבוביה. פחות מהן בחצאיים ואין שורה שבשלם נופלת על שורה שבחצאיי. דף שנט, ב - שס, א; שעת, א; שצ, ב, בשלם הדינים באותיות מרובעות ועירות וגדולות מהן בחצאיי.

אותיות רש"י הקטנות של קונטי מצויות בשלם בדף רכט, א והסדר מרווח ואילו בחצאיי האותיות ועירות יותר וצפופה יותר. גם הדף האחרון (שצג) שבשלם נדפס באותיות אלו ובחצאיי באותיות הזעירות של פואה וגם סדר העמוד שונה לגמרי. פיסקה רביעית בשלם 10 שו' חצאיות ושתיים אחרונות הן שלימות. בחצאיי תשע שורות חצאיות וצפופות. שו' אחרונה של העמ' בלתי שלימה בשלם מצד ימין ובחצאיי באמצע. בעמ' שלאחריו סימן בולט בשיר, בחצאיי יש כמה מקפים בשו' הראשונה שאינם בשלם.

טעיות שבחצאיי רובן חילוף אותיות והיפוך אותיות. הטעיות שנמצאות בשלם כמה מהן מתוקנות בחצאיי². דף שד, ג שו' אחרונה, בשלם: ה' צבאות מלא, ואין השורה מליאה. בחצאיי תוקן ונוסף מלא כל הארץ כבודו, ועל כך הוער בלוח התיקונים. במוסף ליום כיפור (שלה, א בסופו), בשלם נדפס נוסח התפילה לראש השנה: ותתן לנו ה' אלהינו באהבה את יום השבת הזה ואת יום הזכרון הזה זכרון תרועה יום נע"ב תרועה מקרא קודש זכר ליציאת מצרים. בחצאיי מתוקן: ואת יום הכפורים הזה למחילה ולסליחה ולכפרה נע"ב ולמחול בו את כל עונותינו. בסליחות לנעילה (שסג, א) שו' ב מלמטה

1 כגון דף שג, א שו' 2: יהיו דבר ה', במקום ויהי.

2 דף רנז, ב, שו' 2-4, נכפלו בשו' 5-7. וכן הוא במחזור שאלוניקי (254-55א). בחצאיי הושמטה כפילות זו ולכן שו' ה אינה שלימה והעמ' חסר שתי שורות. בצום גדליה דף רסד, ב בסופו, בשלם נדפס באותיות מרובעות קטנות מנוקדות: אלהינו ואלהי אבותינו כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים וכו' / בדף קצד, עמוד ב. בחצאיי אין האותיות מנוקדות והסדר הוא: כי על רחמיך... בדף קצד... / אלהינו וכו'. ואכן בדף קצב, ב נמצאת רק התפילה כי על רחמיך, ורוצה לומר שלאחריה יש לומר אלהינו וכו'. דף שטו, ב, בשלם שו' 5 מלמטה: ככתוב על יד נביאך ושלאחריה כבודו מלא עולם. בחצאיי אין זו שהרי מקומה להלן (שיו, א) אחרי חלק מן הפיוט שתחילתו: לכן כל ליל. והיא חוזרת גם בשלם. טעות כזאת חוזרת בשלם גם בהמשך. שו' 7 מלמטה שו' המתחילה ממקומו הוא יפן, אחריה - באהבה, ושלאחריה - הוא מלכנו. בחצאיי השו' הראשונה וחלק מן השנייה, שהיתר מקומו בעמ' שלאחר-כך. ושם חוזר גם בשלם ונמצא שנכפלו בו הדברים ללא צורך. והוא עלי-פי דפוס שאלוניקי. ור' עוד דוגמאות כאלו לעיל בפרק על ד' שאלוניקי.

נמצא רק בחצאי: כי רבו ככתוב בדברי קדשך למען שמך ד' וסלחת לעונונו
כי רב הוא. ונשמט בשלם.

המסגרות הפנימיות והאותיות המעוטות

מילה ראשונה שבתחילת עניין נדפסה במסגרת או שאותיותיה מעוטות.
כבדפוס איטליה רבים. המסגרות הפנימיות אינן מסוג אחד. דומה שראוי
למנותן כסדרן כפי שהן מצויינות בטופס השלם ובחצאי. בחלק א אין אלא
מסגרת אחת וכיון שכל הטפסים שווים הריהי זהה, והשינויים רבים בחלק ב.
1) המילה 'ברוך' שבברכת השחר (ד, א) קבועה במסגרת העשויה ארבעה
גלילים למעלה ומקביליהם למטה. מסגרת זו מצוייה בדפוס פואה, כגון
חומש שי"ז-שי"ח המילה בראשית (ברם, התרגום בקרמין וראשית שיר
השירים הגלופה דומה אבל שונה). וכן במגילת שיר השירים עם פירוש החכם
ר' אברהם תמך ז"ל, שהחל בהדפסתה במאי שי"ח (ב, ב). בדפוסו של קונטי
חזרה ונדפסה בראש ספר תניא (א, א).

2) המילה הראשונה אלול (קצג, א) נתונה בשלם במסגרת השכיחה
בקרימונה² וחוזרת היא בדף רפז, א: כל נדרי; שג, ב יוצר ליום הכפורים:
המלך. יסודה של מסגרת זאת שכיח ביותר בויניציאה, בסביוניטה³ ובשאר
דפוסים, אלא שיש בהן שינויים דקים⁴. המסגרת שבמחזור נדפסה קודם לכן
בקרימונה בשנת שי"ז בס' עמודי גולה (4, דף א, א ועוד במקומות הרבה)
ובשנת שי"ז בס' צרי היגון (11, דף ב, א), אלא שהחלק העליון למטה
ונשתחקה מאד, וכך ממש היא נמצאת בס' ציוני שי"ט (23, דף ב, א).

בחצאי באה המסגרת מיסוד סביוניטה (סי' 1) הן בדף קצג, א הן בדף שג, ב
והאותיות שבפנים אינן גדולות כבשלם אלא רגילות. אף היא נמצאת בדף

1 בדומה לכך בסדור כמנהג רומה, מנטובה ש"מ (פה, א). ובשינוי שהמסגרת מוקפת ריבוע,
שכיחה במחזור כמנהג ק"ק רומה הגדול, מנטובה שי"ז (יט, א; כו, ג; מז, ג; קצד, ד)
והמהדורה הקטנה שי"ט-ש"כ (חלק א, דף ס, ב; עו, ב; קכד, א), וכן בס' קרבן אהרן לר'
אהרן אבן חיים, ויניציאה שס"ט (ה, א; יט, א; כ, א; כט, א) — ² זנה שהפך את השלם
לחצאי ולא הבחין בטופס המעורבב, נשתבש גם בזה. שם, עמ' 174. — ³ ר' דרך משל צורות
היסודות הנלוות לס' עטרת זקנים, שי"ז. — ⁴ ר' עמ' 31-32. כמותה אבל שונה,
מצוי בסדר תפלות מכל השנה כמנהג האשכנזים מנטובה שי"ח (ב, א), במחזור כמנהג ק"ק
רומה שי"ז, דף ב, א וכן רומה שי"ט-ש"כ הקטן, חלק א, דף ב, א; חלק ב דף ב,
א; רנ, א.

רכה, א ומקיפה אותיות המלך, ואילו בשלם מילה זו אותיותיה מעוטרות.
 (3) המילים כל נדרי (רפז, א) הנתונות בשלם במסגרת סי' 1, קבועות
 בחצאיי במסגרת העשויה מחלקים המרכיבים שער סי' 11.
 (4) בטופס המיוחד של החצאיי שברשותי (ר' להלן), המילה המלך שבדרך
 רכה, א שבשלם אותיותיה מעוטרות ובחצאיי במסגרת 1, קבועה במסגרת
 מרובעת ובפנים עיגול, והיא שנמצאת במנשובה, במחזור כמנהג ק"ק רומה,
 שיי"ז (סד, ג; סו, א; עב, ג), וכן בסדר תפלות מכל השנה כמנהג האשכנזים
 מנשובה שיי"ח (שלה, ב) ומחזור כמנהג ק"ק רומה הקטן (חלק ב, דף תקו, ב).
 אותיות ומסגרות אלו עברו בשנת שכ"ו בערך לדפוסו של זורוז די-קאבאלי
 בויניציאה².

האותיות המעוטרות נמצאות בחלק הראשון רק בראש הספר:
 (1) 'אדון' עולם (ד, א), ומתרבות מאד בחלק השני שנדפס בקרימונה;
 (2) המילה הראשונה של הפיוט 'המלך' היושב על כסא רם (רכה, א) בשלם
 ולא בחצאיי. ומכאן ואילך בשניהם; (3) שיר היחוד ליום א 'אשירה' (רצו, א);
 (4) הפיוט 'אז' ביום כפור (שג, ב); (5) יוצר ליום א של סוכות, 'אכתיר' זר תהלה
 (שסח, א); (6) יוצר ליום ב של סוכות 'אאמיץ' לגורא ואיום (שעב, ב); (7) הפיוט
 לשבת וחול המועד 'את' השם הנכבד (שעז, א); (8) יוצר לשמחת חורה 'אשרי'
 העם (שפט, ב).

אותיות מעוטרות קדמו לדפוס סביוניטה וקרימונה והן חיקוי כמעט שלם
 ליסוד הויניציאני, ורק בדיקה מדוקדקת מגלה השינויים הדקים שביניהן
 בעובי המסגרת ובגודל וכיוצא בזה. ר' דרך-משל ס' יוסיפון ש"ד (שער ודף
 ה, א) וס' כלבו ש"ז.

האותיות המעוטרות שבחצאיי אינן זהות, והן ממש כמות האותיות שבחלק
 א, של סביוניטה. הקישוטים שונים. אות א ברגלה השמאלית עוקץ הפונה
 שמאלה כמו בחלק א ובשלם עיקול הפונה ימינה. בחלק ב בשלם נמצא,
 דרך-משל, בקישוט שמעל גג האות ר (רצו, א; שיח, א) ליכוד קווים שגראה

1 ר' פרק א, עמ' 25. — 2 ר' צילום, להלן עמ' 166. המסגרת מצוייה בס' קרבן אהרן
 שנדפס בדפוסו של די-גארה (ה, ב; יו, ב; כג, א; כד, ב; לו, ב).

יוצר ליום הזפורים

היושב

על כסאם יושא שוכן עד מרום וקדוש שמו וכתוב
 רננו צדיקים בני ישראל נא אלהיך : בפני ישראל
 תתרוםם ובדברי צדיקים תתברך ובלשון חסידים תתקדש ובקרב
 קדושים תתהלל : ובמקהלות רבבות עמך בית ישראל ברנח ותפאר
 שם מלכנו בכל דור ודור שכן חובת כל היצורים לפניך יי אלהינו ואלהי
 אבותינו להודות להלל לשבח לפאר ולרומם להדר לכבד לעלה ולקלם
 על כל דברי שירות ותושבחות דור בן ישי עבדך משיח : ישתבח שמך
 לעד מלכנו האל המלך הגדול והקדוש בשמים ובארץ כי לב נאמר יי
 אלהינו ואלהי אבותינו שיר ושבח להלל וזמרה עוז ומשלה נצח גדל
 ונבירה תהלה ותפארת קדשה ומלכות ברכות והודאות בעתה ועד
 עולם ברוך אתה יי אל מלך גדול בתושבחות אל ההודאות אדון
 הנפלאות הפוחד בשר וזמרה מלך אל חי העולמים :

ברוך

אתה יי אלהינו מלך העולם הפותח לנו שערי רחמים ומאיר
 עיני החסידים לו יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא
 את הכל אור עולם באוצרותיים אורות מאופל אמר יהי כלח לנו
 קדוש ביום קדוש : מרום וקדוש : חטאנו צורנו כלח לנו יוצרנו :
 ביום פפור סליחת הורת אור ומחילה לעם וזקנית
 בכלחך לעונות וחטאי עדה : בעשור סמוכים
 בבית הועדה : נברו חטאים באני ישגרה נשיום
 אחד בימי שנת : דובבו בהחננון למחל וסולח
 דובקי בתשובה ליוצר אור וכלח : תחבק האור
 לסליחתי העת תענה ותאמר סליחתי : ותאיר עינינו
 ותעבור

מהדורה ראשונה, דף שג, ב. בראשו מסגרת 2

יוצר ליום הכפורים

היושב

על כסא ארם ונשא שוכן עד מרום וקדוש שמו בוכתוב
 רגנו צדיקים בני ישראל נאווה תחלה : בפני ישראל
 תתרום ובדברי צדיקים תתברך ובלשון הסידים תתקדש ובקרב
 קדושים תתהלל : ובמקהלות רבבות עמך בית ישראל ברנתי תפא
 שמך מלכנו ככל דוד ודוד שכן חובת כל תיזורים לפניך : אלהינו ואלהי
 אבותינו להודות להלל לשבח לפאר ולרומם להדר לברך לעלה ולקלם
 על כל דברי שירות ותושבחות ויד בני ישי עבדך משיח : ושתבח שמך
 לעד מלכנו האל המלך הגדול והקדוש בשמים ובארץ בילג נאה :
 אלהינו ואלהי אבותינו שיר ושבחה חלל וזמרה עז וממסלה נצח גדלה
 ונבירה תהלה ותפארת קדשה ומלכות ברכות והודאות מעתה ועד
 עולם ברוך אתה : אל מלך גדול בתושבחות אל ההודאות אדון
 הנפלאות הבורר בשירי זמרה מלך אלהי העולמים :

ברוך

אתה : אלהינו מלך העולם הפותח לנו שערי רחמים ומאיר
 עיני תמחכים לו : יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא
 את הכל אור עולם באוצר חיים אורות מאוכל אמרנו : סלח לנו
 קדוש ביום קדוש : מרום וקדוש : הטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו :
 בי זכ כפור סליחה הורת אור ומדילה לעם זקנית
 כסלחך לעונות ורטיא עדת : בעשור סבוכים
 בבית הועדת : נברו הטאים באני ישגרה : ש יום
 אחד בימי שנה : דוכבו בתחנון : למוחל וסולח :
 דופקי בתשובה ליוצר אור וסלח : המתק האור
 לסליחת העת תענה ותאמר סליחתי : ותאיר עיני
 ותעבור

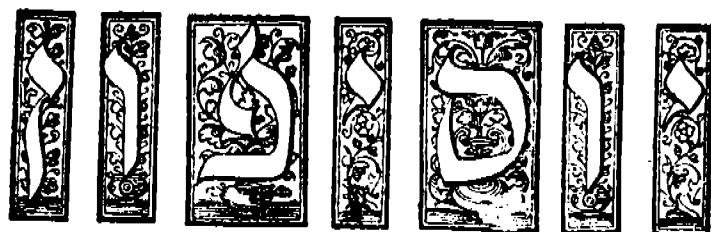
מהדורה ראשונה, דף רצו, א

טופס החצאיי, דף רצו, א

כצלב ואין הוא בחצאיי. אף מתחת לאות מ שבחצאיי (שעב, ב) שמתחתה נדמים קווים כצלביו, ואינם אלא חלל שבציר, אינם בחצאיי. אותיות מעוטרת מצויות גם בס' ציוני (שי"ט) בשער ומרובות ביותר במהדורה השנייה (ש"כ). כל אות ראשונה של הפרשה היא מעוטרת. בחזקוני (שי"ט) בשער וכל אות ראשונה של הפרשה אבל עד וירא בלבד. הללו הן ממש אותיותיו של השלם. שימושן נעשה תדיר בשנת שי"ט-ש"כ, דווקא בזמן הדפסת המחזור, ואין הן אותיות סביוניטה. כנראה שרק לאחר סגירתו של דפוס סביוניטה נמכרו האותיות לקונטי. ואכן האותיות שבחצאיי הן ממש כמו בדפוס פואה? והן שעברו אחר-כך לקאבאלי בויניציאה³.

1 כך סבר ריבקינד, שם, עמ' 164. — 2 אותיות מעוטרת של סביוניטה מצויות בשער טור בית יוסף אבן העזר, שי"ג ובדף כא, א; בס' פרדס רמונים, שי"ד (ר') אותיות א, ר בדף ב, א; בשער ס' מהרי"ל, שי"ו. — 3 ר' מחזור אשכנזי וס' מאיר איוב שנדפסו בשנת שכ"ז.

שער ס' יוסיפון, ויניציאה ש"ד

שער טור ובית יוסף, אבן העזר, סביוניטה שי"ג

החצאיי - מהדורה שנייה

מבט ראשון דיין לגלות שחלק ב נדפס פעמיים, ופלא שלא חשו בכך והרי כבר די-רוססי העיד שראה בקהילת פירארה שופס של מהדורה בלתי ידועה. אלא שיש לברר כלום השלם קדם לחצאיי או החצאיי קדם לשלם. צורתו של החצאיי קוראת ומכרזת עליו שהוא מאוחר, והוא ממש כמות גלי' לו שנדפס לאחר זמן. השלם נדפס בהמשך אחד וגם משהוחלף בית הדפוס השתדלו לסדרו באותה מתכונת. לעומת זאת החצאיי ניירו עבה, האותיות אינן חדות ושונות הן בצורתן וההדפסה אינה אחידה. האותיות המרובעות הזעירות שבחלק א נעלמות מן החצאיי ונמצאות רק בשלם במקומות אחדים¹ ובחצאיי תפשו מקומן האותיות הבלתי נאות והגדולות יותר כמות שהן בגלי' לו. כנראה שמשנדפס לראשונה החלק השני נמצאו רק מעט אותיות מן הזעירות שכן באותם מקומות שהשתמשו באותיות הזעירות נמצאות כבר האותיות המטושטשות והיותר גדולות בשלם עצמו

1 די-רוססי, שם, עמ' 15. — 2 זנה כינה את השלם חצאיי ואת החצאיי שלם, ונגרר אחריו ריבקינד, והלא רק חלקו השני של המחזור צורתו שונה! — 3 דף רמ, ב; רמד, ב; רמח, א; רג, א; שמח, ב; שנט, ב; שס, א; שסח, א. ועיין זנה וריבקינד שם. וכיצד לא למדו מכאן בלבד שהפכו את הסדר.

(כגון רמז, ב). לאחר זמן קצר נעלמו. ספק מחמת השריפה ספק נמכרו. ההחמרה ב"זיקוק" בחצאיי, בתפילת נעילה, שנאמר בה "ממשלת חוטאים בזדון" במקום ממשלת זדון, מעידה גם היא על צד איחורו.

ברם, הוכחה שאין עליה תשובה הם התיקונים, שהרבה שיבושים גדולים, הכפלת שורות, השמטות ושטויות שבשלם תוקנו בחצאיי. רוב השיבושים שבלוח התיקונים-החצאיי נוקה מהם ודומה שהלוח נדפס רק בשלם. הדעת נותנת כך גם מבחינה אחרת, שרק בלוח אין שינוי כלשהו בין המהדורות. אם נמצא הלוח בחצאיי, אין הוא, איפוא, אלא תוספת מאוחרת.

מעתה חלה עלינו חובת ביאור בשלמה חזר ונדפס רק חלק שני? דעתו של זנה, שביקשו להחיש חלק התפילות של ימים נוראים, היא מוזרה ביותר ומופרכת מעיקרה². הדבר הקרוב ביותר אל הדעת הוא שהחלק השני נכרך לעצמו ואירע שנשרף או אבד³. או שחלק ראשון נדפס במספר טפסים גדול ובשל קשיים, כגון חוסר כסף, לא יכול היה המהדיר להדפיס חלק שני באותה כמות. משמכר רוב הטפסים השלמים נטה להדפיס חלק זה שוב ושיווה לו אותה דמות ממש כדי שאפשר יהיה לכורכם בבת אחת ולא יוכר השינוי. בכך

1 התיקונים השייכים לשלם ולחצאיי הם אך ורק בשלושה מקומות (רכה, רלב, שו). שנים הראשונים לא תוקנו גם בקונטרסים שנדפסו בויניציאה (ר' להלן, עמ' 165-166). התיקונים בדף רס, שנשמטו בו שתי שורות, ובדף שד, ב - בחצאיי מתוקנים בגוף הספר. -
2 ואלה דבריו: "בינתיים הרגש צורך גדול לסדר תפלה של ימים נוראים ביחוד לקהלות האשכנזים שבאיטליה. ימי הסליחות התקרבו והמדפיסים טרם הספיקו לגמור את ההגהה האחרונה עד הסוף. כדי להספיק את הצורך הזה, המציאו המדפיסים לידי הדורשים מספר מסוים של אקסמפלרים מן החלק השני בשביל אלול ותשרי בלי ההגהה האחרונה וזהו 'ההעתק הראשון'. אחר כך הביאו לידי גמר את ההגהה ותקנו את ההעתק הראשון, אולם מאחר שהרבה ספרים מן ההעתק הראשון נמצאו בידי בעליהם שקנו אותם מקודם, הכניסו ללוח התקונים גם הטעויות שנתקנו בהעתק האחרון המוגה" (שם, עמ' 175). כלום נצרך להגהה זמן כה רב יותר מן ההדפסה? ומהו טיב השגיאות? הן הללו זהות בשתי המהדורות ומקורן בדפוס שאלוניקי. ולא זו בלבד, אלא שרובו של המחזור, מאתיים דפים, הסדר היה מונח בבית הדפוס להדפסה השנייה. כמות עצומה של אותיות לא יכולה היתה להיות בשום בית דפוס לא רק באותם הימים, והלא המדפיסים היו מאיצים במגיהים וגם אם לא הספיקו להגיה לפני השבת, לא הסכימו להמתין והדפיסו ביום השבת. באיטליה נדפסו באותו זמן כמה וכמה מחזורים כמנהג אשכנז ומה צורך היה בבהילות זאת? וכיצד ספר שנגמר בערב ר"ה יוכל להיות נפוץ לפני ימים נוראים? אם העיכוב בין מהדורה למהדורה בא בעטייה של הצנזורה למה לא בדק מהם השינויים. לאמיתו של דבר יש שינוי במילה אחת בלבד ודווקא במהדורה השנייה. ועל ענין לוח התיקונים ר' למעלה, עמ' 149. - 3 שלושה החצאיים שראה זנה הם מן השלמים. גם הטופס המקורי שבבית הספרים ורבים מן הטפסים שחלקם השני מכורך לחוד אין הם מן החצאיים.

יוסבר בשלמה נעשתה התאמצות גדולה שלא לסטות מן המהדורה הראשונה. כנראה שמחלק ראשון לא נותרו טפסים הרבה, אף-על-פי-כן הדפים מחלק ב יותר, וכך רוב החצאיים משוקעים בחלק הראשון ומיעוטם בכרך לעצמו. רגלים לדבר שמקונטרסים נט (רלג ואילך) נצטמצם מספר הטפסים או קרה להם אסון, שהרי רוב הטפסים המעורבים הם שונים מדף זה ועד סוף חלק ב. כיוון שהוצרך להדפיס מדף רלג ואילך, חזר והדפיס מספר טפסים גם מקונטרס מט, כלומר עשרה קונטרסים, ארבעים דפים, וכך יצא לו חלק ב שלם, ואכן החצאיי השלם כפי שתארנוהו הוא הנדיר, שלא הדפיסו אלא לצורך השלם.

קונטרסים שנדפסו בוויניציאה

לא הספיקו בעיותיו של מחזור זה עד שנמצאה שוב מהדורה שלישית. בטופס מיוחד של המהדורה השנייה שברשותי, קונטרסים נז-נח (דף דכה - רלב) שונים הם מכל הטפסים. מבחינת הטכסט, הרי שנעתק מן השלם². מבחינת הצורה אין בין קונטרסים אלה לבין הספר כולו דבר. אורך השורה צר בחצי ס"מ. הסדר גדול ביותר מזה ומספר השורות 30 ולא 32 כבכל הספר. מלבד שינויים אחדים, עמ' של מהדורה זו נופל על עמ' של קודמתה³. האותיות המרובעות ואותיות רש"י גדולות ושונות בצורתן. אין ספק שהמרובעות הן אותיות בומברג, שמשנסגר בית דפוסו עברו לידי ז'ואן דא-גארה, ואותיות רש"י הן של דא-גארה⁴.

1 שלושה הטפסים השלימים שהיו למראה עיניו של זנה (עמ' 174) אין ספק ששנים מהם מדף רלג ואילך הם מן המהדורה השנייה, שכן הוא כותב שבדף קצג המסגרת היא הרגילה המצוייה אבל המסגרות בדף רפז מסוג קרימונה ודף שג מסוג סביוניטה, ובחצאיי גם זו שבראש החלק השני היא מין הטיפוס של סביוניטה. רק טופס אחד שלם היה בו בדף קצג מסגרת סביוניטה. הטופס השלם שלו שבמכון בן-צבי, טופס א שבבית הספרים, טופס ג של מוסד הרב קוק והמחזור שבידי מר בן-מנחם, מגל' כט עד הסוף מן המהדורה השנייה. — 2 בדף רכזא שו' אחרונה: ומתפללין התפלה וכו', אינה בחצאיי; בדף רלאב לפני תפילת רצה כתוב: והכהנים עולים לדוכן וכו', שאינו בחצאיי בלבד. — 3 בראש דף דכה, ב הפיוט מלך אזור בגבורה. בשלם ובחצאיי שתי שורות שבמיוחד הן בסוף העמ' שלפניו. בסוף דף רכו, ב שלוש שורות שבמיוחד באו בראש דף רכו, א ומשום כך נשתנו השורות שמכאן ועד הסוף. 4 אין הטופס שברשותי יחיד. גם הטופס החצאיי שבניו-יורק שנדפס בנייר כחול יש בו, כנראה, הגיליונות המיוחדים. מפליא הדבר שריבקנד לא העיר על השוני הגדול שבהם, ונתפס רק למסגרת שלא הסביר עניינה והשורה האחרונה בדף רלא, ב נדפסה "באותיות

יושב

על כסא־המלכות ונשא שוכן עד סרום וקדוש שמו וכוונת
רננו צדיקים בני ישראל נאות תהלה ו כפי ישרים
התרוסס וברברי צדיקים התברך וכלשון חסידים התקדש וברקב
קדושים תהלה ו

ובמקהלות

רבבות עסק בית ישראל ברכת ותפאר שם
מלכנו בכל דור ודור שכן חוברת כל היצורים
לפניו ואלהינו ואלהינו אבותינו להודות לחלל לשבח לפאר לרוסס
לחדר לברך לעלה ולקדם על כל דברי שירות ותושבחות דור בן ישא
עבוד משיח ו

ישתבח

שם לעד מלכנו תהלה תהלה ותקדוש בשמים
ובארץ כי לה נאח ואלהינו ואלהינו אבותינו שיר ושבחה
הכל וזמרת עוז ומשלה נצח גדולה וגבורת תהלה ותפארת קדושת
ומלכות ברכות והודאות מעתה ועד עולם באי סלך גדול בתושבחות
א תהודאות ארון תנפלאות חבורת בשירי זמרת סלך א חי מעולמים :
יתגדל ויתקדש שםיה רבא בעלמא דברא כרעוניה ויפליג
מלכותיה בתיוכון וביומיו ובחיי דכל ביד ישראל
בעלמא ובוסן קריב ואסרו אסן ויתא שםיה רבא סברך לעלם לעלם
עלמא : וחזר החזן ואמר לעלם לעלם עלמא :

ותברך וישתבח ותפאר ויתרוסס ויתחדר ויתעלה ויתחלל שםיה
דקינשא ברוך הוא לעילא סכל ברכתא ושירתא וכוכל לעילא
תושבחתא ונחמתא ראסירן בעלמא ואסרו אסן וברכו את ודבורך
ברוך וחסבורך לעולם ועד ברוך אתה אלהינו סלך מעולם ואר
אור וברא חושך עושה שלום ובורא את חפל אור עולם באוצר חיים
אורות מאופל אסר ויהי :

ב נ א ז סלך

הדף הראשון תחילתו יוצר לראש השנה. אותיות המילה הראשונה בטופס השלם הן מעוטרות ובחצאיי במסגרת מקושטת מרובעת מלבד ועגולה מלגו. שלא נמצאת בדפוס סביניטה וקרימונה וספק אם נמצאת בדפוס ויניציאה. המסגרת שכיחה בעצם זמן הדפסתו של מחזור זה, בספרי תפילה שנדפסו במנטובה: במחזור רומה הגדול, שי"ז (דף סד, ב; סו, ח; עב, ב) ובסדר תפלות מכל השנה כמנהג האשכנזים, שי"ח (דף שלה, ב).

ברי שקונטריסים אלה לא נדפסו במנטובה, שהיו בה אותיות דומות לאותיות קרימונה משל בומברג. אי-אתה יכול לומר, איפוא, אלא שנדפסו בוויניציאה, משנתקלקלו או נחסרו. זמן ההדפסה הוא אחרי שנת שכ"ד, שעד אז לא הדפיסו ספרים עבריים בוויניציאה. המהדיר נמצא באקראי בוויניציאה בכ' תמוז שכ"ו. כלום נצרך לבית הדפוס בוויניציאה משום ששוב לא היו לו לקונטי האותיות המרובעות שאינן מצויות בדפוסו בתקופה השנייה? ושמה לא המהדיר הדפיסם אלא שכמה טפסים שנשלחו לוויניציאה נחסרו בהם גיליונות אלה ושם השלימום?

זיקוקי של המחזור

השוואת גוסס המחזור לדפוס שאלוניקי מאלפת אותנו על פעולת הזיקוק שנעשתה במהדורה האיטלקית לפני הדפסתה. השינויים הם רבים מאד אבל נעשו ללא שיטה. דברים כדורבנות על האומות נשארו כצורתם. כגון ביוצר לחנוכה, אורך כי אנפת בי, לא הושמט "נדיב יועץ דוכוס ואפיפיור" (כא, א), ועוד רבות כאלה. כנגד זה מוצא אתה דילוגים ולשונות כלליים ששוננו, אף-על-פי שספק הוא אם היתה הכנסייה נותנת דעתה עליהם. הדברים שבגנות

קטנות ובכל שאר העתקים בגדולות עד שנמצא שואל אם אין הם "ממהדורת השלמים... או לפנינו מהדורה שלישית" (שם, עמ' 163-164). לדבריו שלושה גיליונות הם, קונטריסים נו-נח (דפים רכב-רלא), ואם כן צ"ל דפים רכא-רלב. לא די בבילבול זה, אלא שכתב, שיש בטופס הכחול דפים רכב-שצא, והדפים רכב - רכח לבנים (עמ' 162). כנראה כתב על-פי רשימות ונשתבש בקריאת מס' הקונטריס ובמקום נו קרא נו, ודף אחרון של הקונטריס השני חסר בטופס ההוא. כשבא לפרט מספר הדפים עשה חשבונות ויצא מתוך הנחה שתחילתו דף רכב. ובכל מקום צ"ל רכה. ואכן קיבלתי עתה צילום דף ראשון ודף אחרון של קונטריסים אלה וראיתי שכך הוא). שני גיליונות אלה הם, איפוא, הלבנים, ומכאן ראייה שקונטריסים אלה נדפסו לאחר זמן ולא נתנו את הדעת לטפסים הכחולים.

1 ר' למעלה, עמ' 144 והע' 1.

האומות ובעתידות ישראל העבירה עליהם הצנזורה קולמוס לאחר הדפסתם. אכן ב"ספר הזיקוק" למומר דומיניקו ירושלמי נאמר בו במחזור שאלוניקי: "ס' מחזור אשכנזי גדול דפוי קושטא נ"ו ויש בו סליחות וקניות. זקוק כולל. בברכות: שלא עשאני גוי, בישמח משה: לא ישכנו ערלים". ועל המהדורה השנייה נכתב: "ספר מחזור אשכנזי דפוס קרימונה קובץ רביע. הספר הזה יזדקק על סדר זיקוק המחזור גדול דפוס קוסט' הקודם לזה, אשר אמרתי שהוא זיקוק כולל. כי בכל אותם הפיוטים אשר יזדקקו במחזור הזה הקטן אם לא הוסרו כל הדברים הראויים לימחק כאשר הודפס המחזור הזה, כל מה שימחק באותו המחזור הגדול. ועל האמת הרבה הדברים הרעים וראויים להמחק לא נדפסו באותו הקטן. וצ"ע בזה ובכל התפילות על ר"ה ויום הכפורים למחוק מלות ממשלת זדון, וכן בכל תפילות השבוע למחוק ענין למשומדים, על המינים".³

השינויים הם בכל מקום שזכרו גויים, מלכות אדום, שער, או אחד מכינויי הגנאי למלכות הנוצרים ואמונתם, כגון עדינה, כרך גדול, בית גאים, חנף, צדים וקמים; צלם, פסילים, גילולים ואלילים. לפעמים שונה המובן כדי לכסות על המרומז, אך לא תמיד עשה העורך בתבונה. במקום אחד הפך הקללה שעל הגויים לעם ישראל. בסליחה ליום ראשון: יושב בגבהי מרומים, כתוב: ועל הגוים שפוך זעמך (5 א). במהדורת סביוניטה הנוסח הוא: ועלינו תשפוך (קצו, א), ואולי רצה לומר ועלינו אל תשפוך?

השינויים בנוסח התפילה, הם מן הסוג המצוי בדפוס איטליה של אותה תקופה. בברכות השחר, בדפוס שאלוניקי שלא עשני גוי ובסביוניטה שעשאני ישראל (ד, ב). בברכת המינים, בדפוס שאלוניקי: למשומדים אל תהי תקוה... וכל אויבי עמך... ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניע כל אויבינו במהרה בימינו (37 ב). בסביוניטה: למלשינים אל תהי תקוה וכלם כרגע יאבדו וכל אויבך מהרה יכרתו ותכניעם במהרה בימינו (מה, א). אבל בעמידת תשעה באב הנוסח הוא: למלשינים... וכל המינים כרגע יאבדו

1 עיין: I. Guidi, Domenico Gerosalimitano, ספר היובל לברלינר, עמ' 176-179; ב' פורגס, ספר הזיקוק, שם, עמ' 273-295. 2 כ"י בספריית האוניברסיטה בולוניה סי' 3574, דף קלח, ב. ופ"ה זיקוקים נמנו בספר זה. העתקתי מרשימתו של י' זנה במחזור סביוניטה-קרימונה שבמכון בן-צבי. 3 שם, דף קמ, ב; פורגס, שם, עמ' 292.

וכל אויבך... והחוטאים בזדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניע כל אויבך... (קסד, ב). בעמידת שחרית שבת: לא ישכנו בו ערלים. בסביוניטה (יד, א) נשמשו שתי המילים האחרונות אבל הניקוד של ערלים נשמר. בתפילת ואז צדיקים בעמידה לימים נוראים: כי הרשעה כולה בעשן תכלה כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ (רלא, א), וכן הוא בכל מקום בשלם. ברם, בחצאיי בתפילת נעילה הנוסח הוא: כי תעביר ממשלת חוטאים מן הארץ. ובדפים המיוחדים שחזרו ונדפסו בויניציאה, הנוסח "זוקק" יותר: כי תעביר החוטאים נבזזדון מן הארץ. ואלה השינויים בפיוטים:

מתי אבוא ואראה, הנאמר בערבית ליל שביעי של פסח, בדפוס שאלוניקי (99 א) כתוב: חכתי לה' אותותיו כימי עולם לשמש > על אדום עשר נגעים עוד יחמש תוהו ובוהו בכרך גדול לשמש<. כל המוסגר אינו במהדורת סביוניטה (קו, א).

ויושע שושני פרח, יוצר לשביעי של פסח: תפול צרה בעדינה מאנוש לאבוד (100 א), ליתא בסביוניטה (קו, ב). שם: גא שית אדום למורש. בסביוניטה הנוסח: שית צורריך.

אי פתרוס בעברך, בסופו (100 ב): בראות מפלתם ישמחו. בסביוניטה (קו, א) הנוסח הוא: בראות מפלטי.

אילי הצדק ידועים, יוצר לשביעי של פסח: כאשר שמע לעגלה לאדום יעשה כלה (103 ב). בסביוניטה (קט, ב): לבניך עשה הצלה. ולהלן: וכסאו תכון במליאתו > נכרי שעיר בהכנתו באדום יתן נקמתו<. המילים המוסגרות נשמטו בסביוניטה (קי, א).

אצולים מפרך סונים, יוצר ליום אחרון של פסח: וכאז כן עתה כל צוררינו יחד, תפול עליהם אימתה ופחד (112 א). והנוסח בסביוניטה: כל צורריך (קיה, א).

אזון תחן והסכת עתירה, סליחה ליום שני: שבעתים השב לחיק מאניני שכר נחצי מרם מעני (122 א). הנוסח שבמהדורת סביוניטה הוא: למען חסרך שכינתך השב למקום מאויי. שבת בציון לוויי וכהניי. וכן בפיוט ישראל עמך תחינה עורכים, במקום יועציהם ואתניהם התעולל (124 ב), כתוב: אויבך

ומשנאיך התעולל (קכה, ב). ופיוט זה יש בו השמטת שורות שנשארו חלקות.
שכורת לא מיין, קינה לט"ב: בת בבל השדודה ובת אדום המרשעת (175 א).
ובמהדורת סביוניטה כתוב: ובת מואב המרשעת (קפ, א).

אתה מקדם אלהינו, סליחה ליום שישי: רעי גוים חושבים מחשבות רשע
(15 א). בסביוניטה: וכל חושבים עלי מחשבות רשע (רח, א).
אנחנו החומר, סליחה ליום שביעי: צדוה צרים בבוקה נצ"ל מבוקה
ומבולקה, <צורדיה תצור> להבהב עלוקה (17 ב). הבקשה לנקמה חסרה
בסביוניטה (ריא, א).

אליך צורי כפי שטחתי, כנ"ל: טלטלה כי גברו ועצמו <זאיבי ערב>
אכלו הממו (18 א). בסביוניטה (ריב, א) נשמטו המילים המסוגרות.
אמונים בני מאמינים, סליחה לערב ראש השנה. במקום ואויביהם תבקש
(26 א), נדפס וטובתם (ריט, א).

אלה אזכרה, סליחה לערב ראש השנה. אות ג: גבה לב בליעל עובד אלילים
(26 ב), נדפס בסביוניטה: גבה לבו בגדולים (רכ, א). ובכל מקום שנאמר
בליעל נדפס בסביוניטה קיסר. ולקראת הסוף במקום "בני עדינה שוממה"
(27 ב) "להלחמה" (רכ, ב). הן עתה קשנצ"ל אש אורם כבה <חי זעוך קומתם
בביעור היום הבא>. בסביוניטה: חי זכותם יעמוד לנו ליום הבא. אחרי
הפיוט באו פסוקי נקמה בשונאיהם של ישראל, ובמהדורת סביוניטה בקשה
שתעמוד לעם זכותם של עשרה הרוגי מלכות, כמו שנמצא במהדורת
שאלוניקי בסוף פיוט זה עצמו שחזר ונדפס במנחת כיפור (143 א)².

אנסיכה מלכי לפניו, למוסף יום אדראש השנה: ואזימלוך <בבאו להלוך
נתוץ חנף ממלוך בית גאים בלי מלוך ישח לבל ימלוך>. ולהלן שורח
<מלכיות>. כל המוסגר נשמט בסביוניטה (רמה, ב), ולא נמצא אלא מקום
פנוי כדי שתי מילים בלבד.

שמו מפארים עדת חבלו, יוצר ליום ב דראש השנה, אות מ: מושות צרים
שבר להכחידם... קמיהם על פנימו גלה שולים (51 ב). במהדורת סביוניטה:
אויבך שבר... קוממיות תביאם לירושלים.

אהללה אלהי אשירה עזו, מוסף ליום ב דראש השנה. חרוזה שניה של אות

1 ר' עמ' 171. — 2 הפיוט לא נדפס שנית במהדורת סביוניטה ובדף שנה, א רומז למקומו.

ד: ריבו מושיעים שאו אדר מאדום (א60). בסביוניטה (רס. א) מילת אדום ליתא. ולהלן באות ת, במקום "תקום גוים", נדפס "תמשול בגוים".
איומתי בחיל כפור בעוטה, יוצר ליום א של סוכות: תולדות שעיר תאביד (153א). בסביוניטה: תולדות אויביך תאביד (שסט, א).
אלהיכם ישיב שלם סכו, לשבת חול המועד סוכות. במקום: דרוך פורה ידרוך אויב חמתו (164א), נדפס בסביוניטה: מהרה בימינו יקבץ עדתו (שפב, א).

בכמה פיוטים לא שונה התוכן אבל נשמטו הדברים "האסורים" ונותרו שורות חלקות. בחלק א: קיא, א (שאלוניקי 104ב); קכה, ב (124ב); קכו, ב

סלענו ומצודתנו בשמך נרוץ. סבול עליך כליון וחרון ענושים ומוכים
בפרץ פרוץ. עוזך להמיר ובשמך נרוץ. פנה להחיש אילותי לעזרתי
פן יאמר האויב יכולתי. צור הקימני בי נפילתי. צדקה עשה בי במעש
כליתי:

שור פעמך להחיותי

אחצו. שקוד לרחם לטהר משמחו. תשמור עדרך ברועה לרבעו.
תשמיע מזרח ישראל לקבצו:

צורפנו בכסף במועקה

לגוללה. צומתנו ונאשנו וכלינו בגולה. חוללה לגפץ ידעם סגולה.
חפץ פרוטה ממים אולה: קנא לשמך ולקדושרך חס. קרבנו אליך
ובצלך נחם. חזה פי אין מפניע עלינו לתחם. חלוצך במשה אהרן ופנחס:
זכור ברית חסד קדומים. זעקתנו שעה משמי מרומים. קים לעמך ברית
שלומים. אל מלך יושב על כהא רחמים:

השמטות צנורה בפיוט, דף רה, א

(126ב). ובחלק ב: רה, א (12א); שכו, ב (114א). יש שנשמטו מילים אחדות ונשאר מקומן פנוי. בסליחה ליום ג, ישראל עמך תחנה עורכים: ובזרועך

הנטייה <טמאים האומרים> נחלתך לחבל כבודך להמיר <ואחר הצלם> להתחבל <פסיליהם וגלוליהם> לאלוה לקבל... חסר בשאלוניקי (חלק ב, 9א). וכן בסביוניטה (רב, א) ובטופס שלי נשלם בכ"י. גם בתפילת כהן גדול ביום הכיפורים: שנת פרי בטנינו... תברך. שנת ---- (שמח ב). וחסר: קמינו תכריע (128ב).

ואלה המקומות שנשמטו מילים ומחרוזות ולא נמצא להן כל סימן:
ה' אלהי רבת צררוני מנעורי, סליחה לערב ראש השנה (23א). חסרים הבתים שאותיותיהם ז-י, ר, ולהלן כמה משפטים (ריז, א).
אני עבדך בן אמתך, כנ"ל (25א), שסי' אפרים מבונא בר רבי יעקב. חסרות המחרוזות נ' א' ב' (ריח, א).

אשא דעי בצדק, למוסף יום ראשון של ראש השנה (46ב). חסרות החרוזות ל ראשונה, נ ראשונה ושתי החרוזות של פ (רמח, ב).
גדול עוני ולחטא הוספתי, סליחה ליום ב שבין ראש השנה לכיפור (70ב).
חרפתנו זכור, נשמטו מן האכרוסטיקון לחי עד שתי המחרוזות חי (רעב, א).
תחרות רוגז הניח, ליום ג שבין ראש השנה לכיפור (73א), חסרות אותיות צ-ס, ו-ה מתשר"ק (רעד, א).

אשמרה אליך עזי, כנ"ל (74א). נשמטו אותיות י - מ (רעה, ב).
ויש השמטה שאין בה סימן החסרה גם במחזור שאלוניקי, אלא ששם נותר מקום פנוי¹. הרהיטין ליום כיפור, ובכן מי לא יראך מלך הגוים, שיש בהן אחת-עשרה פסקות, ובראש כל מחרוזת אותה מילה. לפני הפיוט כי תודה באו במהדורת שאלוניקי (108ב) שש שורות חלקות. בסביוניטה (שיח, א) אין כל הפסק. ונשמט הפיוט הגוים ובחוניך ברורים, הנמצא במחזור אויגשבורג, כיוון שנמצאת בו הקבלה בין אמונת הגוים לאמונת ישראל, ונשלם בטופס שלי בכ"י. מקום חלק נמצא גם במחזור פראג ש"ט, אך לא הושמט בו (חלק ב, דף פו, ב), אלא הצלע המדבר בגנות הגוים. להלן בפיוט זה, אחרי הפסקה שבתיה מתחילים במילה "חכמי" מקום חלק (109ב).

¹ ור' גם להלן והע' 2. — 2 ר' למעלה והע' 1. — 3 מיוחסות לר' קלונימוס הזקן. על רהיטין אלו עיין ד' גולדשמידט, השלמה למחזור ליום הכפורים, קרית ספר, כרך לא, תשט"ז, עמ' 146; ח' מרחביה 'שמתא' לאברהם בן יעקב, תרביץ, שנה לט, תש"ל, עמ' 277.

במהדורת סביוניטה (שיט. ב) נראה כאילו ההמשך הוא רצוף, וחסר פיסקה שעל מילת "הגויים", על מעשיהם הרעים וקללות עליהם. מחרוזות אלו אינן נמצאות גם במחזור אויגשבורג ופראג (פח. ב). אחרי החרוזות שתחילתן "ובכל" נמצא בדפוס שאלוניקי ריווח כדי שתי שורות (110א) ובסביוניטה לא (שם), וחסר פיוט שחרוזותיו "מלכותם", שאינו גם באויגשבורג ומובא במחזור פראג (פט. א), ושוב בהשמטת הדברים שכנגד האומות.

מה ראה, איפוא, המהדיר שבמקומות אחדים השאיר כל שנשמט חלק וברובם לא עשה כן, לא ברור. כלום גם אותן שורות חלקות סודרו ולפני ההדפסה דרש האינקוויזיטור למוחקן, או שהמהדיר עמד על כך מעצמו ושוב לא יכול היה לשנות סדר העימוד. הדבר צריך עיון.

מעתה חל עלינו לברר בשלמה נשמטו מילים וחלקי פיוט גם בדפוס שאלוניקי, שאימת הכנסייה לא היתה עליה? ברי שר' בנימין הלוי ההדיר את המחזור בנוסח דפוס פאנו רס"ה-רס"ו ובמתכונתו ושינויים אלה מצויים בו, ומכאן תשובה גם לענין הנוסח, שלא התכוון ר' בנימין הלוי לשנות מנהג מקומו ולסגלו לנוסח הלועזים, אלא מן המוכן לפניו לקח. ממילא נוח היה לו לר' שאול ב"ר שמעון להדפיס המחזור על-פי מהדורת שאלוניקי ונזקק לו בעיקר בשל הפירוש.

1 ר' למעלה, עמ' 172, 1-2.

2 ר' הסכמה ורשות, עמ' 181, 185. כבר כתב שד"ל שמחזור זה אינו לקוח ממהדורת אויגשבורג רצ"ו אלא מאחד מדפוסים איטליה וסבר שהוא כנראה דפוס בארקו. (אגרות שד"ל, ספר ח, קראקא תרנ"ג, עמ' 1156). ברם, בדיקת המהדורות מוכיחה שהוא על-פי דפוס פאנו, ששד"ל לא זיהה אותו וחשב שהוא דפוס פיזארו (ר' בספר הנ"ל, שם). א"מ הברמן העיר שבקינות לט"ב הושמטה במחזור שאלוניקי קינה שלימה מפחד הצנזורה ולמד זאת מן המקום הפנוי שבעמוד (הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים תשכ"ח, עמ' 200, ובהערותיו להרצאות על כתבי-יד עבריים, עמ' 29. ועתה גם בקרית ספר, כרך מד, תשכ"ט, עמ' 176). ברם המקום [בדף 180א] אינו אלא לשם הבדלה בין הקינות ל"ציונים". והקינה "הלילו ה' ליום כי קצף עלינו איום", שבטופס מכון שוקן צויין בכתב-יד שיש לאומרה כאן והועתקה בדף [188א] הרי אין בה דברים מיוחדים, בשעה שכל הקינות והפיוטים שבהם דברים קשים ביותר נגד הגויים נמצאים בנוסחם השלם. שמא ראוי להעיר שבתקופה מאוחרת אכן נשמטו בדפוסים שאלוניקי דברים שבגנות הנוצרים. בס' הפזמונים "בן משק" שהדפיס ר' משה קמחי בשאלוניקי תרי"ז, הפיוט "אסוף אלהים חרפתי" שהאכרוסטיקון שלו הוא אברהם חזק, באות ה: הוגים אדום משיח בא... חסרות שלוש מחרוזות מ' ח' ז' והמקום חלק.

'זיקוקי' של 'סדור אשכנזים' סביוניטה

שינויים חלו גם בנוסח ה'סדור'. שנדפס בסביוניטה בשנת שכ"ז. מאימת החקירה. והם מרובים ממהדורת סביוניטה-קרימונה אף-על-פי שלא עבר זמן רב בין הדפסתה של זו לזו. ברם, אין ספק שהמהדיר לא השתמש כלל במהדורה קרימונה-סביוניטה. וכמעט כל השינויים מצויים בסדור ויניציאה

שער סדור אשכנזי, ויניציאה ש"ט

ש"ט וממנו לוקחו. מלבד מקומות מעטים ביותר שצינתים. כיוון שאין בידינו שופס שלם יכולים אנו לעמוד על מקצתם של השינויים בלבד. בתפילה. ברכת המינים נוסחה הוא: ולמלשינים אל תהי תקוה וכל הזודים כרגע יאבדו וכל אויביך מהרה יכרתו ותכניע אותם במהרה בימינו (ריב, א). וכן הוא בסדור ש"ט. במחזור סביוניטה-קרימונה במקום

וכל הזדים הנוסח הוא וכלם. בדפוס שאלוניקי-הנוסח המקורי השלם (ר') למעלה). בתפילת ואז צדיקים, בעמידה לימים נוראים, הנוסח הוא: כי כל הרשעה כלה כעשן תכלה כי תעביר החוטאים בזרון מן הארץ, כבמהדורת ש"ט ודפוס ויניציאה, ואילו בדפוס שאלוניקי וסביוניטה-קרימונה הנוסח הוא במקורו.

הפיוטים קוצצו וקוצרו במילים ובמחרוזות שלימות. כל מקום שדובר בה במלכות אדום ותביעת עלבונה של כנסת ישראל מן האומות, נשמט ללא כל סימן. ואכן במהדורות הקודמות שאלוניקי וסביוניטה-קרימונה, שבהן הנוסח לא קוצץ ולא שובש, העבירה הצנזורה של הכנסייה קולמוס על מילים אלו:

אחשבה לדעת, לשבת בראשית. סדור בסדר א"ב וכל האותיות מצויות בדפוס שאלוניקי (8א) ובסביוניטה-קרימונה (טו, ב). בסדור חסרות אותיות ה - נ (קסט, א. ור' גם קע, א). אבל הן נדפסו בסדור ש"ט (קמו, א). אצילי מרעינכד שעיר, לשבת זכור. כולו תוכחת על אדום. נמצא בשלימות בדפוס שאלוניקי (29ב) ובסביוניטה-קרימונה (לה, א), אבל בסדור (רה, א) נשמט כולו.

אלהים אל דמי לך, לשבת זכור. בדפוס שאלוניקי (31א) וסביוניטה-קרימונה (לו, ב) נוסחו של פיוט גדול זה נשמר בשלימותו, ובסדור (רה, א) נשמט רובו.

ישמע לאדום כשמע מצרים, לשבת הגדול. לא נדפס בסדור (רמב, ב) ונמצא בשאלוניקי (53ב) ובסביוניטה-קרימונה (סא, ב). מרובים השינויים. במקום תוכחה לאדום באה בדרך כלל ברכה לישראל, או שהשם אדום והכינויים למלכות זו הוחלפו. אויבי העם הפכו לאויבי ה'. ולפעמים לא חשו בשינוי ובמקום קללה באה ברכה לאויבי ישראל. והרי כמה שינויים בסדר הדפסתם:

אלהיכם יביא משיחו, לשבת חנוכה. במהדורת שאלוניקי (15א) וסביוניטה-קרימונה (כב, ב): אויב יאבד. בסדור (קעט, ב) אויב ליתא. אבל בסדור ש"ט (קנח, א) נמצא.

אל מתנשא לכל לראש, לשבת שקלים. באותיות ו-ט הנוסח הוא: וצוררם

ירזה... ושכינה יזכו לחזה. וגוי לגוי רבים יזה (23ב; כט, ב). בסדור: ומשמנם
בל ירזה... ושכינה יזכו לחזה. ויאמרו אלי זה (קפג, ב). ולהלן באות צ במקום
צורדיהם ימעטו, נדפס בסדור: צרותם יומעטו (קפד, א). בפיוט שלאחריו:

יצר לשבת נדאשית קטו

אנוש ממרגועים ברית באים יסורים
ונגעים נוגעים ורשות רופאים נתנה
לפגעים פוגעים: גווגם גווגם מבשלי
הסגים כרואף הושרו סורחיהם
דרכי כנסתה ארד אצל ממונים מחזרת
שואלת מצואת שובת מונים: השאננים
בטחובעמל אנוש אינימו ואם אדם לא
ינוגעו אינימו ובריאים כבריאים יצא
מחלב עינימו יביעו ידברו רע ומר
עניינימו: זאת העיזה ומצחה לא
בושן לה לדעת רק קדחת לישן חתול
ססיו שסוגע ירושן זה כמה שבועים
ישן נושן: טעותי אחריהם חיותם לא
פוסקת בפחם לגחלים וכעצים לאש
נכקת יריעותיך שוכני בשכונתך לא
נוקרת וספרי רפואתך מרהיבי
עוסקת: כללי יופיך במכרה לא
שולטת בוחן אם תבקשי השלוח

יט 2 10

הפיוט 'אחשבה לדעת' במהדורת ש"ס

אתה אהבת עמך, במקום שונאיהם להכותם (24א; שם). הנוסח בסדור הוא:
שונאיך להכותם (קפד, ב).

זכור את אשר עשה, לשבת זכור. אות ש: שכח שם עדינה (28ב; לד, א).
בסדור: שכח שם עמלק מעדינה (רג, א).

אות זה החדש, לפרשת החדש: וצורדיהם פתאום להדש (47א; נד, ב).
בסדור: ואויביך (רכט, א). ולהלן במקום: צורדיהם יפיל בשוחות, בסדור:

ואויביך (רל, א). בפיוט מבשר עם זכיות: צאנן יציע לרושש ארבעה מלכיות. ארבעה מלכיות נדוש נא במדותיך פעולם כבראשונה (51א; נט, א). בסדור: צאנן יציע להושיעם מארבעה מלכיות. מארבעה מלכיות נושעה

קסז יוצר לשבת בראשית

זולת

אחשבה

לדעת עמל ודברים
יגעים למה כאיבי נצח

אנוש ממרגעים ברית באים יסורים
ונגעים נוגעים ורשות רופאים נתנה
לפגעים פוגעים: גזו גם גזו מבשר
הסמנים סרו אף הוסרו סורחו האומנים
דרכי כנסתה ארד אצל ממונים
מהזרת שואלת מצואת שובת מונים:
ספירת החשבונות אף לפי כלתה
וארוכת בת עמי לא עלתה ענין חבת
לומצבת גולתה תאות נפש חבת הוד
חלתה: פתגם זה תרתי בלבי המציע
המכות אשר הוכתי רב המרצע צור
מדת שונות טרם הקציע כיון מטליח
מקציע ואספלינית הציע: קשר קמציע
מומחה ולחישות מעולות דברו בדוק
ומהימן כמה מעלות רופא אומן ולו

כב א י 22 נחננו

הפיוט ‘אחשבה לדעת’ במהדורת שכ”ז

נא. תחדש אורם כבראשונה (רלח, א). מתפלל שחש בזרות שבשינוי תיקן
בגיליון: תחדש אורנו.

אומן ישעך בא, הושענא להושענא רבה: שם עדינה להאביד (172ב).
בסדור: שם רשעים (שצג, א).

ליל שמורים אותו אל חצה, ליל ראשון של פסח: גבור על אדום יחצנו כחצה
(63א; עד, ב). בסדור: גבור על צריו יחצנו כחצה (שצג, ב). ולהלן בפיוט
פסח אכלו פחווים, אות ד. במקום: ויום נקם יגלה, נדפס: ויום ישועה יגלה

(שצד, ב). מה שאין כן בסדור ש"ט (שגו, ב). אות ח: חרב חדה על אדום ביד
 צח ואדום. בסדור ליתא. אות נ: נגידות צר ישפיל. בסדור: נגידות עמו יקפיל.
 אות פ: פחד בתי מצרים ובן בענוי נוצרים. בסדור: ובז בענוי נצורים. אות
 צ: צפירת הר לעלוקה. בסדור: צפירת עמו לצדקה.
 ליל שמורים אדיר ונאה, ליל שני של פסח. אות ש: שמור לנקמה נוטרה
 על צור המעטירה (84א; צב, ב). בסדור: על גוף (שצט, ב).
 מתי אבא ואראה, ליל שביעי של פסח: חכיתי לה' אותותיו כימי עולם
 לנמשמש > על אדום עשר נגעים עוד יחמש. תוהו ובוהו בכרך גדול
 לשמש <. ועליך ציון כבודו יראה... לא יוסיף לבא בו עוד ערל וקדש (99א;
 קו, א). כל המוסגר נשמט בסדור (תה, א) ובמקום ערל נדפס טמא. ואילו
 בסדור ש"ט הנוסח הוא: כימי עולם למשמש. על עשר נגעים על עובדי
 אליל יחמש. תהו ובוהו בהם לשמש... ערל וקדש (שסז, ב).
 אוחזי בידם ארבעה מינים, ליל ראשון של סוכות. אותיות ר-ש: רוח טומאה
 תעביר פרעות וסככות > שבור. שבר אמות הנסוכות < (151א; שסז, א).
 בסדור נשמטו המילים המוסגרות (תטו, ב).

מקומם של בתי הדפוס בקרימונה וריווא די־טרינטו בתולדות הדפוס באיטליה

דברים שהעלינו יש בהם שירטוטים על ההתמודדות להדפיס ספרות ישראל ולהפיצה בשעת המשבר הקשה שירדה עליה. כיצד פעלו למען תישמר גחלת היהדות וסללו לכך דרכים מפוארות במשעולים הצרים שהכנסייה גדרה בעדם. כוח הרצון העז והתבונה הרבה לא יכולים היו לעשות מעשים גדולים מאלה ודומה שיותר מכך פעלה ההתפתחות ההיסטורית הפנימית של העם שלא בכוונת מכון. וכך נראים הדברים אחרי עשייתם וספק אם נודעו בדרך זו בשעת עשייתם.

טוביה פואה יסד בית דפוסו בסביוניטה, בלי ספק כמתחרה למדפיסי ויניציאה משגברה עליהם השפעת הכנסייה. הוא מצא שהדוכס ויספסיאנו גונזאגה מסביוניטה נכון היה שלא להטות אוון קשבת לתביעות האינקוויזיציה ושעה להתיר בית דפוס עברי בשמו של יהודי. ספק עשה זאת מחמת רצון להרבות הכנסותיו ספק מחיבתולספרותו. הדפוס בסביוניטה פרח אחרי שנת שייג, משחדלו דפוס ויניציאה להדפיס ספרים עבריים ולא הוסרו צעדיו בפתיחת הדפוס בקרימונה. ברם, בשנת שייח, בא רפיון בפעולתו, שכן כל שהדפיס בשנה זו הם ספרים קטנים שהחל בהדפסתם בשנה שלפניה, ולא זו בלבד אלא שהספר היחיד שהדפיס בשנת שייח, החיבור הקטן פי מגלת שיר השירים, החל בו במאי שייח ונשלם בחודש בול שייח. בשנה זו חזר והתחזק, אבל אחרי חודשים אחדים בא קץ בית הדפוס בסביוניטה ואין מי שיכול לומר בשלמה?

1 ר' למעלה עמ' 21. סימונסון מביא את דברי די־רוססי בחיבורו על הדפוס בסביוניטה (עמ' 3) שויספסיאנו הפך את סביוניטה לאתונה קטנה (תולדות היהודים במנטובה, עמ' 498). אף־על־פי־כן יש מקום להקיש מהקרדינאל מאדרוצ'י בריווא לענין זה. ועיין עמ' 108. —
2 ר' רשימת הספרים, יערי, מחקרי ספר, עמ' 363—365.

מחורבנה של סביוניטה לא נבנתה קרימונה, שהרי באותה העת דווקא נתמעטו מאד הספרים שנדפסו בה, אבל עיר האם, מנטובה נתחזקה מכוחה. לא פואה נזכר, אלא שותפיו יעקב הכהן מגאזולו ויוסף ב"ר יעקב מפאדובה נטלו עמם האותיות והשלימו הדפסת המשנה. כל שנפל בחלקה של קרימונה הן האותיות להשלמת המחזור, וכנראה ידו של המהדיר ר' שאול ב"ר שמעון היתה בדבר. פירארה ספק הוא אם ראתה עצמה מתחרה לויניציאה.

קרימונה היתה בחינת יורשת יחידה לויניציאה ודומה שאפשר לומר שאלמלא ננעלו שערי בתי הדפוס בויניציאה בפני היהודים והספר העברי, ספק אם היה קיום לבית דפוס עברי בקרימונה. אף היא נבנתה מויניציאה באומנים, מגיהים ומדפיסים שנקבצו באו לה משניטלה מהם פרנסתם. ההמשכיות הנודעת מויניציאה לקרימונה מוצא אתה אותה גם בצורת ההדפסה וחקיקה ובמבחר הספרים.

דרך סלולה נמצאה לספר העברי בקרימונה. הצנזורה לא כילתה בספרים כל חלקה טובה אלא חייבה לכסות טפח ובדרך נסתרת נתגלו טפחיים. אבל כבר בראשית עבודת הדפוס נמצאה קרימונה במצב של התחרות, במקצת עם סביוניטה (ס' מהרי"ל) ובעיקר עם מנטובה. גם בעיר זו נסתייע בית הדפוס מחורבנה של ויניציאה. וסימן לכך משנדפס במנטובה בשנת ש"ז הספר השני שבשלושה ספרי הפילוסופיה שנדפסו יחדיו בויניציאה בשנת ש"ו, מבחר הפנינים, בחינת עולם ואבן בחן, שנקרא אגרת שמים לרום, נודדו והוציאו בקרימונה שני הספרים האחרים שנדפסו עמו (17-18). ההתחרות הגיעה למרומיה בהדפסת ספר הזוהר.

ספק הוא אם רצון-התחרות כיוון מעשיהם של המדפיסים. מראה עינים מגלה שפעמים הרבה בא בית דפוס זה להשלים מעשיו של זה. מנטובה ראתה עיקר בהוצאת סידורים, מחזורים והגדות נוסח רומא ואשכנז, ופלא שבקהילה זו, שהיו בה ספרדים, לא ידוע שום מחזור כמנהג ספרדים שנדפס בה. כנגד זה לא נדפס, כנראה, בקרימונה מחזור כמנהג רומי, ונוסח אשכנז לא נדפס בקרימונה אלא משום שחלקו הראשון נדפס בסביוניטה והסדור שנדפס בסביוניטה שכ"ז אינו אלא חיקוי למהדורת ויניציאה ש"ט. היפוכו של דבר לגבי הספרדים, שהקהילה רובה ככולה אנשיה היו אשכנזים,

אף-על-פי-כן נדפס בה כנראה מחזור כמנהג ספרדים. כלום אין זה בא ללמד שלא צורך המקום בלבד עמד לגגד עיניהם של המדפיסים, אלא שלמרחק רצו להוציא לחמם.

לא הספיק הדפוס בקרימונה להתבסס ודפוס שני הוקם בסמיכות מקום, בעיר ריווא די-טרינטו, ומייסדו הוא הנודע שברבני קרימונה. מכאן שגם בית דפוס זה תולדה הוא של החדלת הדפסת ספרים עבריים בויניציאה. דומה שעיקרו בא כדי להדפיס מה שלא ניתן היה להדפיס בקרימונה, כגון רב אלפס והמשנה, אבל משנוסד שוב לא נעשו הבחנות. הגיעו הדברים להתחרות קשה, חזרו אלה להדפיס מה שהדפיסו אלה או בדומה להם, אבל גם בריווא לא ראו עיקר מלאכתם בספרי ליטורגיה, ורק רמז לסידור שנדפס כאן גונב לנו.

אירע לקרימונה מה שאירע לויניציאה. בשל שריפת התלמוד נתרשו ובאו רעות על הדפוס ועל הספרים בכללם. נתמעטו הספרים שנדפסו, האותיות נמכרו או אבדו. לא הספיק הדפוס להתאושש ולהחזיר לו עשרתו הראשונה, עד שקדמה ויניציאה ובשלהי שנת שכ"ג חזרה ופתחה שעריה בפני הספר העברי. יצאו כעשרים חודש חזרה קרימונה ונתחזקה, אך שוב לא נותר לה שיעור קיום אלא כשנה אחת ושנה אחרת בהעתקת מקומו של הדפוס לסביונישה מתחרתה. נמצא אתה למד, משחזרה חיותה של ויניציאה פסקה חיותה של קרימונה.

זכתה קרימונה ומילאה חלל ריק בתולדות הפצת הספר העברי בשנים שהוכרזה עליו מלחמה קשה. ולא זו בלבד, אלא שממנה נמשכה פעולת הדפוס בריווא, לקיים את רציפות היצירה היהודית והפצתה, ועד היום אנו נאותים לאורם של אותם ספרים.

רשימת הספרים

שנת שי"ן

ספר ראשון

זה ספר תולדות אדם / להגיד לאדם מה שיחזקו, אם בין כוכבים ישים קנו / אם לשבט אם לערצו. וכל מוצאיו ומובאיו ותכונתו, כל עוד / בחיים חיתו, בין טוב ובין רע הן עבר הן עתיד והכל רשום בכתב אמת / מושכל על פי חכמת שרטוטי היד הנקראת בלע"ז פיסונומיה¹ והכרת / הפרצוף ותוארי ותכונת שארי אברי הגוף. ועל הכל ה' אלדינו ה' אחד / אשר בידו הגבורה והכח לשדד המזלו ותשובה ותפלה וצדקה מעבירים / את רוע הגזירה². ועל זה אמרו רז"ל אין מול לישראל³.

אכיר פנים / במשפט אף / החתום ב- / די כל
 כח מעשה / האל אגיד / נפלאותיו / לבני
 כל רואני / יקרא יאמר / זה הוא ספר תולדי
 אדם

פה קרימונה אשר תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו / יר"ה ותנשא מלכותו אמן ע"י ויצנץ קונטי / שנת וי"ש תקוה לאחריתנו // Cremonae Apud Vincentium M.D. LVI

4 + יז, דף, 4. לשער מסגרת מרובעת וסי' 1. ר' צילומו בעמ' 25. בשני הדפים הראשונים תמונות כף היד ו"לוח המרובע", שרטוטים, שבדפוס קושטא רע"ה הם בסוף הספר. דף 4: לוח וסימני ספר תולדות אדם. המחבר הוא ר' אליהו ב"ר משה גאלינה. חתימת צנזור בלי מחיקות. השיר לא נרשם באוצר השירה והפיוט.

1 Fisionomia חכמת הפרצוף. — 2 ר' יומא פו, ב. — 3 שבת קנו, ב ועוד.

ספר שני

ספר מעלות המדות // מדובר בו נכבדות. עמד וימודד ארץ כנגד מדה שקל / בפלס הוראות אי זה דרך ישכון אור להיות האדם רד עם אל ועם קדושים נאמן / לעת תמוט רגלו והלך אל בית עולמו והית' מנוחתו כבוד. והלך לפניו צדקו לחזות / בנועם ה' ולבקר בהיכלי עונג עולם הבא. לא זו אף זו על איש ישים עוד נוספות / וילמדהו דעת ודרך תבונות יודיענו איכה ירעה איכה ירבץ בעולם הזה ומשאו / ומתנו באמונה לצאת ידי שמים וידי הבריות. מחובר ממדרש הלכות ואגדות / ובעלי המוסר ז"ל ע"י נאה דורש המופלא רבי יחיאל בר יקותיאל בר בנימין הרופא ז"ל / להיות כל איש שורר בו וקרא בו כל ימי חייו יגיעהו התועלת הנצחית ורב טוב / הצפון לצדיקים לעייה אמן. בשפת עט אגידה חידות / אביעה מלות נכבדות...

// פה קרימונה תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו יר"ה ותנשא מלכותו יום / ה' י"ז אב שי"ו לפ"ק. ע"י ויצניצו קונטי עם רב העיון. ה' יזכנו להדפיס / ועשות ספרים הרבה אין קץ. ויהי נועם ה' אלדינו עלינו / ומעשה ידינו כנניהו !!!

פג דף. 4. השיר ר' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ס"י 1896 ובלי ספק אינו של המחבר, כפי שיחסו לו דוידזון וכל החוקרים, אלא למהדיר (ר' עמ' 36). מהדורה זו שונה מדפוס קושטא רע"ב שנקראה בית מדות, ונדפסה מכתב-יד אחר. עיין ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 268-269. קוק מסיק מן האמור בשיר "נקרא בשמו ספר מעלות מדות", ששם זה הוא המקורי. ואין ראיה מכאן אלא שבהקדמה נזכר שם זה בפי המחבר. חתימת צנזורים בלי מחיקות.

קולופון (פג, ב): ותשלם מלאכת העבודה ביום ג' חמשה ימים לחדש אלול שי"ו לפ"ק ק"ק קרימוני על יד ויצענצו קונטו.

ספר שלישי

ספר שאלות ותשובות / חברם הגאון המופלג ריש גלותא מהרד יעקב / סגל תהא נשמתו צרורה בצרור החיים / אמן כן יהי רצון // קדמו שרים אחר

נוגנים הודו לרוכב בערבות. אצל מן רוחו / על ישרא"ל להיות גשם נדבות.
נביא לבב חכמה ברוך / שגמלנו טובות. חבר ספר אמרי שפר שאלות / /
ותשובות. ערך כסף להן ראוי להביא / בתורמלו' מוזהבו'. הלא הוא /
הגאון מהר"ר יעקב סגל / / ותשלם כל המלאכה בששי בחמשה עשר יום
לחדש אלול שי"ו לאלף הששי / פה ק"ק קרימונה אשר תחת ממשלת אדונינו
המלך פיליפו יר"ה / ותנשא מלכותו נדפס על יד וויצינצו קונטו עם רב
העין / ה' יזכנו להדפיס ועשות ספרים הרבה אין קץ / ויהי נועם ה' אלקינו
עלינו ומעשה ידינו / כננה עלינו אכי"ר.

7+1 (חלק), עט דף, 4°. לשער מסגרת מרובעת השכיחה (1). דף 2 שלושה
שירים שלא נודע מחברם:

- (1) ברוך י' אחד קדמון אין לותחילה ותכלה. יוחס למחבר (אוצר השירה, סי'
1400; 2) בני שורה לקח ביום תשורה, אף הוא יוחס למחבר (שם, סי' 1011);
- (3) אשירה ואזמרה לאלקי בעודי, שנחשב להמשכו של קודמו וברור שהוא
שיר לעצמו. לחמש השורות הראשונות חרוז מבריה ולשש האחרונות חרוז
אחר. שירים אלה מאוחרים הם ונראה שהם של המהדיר. ועיין עמ' 55-56.
ביתר הדפים שלפני התשובות "לוח" התשובות. חתימות צנזורים ומחיקות.

ספר רביעי

ספר עמודי גולה / הנקרא ספר מצות הקצר והוא / קצר בכמות וארוך
באיכות שחבר / וסדר מרנא ורבנא המובהק רבי / יצחק ב"ר יוסף מקורבי"ל
ז"ל נתב"ע נפשותנו בגן עדן / מלאכת ה' החדשה כדי לזכות בה את הרבים
ונתוסף ונתחדש על הנדפס / מקדם הגהות חדשות גם ישנות ומראה מקום
מהפסוקים ומראה מקום מהתלמוד / באיזה פרק ובאיזה דף וכן מסומנים
הדינים באיזה מקום מהפסוקים והם הרמב"ם / ורבינו משה מקוצי ורבינו
יעקב בעל השורים / / ותהי ראשית מלאכתו היו' יום ה' כ"ד תמוז שנת ו"י"ש
תקוה לאחריתנו פה / קרימונה אשר תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו
יר"ה / ותנשא מלכותו אמן. על יד וויצינצו קונטו.
נמימין ומשמאל הפסוק: ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים.
8+ קנו+ 4, 4°. שער מעוטר (2. ר' צילומו בעמ' 17). בדפים הראשונים

הקדמת המחבר ו"סימנים" (מפתח). מראה המקומות בגיליון וההערות בראש ובסוף הסדר באותיות זעירות. גרפס ראשונה בקושטא ר"ע בערך. חתימת צנזור ומחיקות. בדפים האחרונים מפתח לפי משנה תורה להרמב"ם: ... כבר היה בית שער ומבוא לדרוש איזה דין והלכה מעל ספר הנכבד הזה יגיעת בשר אין שלום ליוצא ולבא בתוכו כי שער בית ה' סגור לא יבואו בו כי אם השרידים אשר השם קורא להם לבדם נתנה הארץ. ואיש שוגה ופתי יסור... ילאה ללמוד מציאה מחיפוש וחיפוש מחפוש כאשר סדרם המחבר... קמנו ופתחנו זה השער לה' בקיצור מופלג מובן לכל מסודר על סדר ספרי הרמב"ם ו"ל והלכותיו. והיה כל מבקש איזה דין יפשפש במעשיו בפרוזודור ולוח זו ויכנס לטרקלין פנימה... ואין בזה חסרון ח"ו בחק הלוח הראשונה כי מה שחסרה זו גלתה זו...

בדף האחרון דברי המדפיסים:

כל דכפין ייתי ויכול. השתא הכא שולחן. הרי בשר. והרי סכין. בדין יהא שרי לנא למעבד כל צרכנא צרכי אוכל נפש אדם ומכשיריו... וכראותינו את יקר תפארת גדולתו ותועלותיו הנמשכי' ממנו רבו כמו רבו למעלה וקושי מציאותו... הבה נתחכמה להדפיסו וכסף נשקול ע"י עושי המלאכה כמחיר יבא בדפוס... ולהגהינו ולהרים מכשול הטעיות ממנו. האף אמנם אל יתהלל המתהלל לא בזו ולא בכיוצ' בזו בהשכל וידוע, כי את מי אין כמו אלה אצלו. ובפרט כי אנחנו תקננו עמודיו שבעה אלה מוצקות מפי סופרי' וספרי' הרבה אין קץ ועל אבן אחת שבעה עינים היו לנו שבע נוסחאות מתחלפות מוגהות ומדויקות. אולם הגדלנו מאשר היה לפנינו הגהות חדשות... עשינו לו אזנים למען ירוץ הקור' בו אשר לא נסתה רגלו מתמול שלשום הצג על יסוד אבן פנה שממנו הושתת ההלכה והדין ההוא איה מקום כבודו עת יתקשה לו דבר מה... הצבנו ציונים לכל דין ודין לבית אבותם בתלמוד באיזה מסכתא פרק ודף למקומותם ברמב"ם, למושבותם בסמ"ג, בארצותם בטורים, בחצריהם ירושלמי, מכילתא, ספרי, ספרא. בטירותם שאר פוסקים רי"ף, הרא"ש, ספר התרומה ושאלתות... ויש כל דין והלכה אשר לא נציב לה דלתות בהיות שזה יצא ראשונ'... ומעשרה קבים יופי ידרו לעולם תשעה נטל הספר הלז הנחמד למראה עם יופי אמריו... וחמדת האותיות. ומבחר הדיו והנייר. וסידור

נאה ומשובח בדפוס... לא נעשה כמוהו בכל ממלכות איטליא"ה... והרואהו מברך שתי' שעשה נסים לאבותינו בימים ההם והאיר עיניה' לחבר חבור כזה רב התועלת. ובזמן הזה שהחיינו וקיימנו והגיענו להוציא לאור משפטו. והוא יתן ויחזור ויתן עוז ותעצומות לנו לעשות חיל ולהרביץ ברבים לתורה כאשר עם לבבינו. ויהי נועם ה' אלדינו עלינו ועל כל ידאיו המיחלים לחסדו. מעבר לדף שיר שסימנו אני זנוויל פשקרוול (אוצר השירה, מלואים, סי' 1025):

אל משמעתי	סרים שרים	וממנו	מורים מורים...
זוקק הוגה	שבעתיים	יני מהש-	מרים מרים...
ונייר לבן	ומשובח לא	עבר בין הג -	זרים זרים
רבים אחכים	אכתיר המיו-	חסים וממ -	זרים זרים...
לקח אתן	במעט מקח	אל משמעתי	סרים שרים.

זכאין אינן בני ישראל כד איתער רוחא מקמיה קודשא בריך הוא מלעילא לתתא למיהב חילא למיגמר האי חיבורא קדישא דמוזני' דכולא ביה... תא חזי דאיגלגל זכו ע"י דזכאה אריא דבי עילאה הח"ר שמואל פיהם יצרי כרכש בזווי למגלף האי חיבורא קדישא בגליפא דהמנותא מריש ועד כעין, ואתבדור מיניה כל הנהו טרפי וקליפין בישינ ומסאבין בגין דלא ליעניש ח"ו...

ספר חמישי

ספר תשב"ץ / / שחבר תלמידו של מרנא ורבנא הרב / רבי מאיר מרוטנבו"ר זלה"ה הנזכר בכל / הפוסקים כתב הר"מ. וזה תלמידו שמואל ב"ר צדוק יצק מים על ידו וכתב על ספר / הנהגותיו ופסקיו ודיניו כי רבים המה / כנראה בלוח הסימנים מעבר לדף / / ע"י וויצינצו קונטי.

6 + גה דף, 4. שער מצוייר סי' 2. אין בו פרט השנה אבל ברור שנרפס יחד עם עמודי גולה (4) ויעיד על כך השער, שאחרי תשרי שי"ז לא השתמשו בו. וולף ודי-רוססי (עמ' 4) ציינו שנה זאת וכן צדנר (עמ' 670). שטיינשניידר (בודליאנה, עמ' 2643) כותב שי"ו - שכ"א. בדפים שאחרי השער מפתח כסדר הסימנים שבספר. חתימות צנזורים. במקום גוי - עבודה זרה; משומד - מומר. בספריית שוקן שופס שניירו כחול.

קולופון (נה, א): האל אשר זיכנו להשלים זה ספר התשב"ץ יזכנו להיות
כיושבי יעבץ וכיששכר חמור גרם בין המשפטים רובץ ונרחי ישראל יקבץ.
במהרה בימינו א' א' א' ס' ס' ס' נאמן, סלה.

שנת שי"ז

ספר שישי

מאמר השכל / /

בחובת הלבבות	ראו פה נתיבות
ומלים יקרים	וכלם ישרים
נכוחי ברורים	כשמש מאירים
סדורי בסדור	עשרת דברים

נבעד: ומלאה הארץ דיעה / את ה' כמים לים מכסים / /
בקרימונה תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו ירה ותנשא מלכותו יום ה' י"ג
לחדש תשרי שי"ז לפ"ק / ע"י ויצניצו קונטו עם רב העין ה' יזכנו להדפיס
ספרים הרבה עד אין קץ ויהי נועם ה' / אלהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה
עלינו ומעשה ידינו כנגיהו.

גב דף, 4°. שער מצוייר (2). גיליון ראשון מתחיל בדף ה. השער, המפתח
לדבור ראשון מעשרת הדברות, שעל-פיו מחולק הספר, וההקדמה נדפסו
אחר-כך בשני דפים במקום ארבעה שעלה במחשבה תחילה, אולי משום
שגיליון אחרון הוא של שני עמ' ונדפסו יחדיו. הספר יוחס להראב"ן ועיי' אוצר
הספרים, סי' 255. השיר נרשם באוצר השירה, מילואים, סי' 34. אין חתימות
צנזור ומחיקות.

דף גנב, א: הקדמה... חלק המחבר הלז המצות בחלוקה נקיה וקלה ועל
סדר עשרת הדברות שם כל מצוה בדגלה בעשרה דגלים התורה כלולה,
ופירש בכל מצוה פרושים נכוחים... מורה דרך מישר לבבות... ולכן בחרנו
להדפיסו כדי להרבות ולהרביץ תורה בישראל. ומעתה הלוקח מקח זה יזכה
במקחו כי לא שדי זויה בכדי, קנה לו דברי תורה קנה לו חיי העולם הבא.

ספר שביעי

זה ספר אור עינים / שכל עינים צופות לו כי עין בעין יראו שעינו / כעין
הבדולח עין הקורא בו יושב בפתח עינים לפקוח עינים עורות / עיניו לנוכח
יביטו בו מעלת ישראל והטוב הצפון / לעתי ונתבארו בו הרבה עיני נפלאי
מתורתנו / הקדוש (כנרא' בלוח בסוף הספר) וכונת' / על צד השכל דבר
דבור על אופניו / כנתינתו מסיני יונק עם איש שיבה לא / יעף ולא יגע לקרוא
בו כי / תאווה הוא לעינים בלשון / צח וקל מובן לכל / מוגה עם רב / העין / /
דברי הספר / /

לי קב ונקי אך לשום שמים נקמץ והוא כליל בלי שירים
לי כף ובו נחת מלא חפנים אלף ובו שמחה ואור עינים.
ותהי ראשית מלאכתו יום די י"ז ימים לחדש אדר שיי"ז לפ"ק פה קרימונה /
עיי ויצינצו קונטי.

לב דף, 4°. לשער מסגרת מרובעת (1) שבצידי הקו העליון דמות לב. שם
המחבר נזכר בהקדמה והוא שלמה בן אברהם פניאל. מהדורה ראשונה
קושטא רע"ה בערך. השיר נדפס על-פי מהדורת קושטא ונרשם באוצר
השירה, ס"י 683, על-פי מהדורת קרימונה. חתימת צנזורים ומחיקות הרבה.
בספריית שוקן טופס מודפס בנייר כחול. ועיין גם זנה, קרית ספר, ה' עמ' 258.
דף ל"ב: הערה למעיין. שאומות העולם וכו' הנזכרים הם "עובדי ע"ז
והאלילים". לא.א: לוח מפתח מן התועלות והדרושים אשר באו בזה הספר
הנכבד.

קולופון (לביא): מי שרואה המאורות אלו יברך יוצר המאורות. שהאיר
עינינו והעיר לבבינו להדפיסן להגדיל תורה ולהאדירה. וכן יאר ה' פניו
להאיר לפני העם העושים במלאכה להתחיל ולגמור שאר ספרי קדש כאשר
עם לבבם. וכיר"א.

ספר שמיני

זה ספר הרוקח / אלדים ואנשים משמח. הקדיש קרואיו הכין מטבת. אל כל
איש מצוק ומר / נפש ורוצח. אבעבועות שחן העבירות פורת. יגהה מזורו

ורטיתו ימרח. בתשובתו לא יבא / בית מרוח. עוד יגדיל תורה ויאדיר ושוטח.
כל דיני איסור והיתר ודיני מולח. ידין כאחד שבטי / ישראל וכל דין אינו
שוכח. אין לך מקצוע בדיני ממונות שלא יהיה בו טורח. בסדר מועד / יאיר
נתיב כשמש וירח. ובסדר זרעים שעוריו בו צמח. ובסדר נשים אל מקומו /
שואף זורח. ידרוש במרכבה ושלא יקצץ בנטיעות הוא בוטח. נכנס ויוצא /
בשלום לפרדס כבן בית ולא כאורח. כשיגיע לאבני שיש טהור מים מים אינו
צורח. כל זה קמץ בקומצו והעלהו כליל על המזבח. הרב / רבי אליעזר
מגרמייזא נ"ע ולו נאה לשבת. תמיד / הזמורה אל אפו נשלח. מזמור שיר
למנצח:

אוהיר כל פקח / בושם ותבלין לוקח / / של קרימוני"ה בא הרוקח / בשנת ב"א
רוק"ח.

ע"י ויצניצו קונטי.

4+ צא+1 (חלק), 2°. דפים 3-4 "לוח הספר". באוסף ר' דוד אופנהיים
(רשימה תמה, דף מא, ב) ובספריית שוקן טפסים שניידים כחול. מראה
המקום בגיליון. מהדורה ראשונה פאנו רס"ה. חתימת צנזורה ומחיקות
הרבה. ע"ז, גוי ונכרי נמחקו ונכתב ע"כ.

דף 2א: לבי לחוקקי ישראל המתנדבים בעם עשות ספרים הרבה אין קץ
לדברי רוח אלדין קדישין לעשות אונים לתורה ולהחיות עם רב כיום הזה
לזכות את הרבים. ולעשות כרצון איש ואיש אשר ידבנו לבו לקרבה אל
המלאכה מלאכת שמים ללמוד וללמד לשמור ולעשות כדי שיהא לכל
אחד ואחד מצוי פת בסלו ואכל וחי לעולם... ויש אשר ישכון עליו ענן
הטרדות מון אל זן יום ולילה קיץ וחורף לא ירפו ממנו כמעט רגע. תכנס
בו רוח טהרה וקנא לאלהיו יזל מים מדליו כסף ישקול לקנות ולאסוף בר
כחול הים מכל הספרים למיניהם וישטחו להם שטוח בחדר משכיתם להיות
ממצדיקי הרבים ולהשאילם, באופן ברבות הטובה ירבו אוכליה ולא תהא
תורה מונחת כרוכה בקרן זוית. וזאת העצה היעוצה היוצאת על כל הארץ
מלפני בעלי הדפוס. ואם כה יאמרו אלינו באמת ובתמים. כונתם רצויה
ומעשיהם אינם רצויים... כאשר קרה לזה הספר הנכבד... נדפס מקדם
בפאנו העירה, מיחם היותו מוגה עם רב הדיוק... אולם המדפיסים הם אשר

מעלו אולי לא מבני ישראל המה... והלא אין בית אשר אין שם מתחדש איזה טעות ושגיאה ולפעמים נשמט שורות שלימות...

הן כל אלה ראו עינינו... ובדקנו עד מקום שידינו מגעת להוציא יקר מזולל ולחזק את בדיק הספר הזה כי רב הוא ונשלוח ספרי' בכל מדינה וזו לאמר מי בכל עם ה' החרדים אל דברו. מי גם בכם ויעלה אל ידינו איזה ספר רוקח כתוב בחרט אנוש ומוגה כהלכתו שקל כסף עובר לסוחר נשקול תמורתו. יגענו ולא מצאנו תאמין זולתי אחד ישן נושן אשר במחיר יבא ברוב מוהר ומתן בלתי מוגה. ובאמת כי יצא דבר המלאכה הראשונה בדפוס על כל הארצות כל הכתובים באים כאחד לאיבוד ואין מלמדי' מהם כסף גמאם קראו למו ונחשבו כאין. והמדפיס הראשון את קדש ה' חלל ועוה עוה בכל הארץ מעוות לא יוכל לתקן.

ואנחנו קמנו ונתעורר בחמלת ה' עלינו ונרים מכשול מדרך בני עמינו התם הכשר והרקח המרקח ואף גם זאת העמדנו לו ציונים מראה מקו' מהמסכתות יזכיר המחבר לתועלת המעיין והדבר הקשה אליו יקריב אותו לרצונו לפני סדר התלמוד... ואל אלדים הוא יודע העמל והטורח אשר עמלנו בו כי גם בלילה שינה בעינינו לא ראינו. ועם כל זה ידענו שנשאר עדיין חמץ ושאר... וזה לא בזולת סיבה. אם כי לא יכולנו לרדת לסוף דעתו של המחבר... אמרנו לא תגע בו יד... אם כי כן יעשו הבחורים עושי מלאכת הדפוס מתמול שלשום להחליף אות באות... אך אנחנו יצאנו ידי שמים וידי הבריות בזה והיינו נקיים מאלדים וישראל כי לא נתנה תורה למלאכי השרת. ואנחנו את נפשתינו הצלנו. דוברי שלום לכל עמינו שותפי הדפוס פה קרימונה.

אני מרקח ורוקח ולי נאה לשבח... (אוצר השירה, סי' 6749). קולופון (צא, ב): לאל ההודאות... עזרנו לגמר הספר הנכבד הזה... מוגה ברב העין כיד ה' הטובה עלינו. הוא ישקיף ממעון קדשו לשלוח עזרינו מקדש ולסעדינו להדפיס שאר ספרי קודש כאשר עם לבבינו. ערב פסח שנת שי"ז לפ"ק פה קרימונה. ע"י ויצניצו קונטי.

ספר תשיעי

קיצור מרדכי וסימניו / / דין גלי רזיא קראו למו, כי הוא מגלה עמוקות מן החבור הנכבד הנקרא מרדכי, בקיצור מופלג בלשון צח ומובן / לכל. דין ודין בשם יקרא על דגלו באותות לבית ההלכות שסדר הרמב"ם ז"ל ע"י איש אלדים נורא מאד מהר"ר / יהושע בועז מברוך ולה"ה ורוחו הוא קבצו כעמיר גורנה לא השאיר אחריו לקט שכחה ופאה כיד ה' הטובה / עליו רשום בכתב אמת עליו השכיל מקום מוצא ומובא עיקר כל דין ודין באיזה פרק וסימן נצא אליהם / ונדעה אותם. ואנחנו בשם אלדינו נזכיר זאת כי הגהנו ספר זה בעין רב ונמרץ והכל מתוקן / לסעודה. ואם צרכי עמינו מרובים ודעתם קצרה להבין ולהשכיל בספר המרדכי כי רב / הוא, יפשטו יד בעיקר קיצור זה וכל שבידו לאומחוסר מעשה הוא אך כמין ימא / לטיגני ימצא כל איש ואיש די מחסורו אשר יחסר לו וכי רוכלא ליחשב / וליזל ולזמר באורח דקשוט לא ימעדו קרסוליו בעזה"י / / ועתה בנים שמעו לי:

				לכו חזו	במפעלות	ומעשה	ידי א	
				ושעמו	דבש וצוף	במרדכי	כמו ב	מן
				יהללו	בני אנוש	כבוד שמו	בכל ז	

נדפס בשנת כי גדו"ל מרדכי" בבית המלך ושמעו הולך בכל המדינות / בקרימונה ע"י וויצנצו קונטי.

2+ נו, 2°. אכרוסטיקון השיר לוי ולא נרשם באוצר השירה. ברוב הטפסים מצורף לס' הרוקח, בראשו או בסופו ואין ספק שגדפסו בזמן אחד. יש איפוא להניח שאף מספר זה גדפסו כמה טפסים בגייר כחול. דף 22 "לוח מפתח" על-פי סדר משנה תורה להרמב"ם. זמן קצר אחר-כך בשנת ש"ט ערך ר' יוסף אוטולינגי מפתח אחר למרדכי בסדר התלמוד ונקרא "סמני מרדכי" ונדפס בטופס גדול ובטופס קטן, 8°, מאותו הסדר. חתימת צנזור ומחיקות הרבה, ע"ז, גויים, צלמים, כמרים וכו', בייחוד בדף א. ויש בלי מחיקות. ר' צילום השער בעמ' 37.

2א: לכל בני ברית שלום / ... אכן משרבו התלמידים שלא שמשו כל צרכם רוצים להדבק בדרכי יוצרם ולהתדמות במדותיו מה הוא צופה מסוף העולם ועד סופו בסקירה אחת כמוהו יהיו מעשיהם ובהבטה אחת בכל הפוסקים יעלו שמים ירדו תהומות להכניס תילי תלים של הלכות במלא נקב מחט סדקית, ואת הדבר הקשה ישפוטו הם כפי שכלם יתלו באילן גדול פימו דברו בגאות קים לי כי האי ואי יחידאה הוא חיישינן למיעוטא ומתוך כך יצא משפט מעוקל מאשר יגידו ולא כל אשר, ובגד בוגדי בגדו ובגדי פרושי מדר"ש לעם הארץ ותור מתבזה על לומדיה... ראיתי להדפיסו... יבינוהו גמולי מחלב עתיקי משדים ולא ישעו בו עוללים אשר לא ראו אור הלמוד... הוא ספר בעצמו ולא כשאר לוחות אשר לא יחליטו הדין ואינם רק לסימן ומורה מקום הדין בגוף הספר... ועם כי זה יצא ראשונה בדפוס סביניט"ה עם הרי"ף, אין כל אדם זוכה לקנות לו כל ספרי האלפס עם המדרכי. או כבר יש לו פת בסלו וקנה לו מספרי האלפס מדפוס ויניצי"א. ולמען תהיה יד כל בו הדפסתיו שנית בידעי את גודל ערכו וחשק כל תלמיד אשר אליו הוא נושא את נפשו... הש"י... תסמכנו להדפיס שאר ספרי קדש הרבה אין קץ וכיר"א.

ובשם אל ישראל ושומר אשא קול מבשר ואומר:

בכרין של נרד / אל מרי די / כי גדליו על / ים כנרת...

חושו רעים / נא לקנותו / כי מצוה מצ' / זה גורדת...

(אוצר השירה, סי' 243 ויחסו בטעות למחבר ר' יהושע בועז).

קולופון (נו, א): שאו זמרה ותנו כבוד לנורא עלילות... נותן סעד ועזר להשלים הספר... מזקק שבעתים וכל אמרתו צרופה... יסעדנו ויעזרינו מקדש להדפיס שאר ספרי קדש, למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר וחפצינו בידנו יצלח אכ"ר.

ספר עשירי

שאלות ותשובות הגאון רבינו נסים זלהה / מגירונדי המסולאים בפז הדבור אין בהם בלתי אם / נועדו דבר אל דבר על אופניו מוגה עם רב העין / מסוקל ממוקשי הטעיות כיד ה' הטובה עלינו / אשר יזכנו להוציא לאור תעלומות / חכמה ולהדפיס שאר ספרים / כלבבנו בעזה"י

1. כי יפלא / ממך דבר / בין דין אל דין / בין נימו / סים...
 - 14 האף יצא / טבעו. וכבר / הדפיסוהו / המדפי / סים
 - 15 בין זה לזה / הברל שבין / עוף דורס אל / בלתי דור- / סים.
 - 16 בקרימונה / נדפס שבצל / תורה דרי- / ה הם חור- / סים...
- ע"י ויצניצו קונטי.

16+ עו דף, 4°. נדפס גם בנייר כחול. באוסף ר' דוד אופנהיים (רשימה תמה. דף מג, א), וכן זנה, קרית ספר, ה, עמ' 258. אחרי השער "מראה מקום", מפתח מפורט, עם הקדמה על דרך סידורו, ממש כמו בדפוס רומה ש"ה, אלא שכאן חולקה כל תשובה לסעיפים והם סומנו בצד על דרך שו"ת מהרי"ק, ובדפוס רומה הענפים מסומנים על-פי השורות. ולא השתמשו במהדורות קושטא ש"ח (על מהדורות רומה וקושטא ר' ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 321 - 324). השיר נדפס באוצר השירה והפיז, סי' 210.

קולופון (עו, ב): עד פה יבואו גאון גלי שאלות ותשובות הגאון רבינו נסים ובהו סליק עניינא בעזרת האל שהיום יום ד' תשעה ועשרים יום לעומר בפרשת העומר ושנת א' לעומ"ר. ונשתבשו בגימטריא זו. די-רוססי (עמ' 20) סבר שמ"ו וכן אחרים, עד שבא שטיינשניידר (קטלוג בודליאנה, סי' 6676) וכתב שיש למנות אות א ו-עומר, דהיינו שיי"ז. ואכן יום יד באייר לא חל ביום ד אלא בשנת שיי"ז. בלי חתימות צנוור ואין בו מחיקות.

ספר אחד-עשר

ספר צרי היגון / כושל יקימון מליו וברכים כושלות יאמץ /
 סגולת ספר צרי היגון / להשקיש הנפש מדאבון
 כטוב חמשת מיני דגן / להשביע הגוף מרעבון
 אם מכא"ב על יגו"ן רובע / צר"י הזי"ה עליו תהיה קובע
 כ"ל המ"חל' יהיה ממך מונע / א"ז ברי"א בלי ח'ולי גופ' משתעשע
 ותרופו צר"י טו"ב כמע"י נובע / שבחו לספ' קצ' המצע מהשתרע.
 בקרימוני / תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו ירי"ה ע"י ויצניצו קונטי
 שנת / צר"י טו"ב.

כ דף, 2. לשער מסגרת מרובעת (1) שבצידי הקו העליון דמות לב. הספר מיוחס לר' שם טוב נ' פאלקירה. המהדיר ר' שאול ב"ר שמעון. חתימות צנזורים ללא מחיקות. השירים שבשער לא נרשמו באוצר השירה והפיוט. מעבר לשער: ספר צרי היגון... מנחה שלוחה לילדי הזמן בעלי חרון... הנהו קב ונקי בתכלית הנקיון...

דף ב,א הקדמת המהדיר: ... בדידי הוא עובד' בעו"ה בעת סערת הזמן וגלי טרדותיו עלי עברו... ספר זה משמיא אלי הזדמן... העביר ממני תרעלת האנחה סמי הדאגה וארסי היגון. הצרי המעולה הזוה מיוכל למלל גבורותיו... יצאתי להקיש על דלתי החכמים לתור ולדרוש אחר ספר הצרי הזוה היה בידי מקדמת דנא יצרו חכם אחד נקרא שם טוב בר יוסף פ'לאקיר. ולסיבת יסור יסרני ה' בטלטל' דגברא דקשה ובשאר טרדות בעו"ה אידי דזוטר' מירכיס ממני. שאו"ל שאלתי פי כל... יגעת אחרי ולא מצאתיו... אפיל תחינתי לפני כל אשר ימצא בידו זה הספר, אם בשגגה איזה דבר חסרתיו ידינני לכף זכות וכופר... באשר הוספתי מכל אשר היה לפני, כי במטבע שטבע החכם בראשונה לא שנותי ברק חרבי הכוונה... הוספתי בפנים הרוב וכל ההגהות והוא ל"ד לא היה השליש מזה לא עשיתי לשום חכם... רק לקטני ב"א וצעירי התלמידים כמוני...

דף יט, ב: "היות נשאר אך חלק זה באחרונה... ואומני הדפוס לחצו אותי מאד בלי המתנה...". רומה שזה מן הספרים הראשונים שיש בהם "כדי שלא להשאיר הגיר חלק".

כ, א שיר: כי בא שאול / אל נכון קץ / הפלאות... (אוצר השירה, סי' 198).
...הותחל במו"ל טו"ב בא' ח' ד' ליר"ח זי"ו י"ד בו נגמר.

שמעו רופאים רב לכם טוב...

אכרוסטיקון שאול בן מהרר שמעון. אוצר השירה, סי' 1826.

ספר שנים-עשר

ספר ראש אמנה / בו שרשי וראשי האמונות / חברו שר וגדול בישראל / אדון יצחק אברבנאל / זצ"ל / / נדפס בקרימונה אשר תחת / ממשלת המלך פיליפו יר"ה תגדל / ותנשא מלכותו / אמן / / עם תוספת מראה מקום מהתלמוד והפוסקים / ע"י וויצינצו קונט"י.

לד דף, 4°. לשער מסגרת סי' 1. טופס כחול בספרית ר' דוד אופנהיים
(רשימה תמה, דף מא. א). נוסח השער על-פי מהדורת ויניציאה ש"ה.
חתימת צנזור בלא מחיקות.
קולופון (לד, א): נשלם ספר ראש אמנה ביום ששי ב"ך יברך ישראל סיון
בשנת חמשת אלפים ושלש מאות ושבע עשרה לבריאה / פה בעיר קרימונה
לשם המסייעים במלאכת שמים השותפים י"ץ. ע"י וויצינצו קונטיי.

ספר שלושה-עשר

ספר זבח פסח / המאמר הזה הוא פירוש בהגדו' הפסח כולל / פרשיות
ודרושים וטעמים נכבדים חדשים / לא שערום הראשונים מתוקים מדבש /
ונופת צופים. חברו שר וגדול / בישראל דון יצחק אברבנאל / זצל. בן השר
דון יהודה / אברבנאל זצל / נדפס פה קרימונ"ה אשר תחת ממשל' אדונינו
המלך / פיליפו יר"ה בשנת שי"ז לפ"ק בתוספת מראה / מקום מהתלמוד
והפסוקים / ע"י וויצינצו קונטיי.

סד דף, 4°. לשער מסגרת סי' 1. מפי ד"ר י' מהלמן שמעתי שראה טופס
כחול בבית מסחר הספרים במברגר את ואהרמן בירושלים. נוסח השער
על-פי מהדורת ויניציאה ש"ה. אין חתימת צנזור אבל יש מחיקות בשער
ובהקדמה. נוסח ההגדה באותיות מרובעות.

קולופון (מד, ב): תם ונשלם ספר זבח פסח בחדש תמוז שנת חמשת אלפים
ושלש מאות ושבע עשרה לבריאה פה בעי"ר קרימונ"ה / לשם המסייעים
במלאכת שמים השותפים י"ץ ע"י וויצינצו קונטיי.

ספר ארבעה-עשר

בן פרת יוס"ף בן פרת עלי עין / שאלות ותשובות / מהר"ר יוסף קולון ז"ל /
וליוסף יולד שני פנייים זעיר אנפין ואפין רברבן. זעיר / אפין יצא ראשונה
במלאכת דפוס ויניציאה כולו / מחמדים אפריון גמטייה חנו גטוי עלי עין
רואיו. / ראוהו שרים ונכבדי ארץ וכנעני' כולם במחיר יבואו / במאות שקל
כסף עובר לסוחר לא השאירו עוללו' / ומאלה נפוצו בכל הארץ וישראל
אהב את יוס"ף כי / הוא המשביר שפר תורתו לכל עם הארץ בהלכותי' /

הפסוקו' כמנהג דרך ארץ ודברים הצריכים לזמנינו / זה. ויצמא העם לדבריו
ואין קומץ הדפוס הראשון / משביע. ובראותינו גודל התועלת נתאזרנו חיל /
להדפיסו שנית באפין רברבן ונעדהו עדי עם מראה / מקום. ועשינו לו ידיים
בתשובותיו. סדרנו לו לוח / חדשה מסודר' על סדר הלכו' הרמב"ם ז"ל.
והגהגוהו / בתכלית הדיקס. כלל העולה עשינו לו כתונ' פסי"ם / באהבתינו
אותו הוספנו לו סלעים גבוהי' ותלולים / של מיי"לת ספי"ם. ר"ת פארות
לשרשיו. ס'דור הלוח / יופי הדפוס. מ'ראה מקום. וכל זה לתועלת הרבים /
נדפס בקרימונה שנת שי"ז לפ"ק / ע"י ויצניצו קונטי.

12 + קעג דף. 2. שער מצוייר, סי' 3. במהדורה הראשונה, בומברג רע"ט.
הוגהה בידי ר' חייא מאיר ב"ר דוד. במספר התשובות דולג סי' קסה.
במהדורת קרימונה שונו בשביל כך המספרים מסי' זה ואילך. ר' חייא סידר
את המפתח לפי שרשים וענפים ובמהדורה זו סידרוהו "המדפיסים" על סדר
הלכות הרמב"ם ז"ל. תשובה שנכללו בה כמה עניינים. כל עניין סומן
במספר וצויין במפתח. המפתח נדפס לאחר גמר הספר והושם בראשו. בסוף
המפתחות תיקן טעות אחד ושיר שאין עליו שם מחברו וזו הכותרת: שיר
ושבח הלל חמרה. להמחבר עוטר ישראל בתפארה (אוצר השירה, סי' 2543).
תחילתו: אחפש בנרות / למלא שחוק פי. בשורה 12 פגיה לקונים:
ועתה פנו בי / מלכים ורוזנים / קגוהו אליכם / לאוצר סגור / לה.
עם ובלי חתימת צנזור ומחיקות. קולופון: ואנחנו כיהודי' ועוד לקרא לקושי
בתר לקושי הרמנו מכשול הטעיות כידה' הטובה עלינו והוספנו מחול על הקדש
לוח חדשה מסודרת על סדר הלכות הרמב"ם ז"ל והיה כל מבקש מוצא פי
ה' יצא אליה ודרש מעל ספר זה כל מבוקשו בקלות. והיתה השלמתו יו' ב'
יו חשן שנת ופרשת בתם לבבי ובנקי"ן כ"ף עשיתי זאת נשי"ח.

ספר חמשה-עשר

ספר שאלות ותשובות / חברם המאור הגדול הרב רבי מאיר המא"ר / לארץ
ולדרים סיני ועוקר הרים האיר / עיני ישראל בתשובותיו אלה ובבקיאותו /
ובפלפולו. הוא גברא רבא מהרם / אשר רוב ההגהות אשר נתוספו / בספר
משנה תורה להרמבם / זל שנקראו הגהות מיימוניות / הועתקו מתשובותיו /

נדפסו בעייון רב ובתוספת מראה מקום הפסוקים / והתלמוד. וזהי ראשית
מלאכתו ביום שלישי והייה נכ"ו ראשיתנו מצער ואחריתנו ישגא מאד /
לחדש סיון שי"ז לפ"ק. בקרימונה אשר / תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו /
יר"ה ותנשא מלכותו אמן / / ע"י וויצינצ"ו קונט"י.

קח + 15 + 1 (חלק), 4°. לשער מסגרת סי' 1 ובקו העליון מימין ומשמאל
דמות לב. יש פיסוק רב בשורות בין משפט למשפט ואף בין חלקי משפט.
חתימת צנזור בלי מחיקות.

מעבר לשער: למי כל חמדה... הגאון הרב רבי מאיר בר ברוך... ואנחנו
צעירי הצאן בראותנו יופי הספר וטוב טעמו בדרכנו ברוך שככה לו בעולמו.
הוא יחזקנו ויאמצנו ויעזרינו להדפיס אלו השאלות ותשובות מהרם זל ושאר
ספרי קודש כאשר עם לבבינו אמן.

דפים אחרונים "סימני השאלות והתשובות". דף 66: ...למעט טורח מעל
צוארי המעינים בזה הספר הנכבד באשר היתה לוח הנ"ל כאשר מצאנוה
בלתי מסודרת צל מעו"ת ולא סדרים וברצות המעיין לחפש אחר איזה דין
יצטרך לעיין כל הלוח מראשה לסופה עד ימצא מבוקשו אמרנו ידינו תהי בו
להוסיף לוח זו המסודרת על סדרי הלכות הרמב"ם ז"ל למען יפוצו מעיינות
תורתו חוצה...

קולופון (15א): תהלת ה' ידבר פינו על כל תגמולוהי עלינו ובפרט בנתנו
עז ותעצומות לנו להשלים אלה שאלות ותשובות מהר"ר מא"ר ב"ר ברוך
ז"ל הי' יו"י כ"ח חשון שנת ופרשת שניז גוי"ם בבטג"ך ושנ"י לאומי"ם
ממע"ך יפרד"ו ולאוי"ם מלאוי"ם יאמ"ץ ור"ב יעבו"ד צעיר. אכ"ר.

שנת שי"ח

ספר ששה-עשר

ספר כריתות / להרב רבינו שמשון מקינון / בן עטרת החכמים / הרב רבינו /
יצחק זצ"ל / / וכרות עמו הברית לתת סדר בחלקיו ושערי ובתי וחדרי
מוצאיו / ומובאיו לא נעשה כן לראשונים עם תוספת מראה מקום / מהתלמוד.

ונרים תרומה בעין יפה מן החדש על הישן לוח מפתח / לבא שעריו בנקל.
ועל כולם הרמנו תרומה ועלה בידינו דבר / שנגמר מלאכתו על דבר שלא
נגמר מלאכתו באשר ספר כריתות / אשר יצא ראשונה בדפוס כולו סיג כסף
נמאס קראו למו. ואנחנו / קצרנו לפי חסד האלדי וכילינו קוצים. ברדנו
פסולת מתוך אוכל / ולאחר מירוח כל הטעיות שבו הרי הוקבע ספר זה להיות
תרומת / קדש וכל זר יאכל קדש ואיש כי יקנהו קנין כספו הוא יאכל / בו
ויליד ביתו יזכה ויבחין בדרכי התלמוד אשר הוא / סולם מוצב ארצה וראשו
מגיע העולה בו / לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו / / ותהי ראשית מלאכתו
יום ב' שנת ופרשת וישב יעקב נטו כסלוח פה ק"ק קרימונה / תחת ממשלת
אדונינו המלך פיליפ"ו יר"ה אמן. / ע"י ויצניצו קונטי.

עג דף, 4°. המסגרת המרובעת, ס' 1. דף ב, א"ב: הקדמת ר' מאיר ב"ר
משה היילפרון על החיבור ועל המהדורה והשונה בינה לבין דפוס קושטא
רע"ו. "...מצורף כי לא יצטרך עוד אל חבור הליכות עולם, כי הוא חסר וזה
נשלם... ואינו אלא מעתיק... וחשב כי ספר כריתות יקום בבל ימצא, בהיות
מלאכת הדפוס בזמנו עדיין לאור לא יצא... ובכן אחי ורעי תעלו במעלות
הספר... ויהיה לכם הכוסף ליכח ברכת בכסף. - - הכרחי לכל בר אוריין
להיות מצוי הספר הזה בביתו... ואנחנו לאהבת התלמידים השלמי... יצאנו
להוציא כל הצורך הן מילנין קלמין קונדלין כדי שיהיה בתכלית היופי...
ובכן יזכינו האל להתחיל ולגמור עם שאר ספרי הקדש כאשר עם לבבינו
לזכות את הרבים. כה דברי קטן התלמידים מאיר בן הקדוש ר' משה הי"ד
ז"ל המכונה מאיר היילפרון.

דף נח, ב-עב, ב מפתח מפורט למונחים ולעניינים בסדר א"ב. בראשו:
אמר המגיה. על דרך עבודתו. לצורך המפתח חולק כל בית לסעיפים
והסימנים צוינו בגיליון. אין חתימת צנזור ומחיקות.
קולופון (עב, ב): ישתבח העוזר בלתי עוזר אשר עזרנו עד כה להשלים זה
הספ' הנכבד היו' יו' ד' ב' שבט שי"ח לפ"ק פה קרימונה...

ספר שבעה-עשר

הא לך ספר מבחר הפנינים // במליצת החכמים הקדמונים ומשלי
פילוסופים / הראשונים ומוסדם ומצותם ודבריהם וחידותם בכל ענין / שאדם
צריך אליו בחכמה וביראה ובמוסר / ובדרך ארץ מסודר לשערים בכל /
ענינם עם פירושו.

מ דף. 4°. אותיות מרובעות והפירוש ברש"י. נוסח השער מגוף הספר וכן
הוא ממש במהדורת ויניציאה ש"ו. חתימת צנזור בלי מחיקות.
קולופון (מוב): ותשלם המלאכה יום ב' יח לחדש אדר השני שנת שי"ח
לפ"ק פה בעיר קרימונה אשר תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו יר"ה /
על ידי ויצינצו קונטי.

ספר שמונה-עשר

אבן בחן / הללו את שם הספר הזה זקנים עם נערים בחורים בחורי / בצורים
בצורים אבן בחן פנת יקרת מוסד המוסדים. הרימו איש על שכמו / כי נשגב
שמו בחוט הסערה תלויים הררים. מקדא מועט והלכות / דרך ארץ טורי
אבני גזית תבנו פלטר"י. מיוסדי מהשלם / לבי קלונימוס כלו נמוס להאיר
עני העברי. במחשכי / הזמן נמהרי מוכים בסגורים. לקסל נ! המסילה /
ומכשול להרינס. מה לכם לדרנך שחור למאנה חדשונת וחנפי מעוג בילדי
נכרי. משכו / וקחו לכם רצון ושעשועי מפוארי / בני ציון היקרים. ובמעוט
דינרים // נדפס בשנת שי"ח לפ"ק פה עיר קרימונה אשר / תחת ממשלת
אדונינו המלך פיליפו / יר"ה תגדל ותנשא מלכותו אמן / על ידי ויצינצו
קונטי.

לב דף. 4°. על-פי דפוס ויניציאה ש"ו. צילום השערים בעמ' 44-45. בסוף
הספר רשות האינקוויזיטור 19 מארס 1557. חתימת צנזור בלי מחיקות. דף
לא, ב "אלה ראשי כונות הספר... הכלל העולה בפרקיהם לתלדותם".
מפתח.

ספר תשעה-עשר

מהר"ל / הוא מורינו החכם השלם כמהר"ר יעקב / בכ"מר משה הלוי ז"ל
שחבר ותקן מנהגי ק"ק אשכנז / ולהורות נתן בלבם את הדרך אשר ילכו בה
ואת / המעשה אשר יעשו מראשית השנה ועד / אחרית השנה / / נדפס פה
קרימונה / / אשר תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפ"ו יר"ה תתגדל ותנשא /
מלכותו אמן. שנת שי"ח לפ"ק לאלף הששי שמנה / ימים לחדש ניסן / / על
ידי ויצניצו קונטי.

קכ דף, 4°. נוסח השער כבמהדורה הראשונה, סביוניטה שי"ו, ור' צילומס
בעמ' 48-49. מהדורה שלישית, סי' 32. דף קיט, ב-קכ, א: מפתח. בלי חתימת
צנזור ומחיקות. רשות האינקוויזיטור מחודש יוני 1558 בדף קכ, ב.
קולופון (קכ, א): תם וגשלם, תהלה לאל עולם, יוס' י"ז סיון שי"ח לפ"ק פה
קרימונה... ע"י ויטוריו אליאנו נכד המדקדק הגדול הח"ר אליהו בחור סג"ל
זצ"ל ובביתו.

ספר עשרים

[א]

ארבעה טורים משובצים זהב יהיו במלואותם / / ספר ארבעה טורים / לרבינו
יעקב בן / רבינו אשר ז"ל / / אין על עפר משלו מוגה בתכלית הדיוק עם
מראה / מקו' בכל דין באיזו מסכתא ובאיזה דף מהתלמו' / בבלי והירושלמי
ופסיקתא וספרא וספרי / ור"ף ורבינו אשר ורמב"ם והגהות שחדש / הגאון
מהר"ר אברהם מפרא"ג ועם תוספת / ביאור המלות החמורות / / בקרימונה /
קרית מלך רב אדונינו המלך פיליפ"ו יר"ה / בשנת אלי ח"ש גואלי / על ידי
ויצניצו קונטי.

אורח חיים, קיז + 1 (חלק) דף; יורה דעה, צא + 1 (חלק); אבן העזר, נט + 1
(חלק). חשן המשפט, קלט דף, 2°. שער מצוייר, סי' 3. אותיות מרובעות.
ויש טפסים שנדפסו בנייר כחול (זנה, קרית ספר, ה, עמ' 258). הציונים בגיליון
מימין ומשמאל. תחילת כל ספר אותיות מצויירות ומסגרת כמות שער סי' 1.
בלי חתימת צנזור ומחיקות.

בסוף אורח חיים: כל קונטריסי זה הטור הם משלש דפים חוץ מהא' והב' והג'
והאחרון הם משני דפים. בסוף יורה דעה: כל קונטריסי זה הטור המה
משלשה ניירות חוץ מזה האחרון שהוא מארבעה ניירות; בסוף אבן העזר
תיקון טעות. השמטת שורה שנפלה מדף טו, א.

קולופון (קלה.א): ותשלם מלאכת הקדש פה קרימונה יום ה' כ"ז אב שנת
ופרשת יש"ב ה' מחרון אפו ונתן לך רחמים כאשר נשבע לאבותיך.

אם אמרתי אספר' רוב תועלות זה הספ' הנכבד... וטוב הגהותיו ומראה
מקום ובאור מלותיו החמורות ויפיו במלאכ' הדפוס הזמן יכלה והם אינם
כלים. לכן אשמרה לפי מחסום בראותי שהוא ועדין באים בשיטה אחת ועדין
בחתומיו... ובסופה נדפס לוח פרקי המסכתו' על נכון וסדרם למען ירוץ
הקור' במראה מקו' בזה הספ' הנכבד במוצאו בפ' כך וכך במסכת פלונית
אולי לא יכוננו סכו' הדפי' לדפי' תלמודו ולכל הפחו' יעלה על ידי זכרון הפר'
ויעיין בלוח הפרקי' והקל מעליו טורח משא החפוש... על כן אמרתי בשירי:
הן אל יתמה / על החפץ / כל הרואה / טורים אלו... (רשום בהשלמות לאוצר
השירה, HUCA, כרך יב-יג, 1938, עמ' 768). דף קלה. ב שמות המסכתות
ושמות פרקיהן. בראש הלוח: "ויען כי בספר הנכבד הזה ובמראה המקום
שגתוסף בו לרוב פעמים לא הוזכרו בו כי אם שמות הפרקים לבד ובאולי
יש בתלמידים אחד מני אלף שלא ידע מקום תחנות איזה פרק באיזה מסכתא
הוא אמרנו להדפיס בסוף הספר מספר צבא כל המסכתות..."

ספר עשרים

[ב]

אורח חיים / מרבינו יעקב בן רבינו / אשר ז"ל / עם מראה מקום מתלמוד
בבלי וירושלמי / וכל הפוסקים עם תוספת באור / המלות. הוגה בעין רב /
נדפס בקטן הכמות להפקת רצון נערי / בני ישראל למען בחקם ישאוהו / לא
יגעו ולא יעפו וקראו בו כל ימי חייהם / בקרימונה / בשנת אל' ח"ש גואלי /
על ידי ויצניצו קונטי.

450 דף, 8°. מסגרת מרובעת (סי' 1). מעבר לשער חרוזים: אורח צדיקים כאור

נוגה יזהירו כוזהר / הרקיע בעת אוזן שומעת תוכחת חיים. לא נרשם באוצר השירה והפיוט. טור אורח חיים לברו בטופס קטן נדפס תחילה בשונצ'ינו ר"נ בערך. ספר זה הוא היקר שבדפוסים קרימונה וגמצא במוזיאון הבריטי (קטלוג צדנר, עמ' 297) ובארכספורד (קטלוג קוולי 289).

קולופון: ותשלם מלאכת הקדש פה קרימונה יוס' כחאב שנת ופרשת ישו"ב ה' מחרון אפו ונתן לך רחמים כאשר נשבע לאבותיך // והוגה ומסודר ברוב העין על ידי ויטוריו אליאנו נכד המדקדק הגדול הח"ר אליהו אשכנזי סג"ל זצ"ל בבית ויצניצו קונטי.

שנת שי"ט

ספר עשרים ואחד

[א]

ספר הזוהר / על התורה מאיש אלדים קדוש הוא נורא מאד התנא ר' / שמעון בן יוחאי ז"ל עם חדושים רבים והמה / סתרי תורה ומדרש הנעלם ותוספתא על קצת פרשיות. והוספנו חדושים / על זולתינו גם על ספר בראשי' / כל חבור הרעיא מהימ' / וחדושי הבהיר / ומדרש דות / מדרש / חזית ומאמ' תא / חזי והיכלו' ומור' מקום / מהפסוקי'. נדפס / עם רב העין // בקרימונה / קרית מלך רב. אדוננו / המלך פיליפו יר"ה אמן.

בראשית קלב, שמות קכב, ויקרא-דברים קמו דף, 2°. אותיות מרובעות. שער מעוטר מסוג מיוחד, סי' 4. בסופו פרח המצוי בדפוסים שאלוניקי, קושטא וויניציאה. אותיות המילה הראשונה בכל חלק מעוטרות ונתונות בתוך מסגרת מרובעת, סי' 1. מימין ומשמאל לשם הספר והפרשה ציור דמות לב. מלבד סימני הדף יש מספרים לטורי העמוד, כל דף ארבעה טורים. בכל טור מנין השורות, כל עשר שורות מסומנות. לספר שלושה סימני דפים, כדי שאפשר יהיה לכורכו בשלושה חלקים כמו בדפוס מנשובה. בסופו רשיון האינקויזטור, אוגוסט 1558. ר' צילומים בעמ' 124-125, 130-131, 135. דף 2א שיר בשבח הספר והמהדורה (אוצר השירה, סי' 2167): יופי זוהר / זוהר שחר / תוקף שמש / בצהר- / ים. בשורותיו הראשונות סימן יוסף. בסופו:

מהרו ועלו / כסף שקלו / השבי אחר / הרח- / ים / / וקנו לכם / זוהר זוהר /
תוקף שמש / בצהר- / ים.

קולופון (קמו. א): ותשלם מלאכת הקדש מכל מה שיגענו ומצאנו מספר
הזוהר מהתנא האלהי בוצינא קדישא רבי שמעון בן יוחאי זצ"ל היום יום ששי
ר"ח כסליו שנת חמשת אלפים ושלש מאות ותשעה עשר לבריאת עולם.
והוגה על ידי הצעיר חיים בכמ"ר שמואל ן' גאטיניי"ו זלה"ה רופא ולא לו
ועל ידי הבחור כמ"ר ויטורי"ו אליא"נו נכדו של ראש המדקדקים הח"ר
אליהו המדקדק סג"ל זצ"ל / פה בעיר קרימונה אשר תחת אדונינו המלך
פיליפו יר"ה תגדל ותנשא מלכותו במהרה בימינו אמן. פרשת ויאמרו' ל"ו
מצא"נו מ"ם נתולדות. על ידי ויצניצו קונשי ובביתו.

[ב]

זוה"ר כעצם השמים לטוהר / / ספר הזוהר / על התורה מאיש אלדים קדוש
הוא נורא / מאד התנא ר' שמעון בן יוחאי ז"ל עם / חדושים רבים והמה סתרי
תורה / ומדרש הגעלם. ותוספתא על קצת / פרשיות. והוספנו חדושים על
זולתינו / גם על ספר בראשית כל חבור הרעיא / מהימנא. וחדושי הבהיר.
ומדרש רות / מדרש חזית. ומאמר תא חזי. והיכלי' / ומורה מקום מהפסוקי'.
ובסוף הספר / תמצא לוח מפסוקי הפתיחות. ושאר / כל הפסוקים הנדרשים
והנכפלים / בהזוהר. נדפס עם רב העין / בקרימונה / קרית מלך רב. אדונינו
המלך פיליפו / יר"ה אמן. שנת כ"לא יט"ש / ה' את עמו ונסתיים שנת הש"ך. /
ברשיון הויקאריא"ו והאינקוויסיט"ור / / ינראלו כנראה בסוף הספר.
כנ"ל. שער מעוטר סי' 3 (ר' עמ' 125). דף 2 א-ב הקדמה. שלא נדפסה
בטופס א. ובסופה השיר. שחזרו וסדרוהו באותיות אחרות בהירות. שמונה
דפים בטופס ב נדפסו שנית. ואלה הם: בראשית, דף ה-ו; שמות, דף קיג,
קיה-קכב. בכותרות העמודים, מימין ומשמאל לשם הספר והפרשה, אין
הציור דמות לב אלא פרח זעיר כמו שהוא מצוי בסוף השער, ואף בלא זה
(ה.א). האותיות שונות הן לגמרי, בעיקר ג, ט, ף וסימן ראשי התיבות ואינן
מצוייות אף בדפוס קרימונה המאוחרים. האותיות רבתי שבטורים יט-כ,
זעירות הן במקצת בטופס ב. השורות לא תמיד זהות והנוסח שונה בכמה

מקומות. בטופס א דף קכב, סוף שמות, אין בו אלא שני טורים בלתי שלימים. בטופס ב ארבעה טורים. בחלק בראשית, דף כטיב (טור קיד) בין השו' כ-מ תוספת בגיליון, שבשבילה נשמש ציון השו' וסימן היד הוזה ממקומו. בטופס שבמכון בן-צבי אין תוספת זו והמספר והסימן במקומם. בחלק ג, דף קיו משני עבריו השורות הן לאורך הדף ולא בשני טורים ככל הספר ושליש תחתון חלק. אפשר שסודר עמוד אחד ונקבע לו מקום של דף ולפיכך הוצרכו לחזור ולסדרו. חתימות צנזורים עם מחיקות ובלי מחיקות.

חשיבות ההקדמה מרובה לתולדות הכנת המהדורה לדפוס וחסה למהדורות מנטובה, יובא כאן מקצת הדברים:

דף ב,א: זקנים עם נערים. בחורים ויודעי מגלת סתרים / יהללו שם אדני הספר (ומעשיו) כי נשגב הוא בשפר.

...ידענו נאמנה כי תהיה יד כל אדם שולטת בו זקנים עם נערים... ונקינו מאלת הטעיות... כפי אשר מצאנו ראינו בששה סדרינו מהעתקות ומהם שתים היו לנו לעינים. וספרים רבים ונכבדים היו בידנו לאחדים. ואת יהודי אחד חכם חרשים ונבון לחש שלחנו לפנינו להורות לנו את הדרך אשר נלך בה ואת המעשה אשר נעשה... אשר היתה דעתנו קצרה בהם וצרכינו מרובים ויג"ל את האו"ן מעל פי הביאור והגרסא כי רבו כמו רבו חלופי הגרסות לא ראי זה כראי זה. יש אשר ישכון עליהם רוח בני האדם העולים למעלה והמה חכמים מחוכמים מגליל מצרים. ויש אשר תופיע עליהם נהורא מאורא דמחכים... ויש... בגלילות שונים... אז באנו אל ידכתי הבנת הענין על פי בקיאין ואם נצטרפה ההבנה אחרי רבים להטות. אז מנינו וגמרנו כי אין דברי יחיד במקום שנים ובטלנוהו במעוטו. ואם משפט הבקיאין היתה כדברי יחיד אז היה לנו זה ב"ד שקול ויצאנו ידי כולם בשום שכל דברי הרבים בגוף הפנים בכתובה מרובעת. ולגרסא אחרת דברי היחיד בכתובה ספרדית קטנה כמשפט שאר התוספות הבאים לרגליו והחונים עליו... והם תוספתא, וסבא, ספרא דצניעותא, ינוקא, פקודא, מדרש הנעלם, מדרש חזית, מדרש רות, בהיר, מאמר תא חזי, רעיא מהימנא, היכלות... ושם נקרא עליהם למען ימנה סדר הבדלות בין עקר לטפל. לא סרנו ממצות ההעתקות כי לא העלינו לא שני שם ולא שני לשון ולא שני מקום... והעולה על רוחנו היה לעשותו

בדרך גדול וארכו יותר על רחבו, לסבות שלימות וכן רבות חלו פנינו בעתר שלמים וכן רבים. אם... להיות כל איש שורר בו בדרך אחד לצמצם דמי הקשירה, אם לבל יהא ברחוק מקום במקום שאמר הזוהר לקצר יען נכפל בו הענין מספיק לו להראות מקום הכפילה מספר לספר. ולא עשינו כמעשה זולתינו... שהשמיטו הרבה על אפם ועל חמסם של ההעתקות... ואנחנו לא סרנו ממצותם על צד היותר טוב ככפילת החושים באופן כי שלנו רבו"ע היה כפול. גם סביב למשכן הגליון יחנו באותיות לבית מוצאיהם ציו"ן הלא תשאל מראה מקום הפסוקים. גם חלקנוהו לעמודים ולבתים מעשרה שיטין לעשרה שיטין עם שאר יפויים. גם לפעמים צורת יד מראה באצבע באיזה בית מאיזה מאמר לומר ראה זה דבר חדש הוא, ואין בית אשר אין שם מ"ת-חד"ש איזה דבר. וחפץ השם בידינו יצלח לעשות מעין החתימה סמוך לחתימת לוח מהפסוקים הנדרשים והנכפלים ומקומם אים בפסוק ובזוהר... מריה דאברהם מי שמע כזאת ומי ראה כאלה העיני האנשים ינקרו ויחשבו לדבר עם מי שקונה הספר לא לתפארת אדם רק לשבת בית ליפות צורך מקומו למלאותו למען לא יהא ריקות נמצא. אבל אשמים אנחנו כלנו בני איש אחד נחנו כי ישכון עלינו ענן הטעיות לאלפים ולרבבות אך להם נמנעוהו ינתנו הרבבות ולנו האלפים וגייתי נע"ב ספר ותחזנה עינינו. ואמנם זהו פסול איזה טשטוש החוזר להכשירו בגרירה. וחסרון חלוף או השמטת אות יוכל להמנות על היות דבר הדפוס נחוץ לכל שומרי שבת כהלכתה וד"ל. ומעות תיבה יוכל לתקן ליודעים ולקונים אותו לצורך גופו ועצמו, כי אל אלה אשים דברתי ולא לזולתם... ונשא משלינו ונאמר נר' השיר, סי' א.

ספר עשרים ושנים

ספר / / מחיר יין / ביאור חדש טוב ונחמד על מגילת / אסתר שחבר החכם הכולל אריא דבי עילאה / פלפלא חריפתא, חד מרישי מתיבתא דבקהלא / קדישתא עיר ואם בישראל קרא"קא הבירה / אשר שמו נודע בישראל הגאון כמהר"ר משה / בן הקצין והנדיב כמ"ר ישראל / הנקרא איסרלא י"ץ / / נדפס בקרימונה אשר תחת ממשלת אדונינו מלך רב / פיליפו יר"ה. שנת כי לא יט"ש ה' את עמו / ע"י ויצניצו קונט"י ובביתו.

כד דף, 4°. אותיות מרובעות. אותיות ספר שבראש השער מעוטרות. בלי חתימת צנזור ומחיקות. בסוף הספר רשות האינקויזיטור, 17 בפברואר 1559. קולופון (כד, א): בשם הבורא יש מאין. נשלמה מלאכת מחירי ין. היום יום ו' לחדש אדר ש"ט לפ"ק פה בעיר קרימונה. והוגה בתכלית העין ע"י הבחור ויטוריו אליאנו יצ"ו נכד ראש המדקדקים הח"ר אליהו בחור אשכנזי סגל זצ"ל / נדפס במצות ויצניצו קונטי ובביתו.

ספר עשרים ושלושה

ספר ציוני / ביאור על התורה על דרך האמת / להחכם השלם הקדוש רבי מנחם / ציוני בן מהרר מאיר זלחה ממדינת שפיירא / מוגה בתכלית העין עם לוח בסופו מסודר / כולל כל הפסוקים והדרושים והמאמרים / אשר התבארו בזה הספר הקדוש / והגהות רבות התועלת מתוקים / מדבש ונופת צופים / בקרימונה / קרית מלך רב אדונינו פיליפו יר"ה אמן / ח' לשבט שנת ח' לשב"ט / על ידי ויצניצו קונטי ובביתו.

קיו דף, 4°. שם הספר באותיות מעוטרות. ר' צילום בעמ' 80. מהדורה שנייה ר' סי' 27. אישור האינקויזיטור 21 מארס 1559, ונדפס בדף ק"ה. ב. בלי חתימת צנזור ומחיקות.

קולופון (קטו, א): וסליק לה ספר ציוני על חמשה חומשי תורה. בשם אל איום ונורא. פה בעיר קרימונה המהוללה. שנת חמשת אלפים ושי"ט יום ד' שהוא ערב פסח / והוגה ברוב העין על ידי הבחור ויטוריו אליאנו נכד ראש המדקדקים הח"ר אליהו בחור אשכנזי סג"ל זצ"ל / בבית ויצניצו קונטי. מהדורה זו נשרפה ולא שרדו ממנה אלא טפסים אחדים. שנים מהם בירושלים בספריית שוקן ובאוסף ד"ר ישראל מהלמן.

ספר עשרים וארבעה

חזקוני / פירוש על חמשה חומשי תורה / מדויק בכל עז וגבורה יפה וברה / בשנת חמשת אלפים / ושי"ט ליצירה / פה / קרימונה / קריה נאמנה קרית מלך רב פיליפו יר"ה / והוגה בתכלית העין ע"י הבחור ויטוריו / אליאנו

נכד ראש המדקדקי הח"ר / אליהו בחור אשכנזי / סג"ל זצ"ל ע"י ויצניצו קונטיי ובביתו.

קנח דף, 4°. אותיות מרובעות. דפוס ראשון עם התורה ויניציאה רפ"ד. רשות האינקוויזיטור 26 מאי 1559. דפים קנה-קנו נתלשו על-ידי החקירה והם חסרים ברוב הטפסים.

קולופון (קנה, א): והוגה ברוב העין ע"י הבחור ויטורין אליאנו נכד ראש המדקדקים הח"ר אליהו בחור אשכנזי סג"ל זצ"ל / קרימונה ח"י סיון שנת חוש"ה לעזרתי בבית ויצניצו קונטי. ר' צילום בעמ' 76.

שנת ש"כ

ספר עשרים וחמשה

חמשה חומשי תורה / עם קצת פירוש רשי ועם / ההפטרות אחר כל סדרא וסדרא / והפטרות מהמועדים וחמש מגילות / ולמן היום הוסדה עד עתה לא נמצא ולא נראה מלאכת הקדש כזה // בשם המשתחוה תחת הדום רגלי התלמידים / יהודה בן לא"א משה נפתלי ז"ל מקרטס ליב ברעש / פה קרימונה אשר תחת ממשלת אדונינו המלך / פיליפו יר"ה ערב פסח שנת ופרשת / ב'זאת יבא אהרן אל / היקדש ב'פר / ע"י ויצענץ קונטי ובביתו. 2+ קס+ 2 דף, 2°. אותיות צו"ר. החומש מימין באות גדולה וקיצור רש"י משמאל באות זעירה ובצד השמאלי להיפך. שער מצוייר סי' 4 (ר' צילומו בעמ' 28). ראש כל סדרא אותיות מעוטרת בתוך המסגרת המרובעת השכיחה, סי' 1. משני צדי כותרות העמודים דמות לב כמו בס' הזוהר. כל עשר שורות בעמ' מסומנות. שמות חוקרי האינקוויזיציה אחרי הקולופון. מהדורה קודמת שונה בתרגומה נדפסה בקונסטאנץ ש"ד, 4° בלי קיצור רש"י והחלוקה שונה. תחילה החומש כולו. אחריו חמש המגילות ולבסוף ההפטרות. בהקדמה כותב ר' ליב ברעש שאת תרגומו עשה לצורך נשים ולאנשים שלא למדו בילדותם (ר' קטע מדבריו שהעתיק ותירגם ש' אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, כרך א, תל-אביב תרפ"ה, עמ' מ). התרגומים הקודמים הם משובשים, מילים ופסוקים נשתרבבו שלא במקום

והתרגום יצא לוקה. לכן שם ימים כלילות להוציא מהדורה מתוקנת. במקומות הצריכים הוסיף פירוש. דף 2ב שיר באידיש. מנוקד: איך דע שריבער / אלי ויבער / און פרום ליבער / טו איך רופין. קולופון בסוף המגילות (קנו, ב): ויהי כראות המדפים כי נגמרה המלאכה ויפייה / ויפתח את פיו ויעש ברכה / / ברוך ה' אשר לא עזב חסדו / / ונתן כח ותשועה להמדפים יהודה עבדו / / להתחיל ולהשלים המעשה בשמו / ידעתי שאין קץ לגדולת גבורתו / / קולי אשא לבי ארים / לבקש ממנו רחמים להתחיל ולהשלים ספרים אחרים / / ובכן נשלם זאת מלאכת הקדש / היום ערב פסח לניסן החדש / / שנת שין כ' לפ"ק פה קרימונה לפרשת בז'את י"בא א"ל הקד"ש / בשמי ומהוני צעיר התלמידים תולעת ולא איש יהודה ברמשה נפתלי ז"ל הנקרא ליב ברעש / ע"י וויצענצו קונטי ובביתו / לק"י לס"י בנדל"ך נלישועתך קויתי ה', לפורקנך סברית ה', ברוך נותן ליעף כח. על תרגום זה ותרגומים אחרים בידיש ר' נ' שטיף, מיכאל אדאמס דריי ידישע ביכער, פילאלאגישע שריפטן, חלק ב, ווילנא תרפ"ח, עמ' 136-137; מאקס ווינרייך, בילדער פון דער יידישער ליטעראטורגעשיכטע, ווילנא 1928, עמ' 118-123.

ספר עשרים וששה

נ"מגילת ר' מאיר בלשון אשכנז נדפס בקרימונה"ז
נזכר בחמש רשימות הזיקוק ממגטובה בשנת 1595. ראה חנא שמרוק, ראשיתה של הפרוזה הסיפורית בידיש ומרכזה באיטליה, ספר זכרון לאריה ליאונה קארפי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 123-124. לדעתו הוא המעשה על ר' מאיר ש"ץ בעל האקדמות שחי במאה ה"א בוורמיה. ברשימה אחת (סי' 172) צויינה שנת הדפוס ולא עלה בידו לקוראה. בדקתי המיקרופילם שבארכיון הכללי לתולדות ישראל (סי' 205 HM) ומצאתי כתוב קכא. האותיות הראשונה והאחרונה ברורות והאמצעית נראית כ אבל אפשר גם ד'. אם הקריאה נכונה הרי אפשר להניח שאות ש נתחלפה לכותב באות ק וצ"ל שכ"א, דבר המסתבר.

ספר עשרים ושבעה

ספר ציוני / / ביאור על התורה על דרך האמת / להחכם השלם הקדוש רבי מנחם / ציוני בן מהרר מאיר ולהם ממדינת שפיירא / מוגה בתכלית העין / והגהות רבות התועלת מתוקים / מדבש ונופת צופים / / בקרימונה / קרית מלך רב אדונינו פיליפו יר"ה אמן / כ"ה תמוז ש"כ לפ"ק / על ידי ויצניצו קונטי ובביתו.

קי דף, 4°. שם הספר באותיות מעוטרות. ר' צילום השער בעמ' 81 אותיות מרובעות. מהדורה ראשונה, ס"י 23. בלי חתימת צנזור ומחיקות. קולופון (קטא): וסליק לה ספר ציוני על חמשה חומשי תורה, בשם אל איום ונורא, פה בעיר קרימונה המהוללה. שנת חמשת אלפים וש"כ לפ"ק. כ"ה לירח תמוז.

ספר עשרים ושמונה

[א]

ראה זה חדש אשר כבר לא היה לעולמי / במעט כמות רבאיכות בעזר רם על רמ" / / מחזור / / מכל השנה שלם כמנהג האשכנזים. כמחזורי סלוניקי אשר חבר החכם הרזים. זה כמוהו רק שיחזיק המועט / את המרובה. מובטח המעיין בו לא יהיה כסומא / בארובה. כי בו הרבה חרושים גם ישנים. כל / המנהגים לאותות למועדים לימים ולשנים. זמירות / קרוב"ץ ופיוטים תפילות ותחינות. יוצרות זולתות / ומעריבים סליחות וקניות. עם הקריאה כלה כסדר / גם חמש מגילות למקומות רבים נוסף פירוש וביאור / מלות. מלבד שאר חרושים אשר לא היו עדנה / כאשר עיניכם במישרים תחזינה / / ותהי ראשית מלאכתו בחדש כסליו / פה סבינישה / אשר היא תחת ממשלת האדון / ויספיזיאן גונזאגה קולונה יר"ה / / בבית הקצין והנדיב כמ"ר טוביה פואה יצו / שנת / והיה טרם יקרא"ו נשי"ץ / ואני אענה / לפ"ק.

שצב + 2, 4°. אותיות מרובעות ורש"י בגדלים שונים. ר' צילום השער בעמ' 142. בגנוי בית-המדרש לרבנים בניו-יורק חלק ב טופס כחול י"י ריבקינד. קרית ספר, ה. עמ' 162-163. יש טפסים עם חתימות צנזורים ומחיקות הרבה

מאד, ויש בלי חתימות צנוור. מעבר לשער דגל המדפיס טוביה פואה. המחזור אינו אלא חיקוי של מהדורת שאלוניקי ש"ח-ש"ט בערך. אין בו תפילות לימי החול, אולי משום שהסידור מצוי היה בידי כל אדם. מהדורה כזו עם הפי' חזרה ונדפסה בטנהויון שנ"ד(נ?). תיאור מחזור שאלוניקי מבלי להזדקק כלל למהדורה זו, ר' דניאל גולדשמידט, מחזורים כמנהג קהילות יוון, ספונות ספר יא (בדפוס). הספר נשלם בקרימונה לאחר יותר משלוש וחצי שנים. על העיכוב בהשלמת המחזור באו דברי המדפיס שהדפיסם אחרי גמר המחזור:

אמר המדפיס. יודע כל שער עמי כמה טצדקי והרפתקי דערו עלי בטורח עשיית המחזור, כשמו כן הוא, מחזור גלגל חוזר בעולם, הלך בגולה לא שקט על שמרינו. תכליתו לא היה במקום ראשיתו. נעשה בעמל רב וביגיעה גדולה והוצאה מרובה כסידרה ושלא כסידרה. ילידי הזמן הקיפוני סבבוני תלאות רבות. הכל דבידי שמים ובידי אדם צינים ופחיי עידין ועידנין חלפולמו מיום התחלתו ועד עתה דאישתהי גמירתו. רבות מחשבות היה בלבי, להגדיל תוארו ויאדיר, ולהוסיף לו עוד חדושים רבים כאשר הוספתי עליו ג"כ בראשונה, ונמצא מחשבה מועלת אפילו לדברי תורה. ומעיד אני עלי שמים וארץ כי לא לשם כילות וקמצנות ח"ו משכתי ירי אחור אח"כ, רק בראותי כוכבי שמים ממסילותם נלחמו בי, עד כי באתי עד מלון קיצו של שנה. אמרתי בלבי אלכה נא אחרי הקוצרים, תכלה השנה וכללות ופרטות של המחזור הזה. ומ"מ תמצאו בזה המחזור חדושים ותוספות בהוד והדר על כל אשר היו לפניו. וכן נגמר ביום מחזור גדול הזה נשכ"א קודם הרת עולם, יום הששי וערב ראש השנה. אבינו מלכנו חדש עלינו שנה טובה ופתח לנו ידך הקדושה והרחבה. וכפר על חטאתינו וקבל שבים. א"מ כתבינו בספר חיים טובים ושלח ישע מהר לגאלינו אמן כן יהי רצון במהרה בימינו.

אם ת-	חפץ	לידע	גמר	מחזור	זמן	אנה
פתרון	הלא	שאו"ל	שמי	טו"ב	מן פרט	שנה
בסוף	שנת	שב	לפ"ק	בעיר	קרי	מונה
ערב	שנת	ה'ו'ש"י	שלח	גואל	והו	שענה

תם ונשלם תהלה לאל בורא עולם / יום ו' כ"ט אלול ש"כ ערב ראש השנה
שכ"א לפ"ק פה עיר קרימונה תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו ירום הודו
ותנשא מלכותו אמן. ומי שזכנו לגמור זה המחזור ישיע לנו תמיד ויגן
ויעזור / ע"י ויצניצו קונטי.

שנת שכ"א

ספר עשרים ותשעה

ספר / תהלים / עם פירוש החכם הכולל / רבינו דוד קמחי / זלה"ה נדפס
עם/רב העין ומונה / בקרימונה / ע"י ויצניצו קונטי / בשנת א"ס אי"ן קמחי
אי"ן תורה.

4+ רצב דף, 8°. לשער מסגרת המרובעת השכיחה (1). ר' צילמו בעמ'
17. הטכסט באותיות מרובעות מנוקדות והפירוש באותיות רש"י ועירות ואינן
של קרימונה אלא ממש כמו ריווא די-טרינטו (ר' עמ' 19-20). דף 33-ב-24
לוח הקפישולי. מסביב למזמורים משלוש רוחות הפירוש. מספר הדף כתוב
גם בעמ' שלפניו מצד ימין והמזמור משמאל ובעמ' הזוגי להיפך. חתימת
הצנזור בלי מחיקות.

פירוש רד"ק נתקצר במהדורה זו והנוסח מצונזר ביותר. עיין ע"צ מלמד,
פירוש רד"ק לתהלים, ארשת, ספר ב, תש"כ, עמ' 70-95.
קולופון (רצב, ב): ותשלם מלאכת הקדש י"ח אייר שכ"א לפ"ק.
בהלא"ו נברוך ה' לעולם אמן ואמן.

שנת שכ"ה

ספר שלושים

ספר תניא / אפריין נמטייה זכות הרבים תלוי בו כי / האיר עינינו בתורתו
בחבורו זה קטן / וגדול מאספ' לכל המחנות קבץ כל הדינים ומנהגים הראויים
אל איש / הישראלי בלשון צח ונקל / ערך לפנינו שלחן לשמור / את דרך
עץ החיים / נדפס שנית בעין רב ובתוספ' ביאור מלות החמורות / ומפתח

לוח חדשה בחדש מנחם שכ"ה לפ"ק / בקרימונה הבירה תחת ממשלת /
 אדונינו המלך פיליפו יר"ה / ותנשא מלכותו / אמן / ע"י ויצניצו / קונטי.
 6 + קלו דף, 4°. אותיות מרובעות. שער מעוטר, סי' 5 (צילומו בעמ'
 29). הספר נתייחס למחברים שונים. ר' להלן בדברי המהדיר ונתקבלה
 הדעה שהוא ר' יחיאל ב"ר יקותיאל ממשפחת הענוים מחבר מעלות המדות
 (2). לדעת ר' ש"ח קוק לא היה ר' יחיאל אלא המעתיק. עיין עיונים ומחקרים.
 ב, עמ' 270-272. חתימות צנזורים. מחיקת המילה משומד (דף קא). דפים
 3-6 "מפתח למצוא המבוקש... ואם ירצה המעיין לחקור אחרי דרוש מה
 אם יאמר לחפש מראשית הספר ועד אחריתו עד השיגו מבוקשו. הנה באמ'
 נבול יבול... ע"כ קמנו ונתעורר וחלקנו המאמ' הנכבד הלז לשלש עשרה
 עקרים כפי שרש ועקרי דת אמונתנו הקדוש... ואחרי זה נחלק גם כן כל
 עיקר ועיקר לעניינים וסמננו כל עניין ועניין על דרך א' ב' ג' ד'...".
 2א: למה שהרב המורה שם הסבה השלישית המונעת לפתוח הלמוד אורך
 ההצעות... ולכן היתה עלינו יד ה' בהשגחתו הפרטית ויט אלינו חסד לתת
 בלבנו להדפיס שגית חבור המפואר הזה... ממנו פנה ממנו יתד לכל הדינים
 ומנהגים אשר נפוצו בכל הפוסקים... נמצא מי שיהיה בידו חבור זה מובטח
 לו שידע הלכה בכל מקום מבלי שיצטרך לחקור מקור כל דין ודין בספרים
 שונים כי הוא כמו קצור כל הפוסקים... זקנים עם נערי' בו ילכו ולא ייעפו...
 לישנא קלילא נקט בקצרה לא בארוכה... יגענו ולא מצאנו פשר דבר אין
 זכרון לראשונים וגם לא אחרונים מאן הוא מרא דשמעתא... יש אומרי' כי בא
 להם בקבלה שהוא רבינו יחיאל אחי רבינו יעקב בעל הטורים ונראין
 דבריהם כי כן נזכר בחבור זה ואני הסופר יחיאל גם אחז בלשונו דרך סלולה
 ויצא בעקבי בעל הטורים... זה חמשים שנה נדפס ויצא טבעו בעולם... קפצו
 עליו בני אדם מהוגנים לקחוהו נתנהו בבית גנויהם לא דאח אור ולזה נתעלם
 מן העין... ודילכון עדיף מדלהק... אם בשביל דבר שנתחדש בו בביאור
 מלות החמורות אם במפתח ותקון לוח למצוא פרט כל דין ודין אשר לא היתה
 מאז אם בשיב ההגה לא תגורו מאל תשכן באהליך עולה, כי בחמלת ה'
 עלינו הקרה לפנינו אומנים מומחים זריזים ונשכרי' במלאכתם. גם עיני
 המגיה היו פקוחו' על און אחת שבעה עיני' ולא יצא מתחת ידו דבר שאינו

מתוקן ומקובל ושוב ויפה. וביופי אותיות נייר ודיו לא אשבחנו משובח ועומד הוא... בוזו כסף בוזו זהב הקונה ישמח והמוכר אל יתאבל ודאי מי שיתן עיניו ביופי לא יתן עיניו בממון... מתאבק בעפר רגלי מעלתכם שמעון הלוי. מעבר לדף, שיר ובראשי הבתים שמעון הלוי. זו כותרתו: שולי הודו מלאים את ההיכל / והתאפק מי יוכל.

שירו לו זמרו לו הולכי דרך שיחו (אוצר השירה, סי' 1064). קולופון (קלו, ב): ותשלם המלאכה, כדת וכהלכה. מה רב טובו ויופיו, במבחר נייר ודיו. מזוקק שבעתי' ומוגה בתכלית היופי, אשר אין בו שמץ ודופי. בחדש החמישי בשנת חמשת אלפים ושלוש מאות ועשרים וחמש ליצירה / פה קרימוני הבירה.

שנת שכ"ו

ספר שלושים ואחד

וזאת תורת הבית / מנוקה מכל או"ן שגיאת שמיר ושית. חברו / הרב הגדול לחכמים עטרת. ולאנשי השם והגדולים הוא צמרת. ה"ה הגאון רבינו / שלמה ן' אדרת. יסד ביתו באבנים / יקרות לכבוד ולתפארת. בצח / לשון הזהב והאדרת. דינים / הצריכי' לבית האדם רשם / למזכרת. נקרא תורת / הבית יען תפארת / אדם לשבת / בית / נדפס פה קרימוני קרית מלך רב המלך פיליפו / יר"ה. בחדש חשון שכ"ו לפ"ק / ע"י ויצניצו / קונטי. עב דף, 4°. אותיות מרובעות. השער מקושט, סי' 5. מעבר לשער דברי המדפיס:

רודפי צדק מבקשי ה'. במה אקדם לספר שבח מעלת החבור הלזה... הודור אתם ראו זה חדש הוא אשר לעולמים לא הושם בדפוס... ועתה ארי עלה מאשכנז... ה"ה החריף והבקי כהח"ר יודא ב"ר נתן ז"ל ה"ה. איש קראקווי"אה. פזר ממונו בחפצי שמים כבחפצו. ואף אתם עשו ככה. ועיניכם אל תחוס על כיסכם. בטוחים אתם לא תשרו זוייכו בכדי כי גם בעין השכל הונה הגו סיגים מכסף כיד ה' הטובה. ע"כ עושו ובואו. אמת קנו. קנה חכמה

מה טוב מחרוץ. וקנות בינה נבחר מכסף. אלה דברי מתאבק בעפר רגליכם ותלמידי תלמידיכם. הקט אברהם בכמה"ר קלונימוס פישקרול יצ"ו.
בסוף הספר (עב, ב): אם אמרתי אעלה על במתי עב שירות ותושבחות להלל את שם אד"ני מחבר ספר הנורא והנכבד הזה... ובראותי יופי וגמר המלאכה. מערכה מול מערכה. עשויה כדת וכהלכה. מוגה ע"י איש אלקים קדוש בקי בכל משכיות חמדה וחדרי הלכה. ואפתח את פי ואעש ברכה. ואשא משלי ואומר ככה:

אשורר ואבע בזמר מרובע לשוני תשבע. לעולל ויו - נק - - -
אפרוח שעדיין לא נתפתחו עיניו קטן שבתלמידים. המדבר הנני אברהם בן לא"א הנעלה כמה"ר קלמן איש פישקרול יצ"ו. בראשי הבתים אברהם בר קלמן. אוצר השירה. סי' 7856.

קולופון: תם וגשלם ספר המפואר ספר תורת הבית. לא הניח אחריו עוללות כנוקף זית. גם לא עלה בו שמיר ושית. וטעות ושגיאה לא בא אל הבית. ותהי השלמתו בימי חנוכה שנת שכ"ו לפ"ק פה קרימונה אשר תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו יר"ה ותנשא מלכותו אמן. ע"י ויצניצו קונטי ובביתו.

ספר שלושים ושנים

מהר"ל / הוא מורינו החכם השלם כמהרר יעקב בכמ"ר / משה ס"ל ז"ל / שחבר ותקן מנהגי ק"ק אשכנז / ולהורו נתן בלבם את הדרך אשר ילכו / בה ואת המעשה אשר יעשו / מראשית השנה ועד / אחרית השנה / / נדפס שלישיית וטוב אחריתו מראשיתו כי נתוספו בו / ביאור מלות חמורות. ואי זה דברים נתחדשו / בו כאשר עיניכם תחזינה מישרים. / / פה קרימונה הבירה / אשר תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפו / יר"ה תתגדל ותנשא מלכותו אמן / ע"י ויצניצו / קונטי.

קטו דף. 4°. שער מצוייר, סי' 5. מהדורה קודמת, סי' 19. אותיות מרובעות. דף קטו, א: מפתח למצא כל הנמצא כתוב בספר. חתימות צנזורים בלי מחיקות.

קולופון (קיד, ב): התהלה והשבח לעלת העלות... אשר עד כה עזרנו...

להוציא שלישיית לאור תעלומת זה הספר הנכבד... ותהי השלמתו בירח בול.
שנת חמשת אלפים ושלש מאות ועשרים וששה ליצירה / פה קרימוני הבירה.

ספר שלושים ושלשה

ספר אמרי נועם // ביאור על התורה יפה לכל חיך ינעם. ע"ד / הפשט יתנהג
כפעם בפעם. קושיות / ותירוצים דברים של טעם. מתוקים / מדבש ונופת
צופים וטוב טעם. / דרכיו דרכי נועם. צוף דבש / אמרי נועם // נדפס שנית
בעין רב ונמרץ מסוקל ממוקשי / הטעיות אשר נפלו בראשונים. / בחדש
חשון שכ"ו לפק. // בקרימונה קריה מפוארה / תחת ממשלת אדונינו המלך
פיליפו / יר"ה ותנשא מלכותו אמן אמן / ע"י ויצניצו / קונטי.

נ דף. 4. אותיות מרובעות. שער מעוטר, סי' 5. מעבר לשער: אליכם אישים
אקרא. טעמו נא וראו דברי פי חכם חן... לכו שברו ואכולו. מזון הנפש מועיל
בזה ובבא. ומאן דבעי סם חיי יגש הגה. אלאנו! דברי תולעת ולא איש: אברהם
בכמה"ר קלוגימוס פישקרול.

קולופון (נ.ב.): ותשלם מלאכת הקדש. בעשירי ועשור לחודש, פה קרימוני
שנת שכ"ו לפ"ק ע"י ויצניצו קונטי. ובכן ויהי נועם ה' עלינו לעשות ספרים
הרבה אין קץ. אמן ואמן.

אמר המגיה... נגד הבקיאים... ויודעי מעשה הדפוס... אתנצל ואומר לבל
ישימו אשם על המגיה אם ימצא איזה לשון מגומגם בספר הזה. ידע כי כן
נמצא גם כן באשר יצאו ראשונה מדפוס קושטנטינ"ה. ולא רציתי לשנות
הלשון כי מי יבא אחרי המלך... אמנם ברוב המקומות שהיה מטושטש
ומילתא דמשתמע לתרי אנפי, ע"פ סופרים וספרים הטבנו חסד עמו להעמיד
הלשון על צביונו... כי הראשונים היו חרותים על לוחות האו"ן... כלל העולה
מדברי אלה. אם ימצא איזה דבר מתוקן כהלכתו יתלו אל הרב המחבר
נ"ע... ואם לאו יהיה הקולר תלוי בצואר בעלי דפוס הראשון... ולא עלינו
תהיה תלונת שום אדם... אלה תמצית דברי. השומע ישמע והחדל יחדל.
ואשר ידין אותי לכף זכות ידינהו גם כן אלוה ממעל, ומאתי תקדמנו ברכת
טוב. הקטן דוד נורלינגאן.

ספר שלושים וארבעה

מגלת ספר / / נמצא בידי ספרדי אחד ובה כתבים רבים חדשי לא שערורי ראשוני / לשון צח וקצר בפנים שונים לא ראי זה כראי זה. מורים הדרך / ילכו בה הנערים לאמן ידיהם לכתוב איש לרעהו לשון מדברת / גדולות והמה דגלים כוללים כל הבא לצבא צבא לכל עבודת / הקודש בכל מוצאי ומובאי משא ומתן אשר בחק האנושי כאשר / חרות על הלחות בתחלת ספר זה / / עוד נתוסף עליהם שער אחד בגדר השיר. באופן שכל איש ואיש / ילמוד לנעשות נ! שירות מאושרות ומשקולות מעולות בתנועות / ויתדות בלשון מולץ ערב וקצר / / גם בסוף הספר התחלות רבות לכתוב לכל איש ואיש כפי גדרו / ומעלתו באופן שהמגלה זאת תכלול שלמיות רבות במרוץ / שמושיי העבריי / / נדפס שנית על ידי ווינצינצו קונטי בחדש טבת / שכ"ו לפ"ק / בהשתדלות המזכה אשר הוציא לאור ספר כתבי קודש / / בקרימונה.

47 דף, 8°. בלי סימני הדפים, אולי משום שהאגרות הן קצרות ומסומנות. השער בשמות השיר (44-45) באותיות מרובעות. דף 2א-6א "לוחות כתבים". חתימות צנזור בלי מחיקות. על-פי מהדורת ויניציאה שי"ב, שנדפסה "על-יד דניאל קורנליי אדיל קינד". ואף שם בלי פאגינאציה. נוסח השער מועתק מן המהדורה הראשונה ולא זו בלבד אלא שבסופו כתוב: בהשתדלות המזכה אשר הוציא לאור ספר כתבי קודש / זה שלמה אלט שול בכמ' יהושע אלט שול ז"ל. גם בסוף ההקדמה בא שמו והושמט בדפוס קרימונה. ר' צילום השערים בעמ' 46-47.

ספר שלושים וחמשה

מלות ההגיון / שחבר הרמב"ם ז"ל עם שני פירושים / / בהיות גדר האדם ב"ח מדבר והדיבור החיצוני הוא אות וסימן לדיבור הפנימי מי הוא זה ואיזהו / אשר לא נגע בלבו הגיון סלה הוא המלמד אדם דעת ובינה ויורהו איכות הדיבור / ומתכונתו דבור על אופניו ולהיותו כשלחן ערוך יגעתיו ומצאתי ב' פירושים אשר / הציעו לפני התלמידים והכינו להם הדרך להבין ולהשכיל כונת ספר ההגיון / מוצאו ומובאו בדרך קצרה ולגודל ענוותנותם לא הזכירו

שמים / על ספר כי כוונתם הייתה להועיל לזולתם ולא על / מנת שיקראו רבנים
וחכמים.

אתם בני אל חי בואו ברנה נא משכו קחו לכם באור להגיון
בינו והבינו נועם וצוף מיליו כי אין ערוך אליו משל וגם דמיון
רדפו להשיגו עמדו עלי סודו תפשו והביאו אותו לאפריון
התבוננו וראו מיטב נייר ודיו שחור ואותיות יפות ונקיון
מהרו והורידו גא אמתחות כסף שברו אכולו ל- שובע ורצון
בשנת שכ"ו לפרט תזכו במקח טוב עשיר ורש יחד עני וגם אביון
נדפס שנית ע"י ויצינצו קונטי בחדש אדר / שנת שכ"ו לפ"ק פה / קרימונה.
כ דף, 4°. מלות ההגיון באמצע באותיות מרובעות והפירושים אחד מימין
ואחד משמאל. נדפס על-פי מהדורת ויניציאה ש"י, ועל-פיה השער והנוסח
אלא השיר הוחלף וסימנו אברהם, והוא בלי ספק ר' אברהם פישקרול. ולא
נרשם באוצר השירה. בלי חתימת צנזור ומחיקות.
קולופון (כ.ב.): בראותי זה הספר... לפקוח עורים לידע מה שנשיב את
המינין המצרים... ואשא משלי:
קנה חכמה / קנה בינה למנה... (אוצר השירה, סי' 372).

ספר שלושים ושישה

ספר רוח חן עם פירושו / /

ספר זה נקרא רוח חן חבר אותו גבר נבון
פיהו מור וקציעו' טוחן זאת ליהודה אבן תבון
ובשם האל לבות בוחן נדפס שנת שכ"ו לחשבון
נדפס שנית בעיון רב וגמרץ פה קרימונה / תחת ממשלת אדונינו המלך
פיליפו יר"ה / ויהי נועם ' עלינו לזכות את הרבים / ולעשות ספרים אין קץ
אמן ואמן / / ע"י ויצינצו קונטי.

כ דף, 4°. שער מקושט, סי' 5. מילה ראשונה של הספר (ביא) במסגרת
המרובעת (סי' 1), אלא שמימין ומשמאל העיטור שונה ומעליו כתר. הספר
באותיות מרובעות והפירוש מסביב משלושה צדדיו באותיות רש"י. נדפס
על-פי מהדורת ויניציאה ש"ט והשיר הוא מחיבורו של אליהו בחור ושמו

עליו אלא שפרט השנה הוחלף. השיר נרשם באוצר השירה. מילואים 17.
ולא על-פי מהדורה זו. בסופו לוח טעיות. דף יח. ב: נשלם ספר רוח חן
וביאורו / ועתה ארשום לך קצת מביאורי השמות אשר ישמשו בהם
הפילוסופים שלא נתבארו בחבור הזה.

קולופון (כ.א): אמר אברהם בכמה"ר קלונימוס פישקרול יצ"ו. מודעת
זאת יודעי דת ודין טיב הדפוס ומי שיש לו עסק בו. כי אין צדיק במלאכה זו
אשר יעשה טוב ולא יחטא. יען כי מלאכתנו נעשית ע"י אחרים אומנים אשר
לא מבני ישראל המה. וכבר התנצלו על ככה גדולים וטובים ממני אשר
קטנם עבה וכו'. ואם לויתן בחכה הועלה מה יעשו דגי רקק. ואף כי זעיר
שם זעיר שם מן הטעיות נפלו בחבור הלזה ורובם אינם כ"א בחלופי אותיות
וחלופיהם ויו"ד קרתא קא חזינא הכא מ"מ אמרתי יותן איפוא ויכתבון מילי
טעיותיו ויוחקו על לוח האבן האו"ן אשר נפל בזה המאמר. ועי"ז נאמר מעוות
יוכל לתקן למען יהיה החבור בתכלית השלימות כאשר עיניך תחזינה
מישרים.

ספר שלושים ושבעה

נמחזור / ספרדים מימים / נוראים / סדר סליחות ללילי אשמורות / וסדר
תפלות ראש השנה / ויום הכפורים / מסודרים באופן שאין צריך לחזור /
לאחריו ולחפש שום דבר אלא הכל / מסודר בכל תפלה ותפלה / בפני
עצמה / ומוגה בתכלית הדיוק / נדפס פה קרימונה / אשר תחת ממשלת
אדונינו המלך פיליפו יר"ה / שנת שכ"ו / על ידי ויצניצו קונטי.

רכז דף. 8°. אותיות מרובעות מנוקדות. הדינים והפירושים באותיות רש"י.
לא ידוע. וטופס שלם לא נמצא בעולם. השער על-פי הגוסס הקבוע במחזורי
ספרד דפוס ויניציאה. כגון שמ"ד ושע"ד. דפים ב-כד שבין תפילת ליל
כפור לשחרית של יום ומדף קט ועד הסוף נמצא באוסף זנה שבמכון בן-צבי
מכורך עם מחזור בשם זה שנדפס בוויניציאה שמ"ד. זנה רשם שגם מחזור
זה נדפס בוויניציאה. אחר-כך רכז ד"ר ישראל מהלמן טופס שני מדף פא
וחסרים בו כמה דפים. האותיות המרובעות דומות בסגנון ובגודלן לאותיות
סביוניטה-קרימונה. כגון דברי הימים למלכי צרפת ולמלכי בית אוטומאן

התוגר ולחם יהודה (ש"י"ד) ומגילת שיר השירים עם פירוש ר' אברהם תמך ז"ל (ש"י"ח). אלא שאין הן מנוקדות מלבד מחזור אשכנז (28). במחזור זה האותיות הן מעורבות ובמחזור ספרד האותיות הן בדרך כלל מסוג אחד ונראות חדשות וברורות. אותיות רש"י הן ממש של קונטי והאותיות המרובעות הגדולות הן של בומברג שבהן השתמש קונטי במחזור אשכנז ובעוד כמה ספרים שהדפיס. כיוון שברור הדבר שבשנת ש"ט נסגר בית דפוסו של ר' טוביה פואה בסבינויטה ולא חזרו ונדפסו ספרים עבריים בעיר זו עד שחידש בה קונטי את מלאכת הדפוס בשנת שכ"ז הרי שמחזור זה נדפס בקרימונה. בכל דף ראשון של קונטרס צויין למטה מימין למספר הקונטרס "ספניולו". הדפים הראשונים עד דף פ היו תפילות ראש השנה. דף פא. א: לעשרת ימי תשובה; סדר תפילות יום הכפורים; תפלת ערבית. בסוף תפילת הלילה צורפו גיליונות (דפים א-כד). ובהם בדף בא: כתר מלכות; יד. ב: בקשות. לך אלי תשוקתי ופיוטי חול. שבת וימים נוראים שבסדר התפילות כמנהג ספרדים הנקרא "תמונות תחנונות תפלות ספרד" נמצאים בראש הסידור. הסבר לכך בדף האחרון (רכז): כתר מלכות עם הבקשות הם שלשה קונטרסים / שייכים קודם שחרית ליום כפור ומקומו / בין קונטרסים יג ויד. והדברים נכתבו גם באיטלקית. ממהדורת שמ"ד ואילך (בתמונות תחנונות שמ"א הפיוטים רק בראש הסידור) שובצו הפיוטים במקומם. אף-על-פי-כן לא שינו ממנהג המדפיסים והדפיסו קבוצה זו יחד בין תפילות ליל כיפור לשחרית של יום במספר הדפים הכללי. וכך נוצרה כפילות ללא טעם. כפי שנמצא גם במחזור שכ"ו. שהפיוט "שמע קולי" נמצא במקומו דף פא.א וגם בבקשות דף יו. א. ואין לדעת אם אין כפילות זאת גם בפיוטי ראש השנה. דומה, שמחזור שכ"ו הוא מחזור ספרדים הראשון שיוחד לימים נוראים. תחילה נגרר אחרי ספר התפילות הכולל תמונות תחנונות, ומשמצא שרוב הפיוטים לא שובצו במקומם הדפיס גם את הפיוטים שלא שייכים למחזור זה. מקומם נקבע כאן כיוון שכתר מלכות נאמר באשמורת יום הכיפורים. ואכן בדף שלפניו (קד. ב) כתוב: שחרית יום הכפורים אומרים כתר מלכות עד צורי וגואלי... וקודם שאומר נשמת אומרים בקשה לך אלי תשוקתי. ה' נגדך כל תאותי. נוסח זה ממש נמצא גם במחזור שמ"ד (דף ריא. א)

כתר מלכות

לרבי שלום ג. נקירול

בתפילתי יסבון נמר כי בהלמד יושר וזכות
ספרתי בה פלאי אל חי בקצרה אך לא באריכות
שמתי על ראש מהללי וקראתיה כתר מלכות

נפלאים

מעשיך ונפשי יורעת מאד: לך יי
הגדולה והגבורה והתפארת
והנצח וההוד: לך יי הממלכה
והמתנשא לכל לראש והעושר והכבוד: לך ברואי
מעלה ומטה יעידו כי המה יאברו ואתה תעמוד: לך
הגבורה אשר בסודה נלאו רעיונינו לעמוד כי עצמת
ממנו מאד: לך חביון העוז הסוד והיסוד: לך השם
הנעלם ממתי הכמה והכח הסובל העולם על בלימה
והיכולת להוציא לאור כל תעלומה: לך החסד אשר
נבר על ברואך והטוב הצפון ליראיך: לך הסודות
אשר לא יכילם שבח ורעיון והחיים אשר לא ישלוט
עליהם כליון והכסא הנעלה על כל עליון והנה
הנסתר ברום חביון: לך המציאות אשר מצל מאור
נהיה כל הויה אשר אמרנו בצלו נחירה: לך ניש

ספנינו א ד ג

מחזור ספרדים

ובשלפניו ואף-על-פי ששיבץ את הפיוט הגדול לך אלי תשוקתי בערבית
(בתוספת דף 24 ואילך) נכלל בבקשות דף רכו ואילך.
מחזור זה חשוב מבחינת הפיוטים הכלולים בו וחקר התפתחותו של המחזור
כמנהג ספרד.

תיקונים מאימת החקירה בעלינו לשבח: וגורלנו ככל המונם ואנחנו
משתחווים... בתפילת ימים נוראים: כי תעביר חטאים בזדון מן הארץ.
קולופון: תם ונשלם שבח לאל עולם המחזור מימים נוראים / ראש חדש
ניסן שנת ה' אלפים שכו.

ספר שלושים ושמונה

זכרון חורבן הבית / / אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני. הן על / כפים חקותיך
חומותיך נגדי תמיד. ולזכות את הרבים כדי / שיתאבלו על ירושלם ויזכו
לראות בשמחתה כדכתיב שישו / אתה משוש כל המתאבלים עליה נערנו
חצנינו לחקוק / בעט ברזל ועופרת חורבן הבית בראשונה ובשנייה בעו"ה /
הכל באר היטב עם פירוש יפה. ואף כי נמצא כזאת / מפוזר בספרים גדולים
זעיר שם זעיר שם / מ"מ לא נמנענו מלהדפיסו כי אולי אין / כל אדם זוכה
להן מצורף לאשר / כי זה בחיקם ישאווהו ועל / כתף יסבלוהו / / נדפס / פה
עיר קרימוני / / בין המצרים שנת שכו"ו לפ"ק תחת כנף / מעלת אדונינו
המלך פיליפו / יר"ה ותנשא מלכותו / אמן / ע"י וויצינצ"ו קונט"י.
12 דף, 8°. נמצא בספריית הבודליאנה באוכספורד וצילומו במכון בן-צבי.
הטכסט באותיות מרובעות והפ"י באותיות רש"י. ר' צילום השער בעמ' 42.
מעבר לשער מבוא קצר על המתאבלים על ירושלים (בבא בתרא ס.ב.
ועוד). ובסופו: "ע"כ כל מי שיש לו מוח בקדקדו ליעיין במילי דחורבנא
ויתאבל על הקודש ועל המקדש ויזכה לנחמה בימיו ובימינו..." / דף ב.א:
"תנן התם במגילה חמשה דברי" אירעו את אבותינו..." / ואינו אלא
בתענית כה. ב. דף ג.ב. אגדות החורבן על-פי גישן נה. ב ואילך. קולופון:
השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם.

ספר שלושים ותשעה

חמשה חומשי / תורה וחמש מגלות עם פירוש מאור הגולה / רבינו שלמה
יצחקי ז"ל. וההפטרות כמנהג ק"ק אשכנז והספרדים והלועזים יצ"ו. עם
פירוש הרב רבי דוד קמחי ז"ל היושב ראשונה במלכות פירוש המקרא. עין
לא / ראתה כל אלה עד היום. ועם לוח ומפתח בסוף הספר. מורה מקום

תחנות הפרשה / שקורין בכל מועד ומועד. וכן איה מקום ההפטרות שמפסידין מידי שבת / בשבתו וחדש בחדשו ומועד במועדו הכל רשום בכתבו אמת באר היטב למען ירוץ קורא בו / / לא זו אלא אף זו הוסיפו המדפיסים ליפות מלאכת ה' החדשה בדקדוק כל מלה ומלה בחסר ויתיר / ואותיות גדולות וזעירות וכתוב ולא קרי. וקרי ולא כתיב. וסתומות ופתוחות על פי המסדה. דומה / לתיקון ספר תורה. הכל כאשר לכל מנוקד בראוי ומוגה היטב מזוקק שבעתיים / / כאשר נכספה וגם כלתה נפש המדפיסים לתת שלימות אל החבור הלזה נוסף על המפורסמות שאינן צריכות ראייה כאשר עיני כל רואה יחזו ועפעפיו יבחינו. הוסיפו עוד לציין כל סדר ופרשה איך נחלק קריאתה לשבעה גברי. ואיך נחלקת קריאת / פרשה ראשונה למנחה ע"ד כהן לוי וישראל. באופן כי לא ייעף ולא ייגע יונק עם איש שיבה למצוא / כל מבוקשו. כאשר כי הכל מסודר לפניו באופן נאות כשלחן הערוך / / זאת ועוד אחרת הפליאו עצה והגדילו תושיה המדפיסים יצ"ו להוסיף נופך אחר, כי יצאו ולקטו מפניני צחיות הרב בעל / הטורים ז"ל הנחמדים מזהב ומפז רב. ומפרפראותיו המתוקים מדבש ונופת צופים / וקבעום בתוך החבור הלזה והמכתב מכתב אלקים הוא / / נדפס ע"וויצינצו קונטי ובביתו תחת ממשלת אדונינו / המלך פיליפו יר"ה שנת שכ"ז ליצירה / פה קרימונה.

החומש קפו דפים, המגילות כח וההפטרות סה+1, ברכות ההפטרות ומפתח ההפטרות, 2°. בשער דמות מיתולוגית חדשה שמכאן ואילך נדפסה בבית דפוסו בסביוניטה. הטכסט באותיות מרובעות גדולות. החומש לא נמצא בארץ ורשמתי על-פי צילום שקיבלתי מגנז' בית המדרש לרבנים בני-יורק. המילה שיר שבראש חלק המגילות מצוידת ונתונה בתוך המסגרת המרובעת (1). מילה ראשונה של הפטרת בראשית נתונה במסגרת מקושטת (ר' מחזור). חתימת צנזור בסוף המגילות וצנזור אחר בסוף ההפטרות. בהפטרות יש מחיקות.

מעבר לשער: אל עין הקורא דברי שלום ואמת. ישתבח אדון הכל, ממציא כל, והוא כל יכול. האל המאזינו חיל להתחיל וגם לגמור חבור קדוש כזה. החומש עם פ"י רש"י ז"ל וההפטרות עם פירוש רד"ק ז"ל. בואו ונחזיק טובה

גם אל המדפיס מיסיר וויצינצו קונטי כי לא נתן בכיס עינו ולא חס על ממונו ולא צמצם במאומה מהמצטרך להדפסת חבור המעולה הזה. כאשר החבור מעצמו משבח ואומר. הן כמו ביופי אותיות אשר המציא מיסיר וויצינץ הנז', וכמו גם כן בהשגחה והשקפה לטובה ופקיחת עין המגיה אשר בחר לו. וסוף בכל דבר המצטרך אשר הוא לו לשם ולתפארת כאשר האמת תעיד לעצמה. והנה מיסיר וויצינץ הנז' נוסף על דפוס לאטינ"ו שיש לו בקרימונה. עתה האהיל גם בסביונישה להקים לו שם גם כן בית דפוס עברי וגם לאטינ"ו. לעבודת מעלת השר והאדון השר ויספיוזאן גונזאגה קולונה יר"ה. וגם שם לא יקווה ממסיר וויצינץ הנז' רק חבורים מובחרים ויקרים בכל יקר ומעלה. כמו מספרי לאטינ"ו כמו כן גם מספרי עבריים (כאשר תמיד בקש למצא דברי חפץ וכתוב יושר. ופעל ועשה בהיותו גם בקרימונה כאשר מעשיו הוכיחו ומוכיחין עליו) ועם חסד לא מעט אל כל מי אשר ידבנו רוחו לגשת אל המלאכה ואשר יחפוץ במלאכתו. אליו הוא נודר להתנהג עמו בכל מדת נדיבות וחסד שאפשר.

קולופון בסוף ההפטרות (סה, ב): ברוך רחמנא דיהיב אוריאן תליתאי לעם תליתאי בירחא תליתאי... עד כה ברכנו ה' להדפיס החבור המפואר והנכבד הזה אשר כל רואיו יכירו ולא תשעינה עין רואים ושעשע יונק עם איש שיבה גמול ידו הדה... בההפטרות עם פירוש הקמחי ורש"י ז"ל יחד. עין לא ראתה זולתי אלה. והם הכרחיות מאד לאשר בשם ישראל יכונה. כי לפעמים יקשה לו איזה דבר ואין כל אדם זוכה להיות לו הכ"ד עם הפירוש ואז ישאר במבוכותיו. על כן נערנו חצנינו ואזרנו מתנינו למלאכה הזאת למען ירוץ הקורא בו מידי שבת בשבתו. וכדי לזכות בו את הרבים נדבה רוחינו להדפיסו פה קרימונה שנת שכ"ו. תחת ממשלת מעלת אדונינו המלך פיליפו יר"ה ותנשא מלכותו אמן ע"י וויצינצו קונטי.

דומה שבפרש השנה נפלה טעות. שכן לא רק בשער אלא גם בסוף החומש נזכרה שנת שכ"ז.

סביוניטה שכ"ז

ספר ארבעים

צדה לדרך וזוודין לאורחא // חברו הגאון המופלא ואביר הרופאים מהר"ר
מנחם ן' זרח זצ"ל / אשר דלה דלה ממעין המתגבר בן בנו של הרא"ש
מאור הגולה זצ"ל והגדלנו והוספנו מאשר היה לפנינו ביאור קצת מלות
ערביות / ובראש כל פרק ופרק הנכלל בו ולוחות העבור / ונוסף על הלוח
סימני הדפים מהמאמרות / והכללים והפרקים. למען ירוץ / הקורא בו. ולא
ילאה למצא מבוקשו / ונזר אלהיו / יהיה על ראשו // נדפס בסביוניטה / אשר
היא תחת ממשלת / האדון ויספסיאנו גונזאגה קולונה ירום הודו / על יד
וויצינצו קונטי ובביתו.

רסא דף, 4°. הדף האחרון הוא קונטרס שלם ויש בו שני לוחות העיבור. דפוס
ראשון פירארה שי"ד. יש בה השמשות דברים שכנגד הנצרות. ועיין "זנה.
קרית ספר, ז, תרצ"א, עמ' 485.

מעבר לשער: "אמר המגיה... בהעתקתנו הראשונה... מצאנו מלות רבות
ערביות... אשר נעלם פתרונם היום הזה. ואנכי עבדכם אף כי לא מזה ולא בן
מזה נערת את חצני לפרש קצתם... ובנותי בספרי ויגעתי ומצאתי ביאור
הסמנין... ובלשון לעז רמותי... בררנו האוכל מתוך הפסולת הוצאנו
השמרים וקלטנו את הסולת... לכן משכו וקחו בשברי"י לכם מטה לח"ם...
ואשא משלי...

יהי גא זה / למקנה לך / ותעשה טוב / בעיני אל...
...צעיר המחקקי ישראל הזפרוני מגווסטאל"ה תושב גאזולו.
השיר סימנו ישראל. אוצר השירה, סי' 1237.

ספר ארבעים ואחד

פרקי רבי אליעזר // הוא רבי אליעזר בן הורקנוס הנקרא רבי אליעזר
הגדול והיה מכת חכמי / המשנה המקבלים והיה בדור הי"א בזמן הנשיא
רבן גמליאל השני / בנו של רבן שמעון בן גמליאל וזה רבי אליעזר הגדול

היה / בעל אחותו של רבן גמליאל הנשיא ומחכמי דורו / רבי יהושע בן חנניה.
 רבי אלעזר בן ערך / ואונקלוס הגר ורבי יוחנן בן נורי / / ורבי יוסי בן ברוקא /
 ושמואל הקטן / / נרפס פה סביוניטה / אשר תחת ממשלת האדון / ויספיסיאן
 גונזאגה קולונה י"ה / בשם הר"ר אליעזר יצ"ו מברוינשוויג בשנת שכ"ז
 לפ"ק / על ידי וויצינצו קונטי ובביתו.

מו דף, 4°. אותיות מרובעות. נוסח השער והקולופון מועתק ממהדורת
 ויניציאה ש"ד. בסופו מפתח.

קולופון (מו. א א): ותשלם כל המלאכה יפה וברה... פה סביוניטה הבירה...
 ע"י מסי"ר וויצינצו קונטי הבקי במלאכה. ותהי השלמתו בחדש אב שנת
 שכ"ז לפ"ק פרשת תחין ורביתם ובאתם וירשתם את הארץ. ה' יזכנו להדפיס
 הספרים אשר בלבנו להדפיס ולהרביץ תורה בישראל ולזכות את הרבים.
 ומסביוניטה תצא תורה ודבר ה' מירושלים בימנו ובימי כל בית ישראל אמן.
 המחוקק יחזק. והקורא בל יזק.

ספר ארבעים ושנים

ספר הליכות עולם / שחבר הנבון רבי ישועה הלוי / זצ"ל / עוד יש בזה החבור
 ספר / מבוא הגמרא / לרבי שמואל הנגיד זצ"ל / נרפס פה סביוניטה / תחת
 ממשלת האדון ויספיסיאן גונזאגה קולונה ירום הודו אמן / על יד וויצינצו
 קונטי ובביתו.

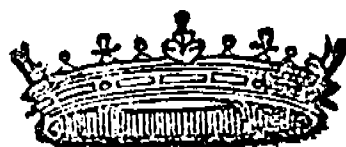
לח דף, 4°. אותיות מרובעות. על-פי ויניציאה ש"ה.
 קולופון (לח. ב): ותהי השלמתו פה סביוניטה בבית מסיר ויצינצו קונטי.
 ר"ח אלול שנת שכ"ז לפ"ק בס"ד.

ספר ארבעים ושלושה

נסדור אשכנזי / מיט מענכר לייא מער דרינ' אונ' / מיט דעם שיר היחוד
 אונ' די / פרשיות, שקלים, זכור, פרה / החדש, די בור אין אונזון / תפלות
 ניש זיין גוועשט / גידרויקט.
 סביוניטה שכ"ז.

תנא דף, 8°. אותיות מרובעות ורש"י בעזרות ובגדלים שונים. יקר מאוד

במציאות ולא נודע לרושמי רשומות. "ריבקינד, הזכירו בקצרה רבה
ובמאמרו יידיש אין העבראישע דרוקן ביזן יאר ת"ח - 1648, פנקס, ספר
א, ניו-יורק 1928, עמ' 36) ונתן את זמנו עניין לשנים 1551-1560. הטופס שהיה
בידו הוא של בית-המדרש לרבנים בניו-יורק ותחילתו דף קסח. טופס
שבאוסף זנה במכון בן-צבי חסר עד דף קנט ועוד כמה דפים שהושלמו
ממהדורת ויניציאה ש"ט ואין בו הסוף. מפי ד"ר "רוזנוואסר, הממונה על
הספרים העבריים במוזיאון הבריטי, שמעתי שבידו טופס שחסר עד דף קיג,
והוא הואיל לשלוח לי צילומים של כמה דפים. מן המפתח שבסופו נדע שעד
דף זה כלל הסידור תפילות חול ושבט וראש-חודש, כלומר החלק העיקרי
של הסידור לפי מהותו. דף קיג, א שער: פרשיות / די מאן לייט מענטש אונ'
דורנשט / אונ' מנחה בון שבת.

פרשיות

די מאן לייט מענטש אונ' דורנשט
אונ' מנחה בון שבת

בדפים רפט-שיו : הגדה של פסח. מעל השם כתר ומתחתיו קישוט ממש
כמו בדף קיג, א. עיטורים אלה נמצאים בס' רוח חזן, קרימונה שכ"ו (36), לא
בשער אלא בהקדמה. ההגדה חסרה בטופס שבמכון בן-צבי ונמצאת באוספו
של מר נ' בן-מנחם (עיין ספרו בשערי ספרים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 254 -
255. ופלא שסבר שיש למנותה במספר ההגדות, שהרי אין לה שער ולא
פאגניציה מיוחדת ובראש העמ' המקושט מספר רפט ובסופו מספר

הקונטרס. הדפסת קישושים בעמ' הראשון של ההגדה שנדפסה במחזור או ב"סדור מברכה" שכיחה. יפה סידרוה בסדור מברכה, ויניציאה ש"מ-ש"נ בערך, שמקומה של ההגדה אחרי דף מ. בעמ' הראשון מסגרת המצוייה בדפוס ויניציאה, קרימונה וכו' ואף בסדור סביוניטה זה בהגדה, דף דצג, ב. אבל סימון הדפים חוזר לראשיתו ואף הקונטרסים כך ובעמ' הראשון נוסח הדומה לשער: סדר / ביעור חמץ והגדה / של פסח / עם כמה / מעלות טובות. מנין דפי ההגדה הוא ארבעים, וכל שנדפס לאחריה בא בהמשך מספר הדפים והגליונות האלה, כדי שאם תוצא ההגדה ממקומה תהא היא יחידה לעצמה והספר לא ימצא חסר.

דף תניב: מפתח הסדור על דרך מספר הדפים כדי שכל מי שירצה יוכל למצוא מבוקשו מכל מה שיש בו. בסוף הסידור כתוב: "ובזה נשלם הסדור ב"ה, פה סביוניטה ע"י ויניצי"ו קונטי".

מהדורה זו היא חיקוי לסדור אשכנזי שנדפס "על ידי קורניליו אדי"ל קינד / וינידיג" בשנת ש"ט. סדור זה אף הוא יקר המציאות ביותר (השתמשתי בטופס מהדור שנדפס על קלף שבספריית שוקן). מספר השורות והאותיות של גוף הסידור והפיוטים שווה אלא שלא היו לו לקונטי אותיות מרובעות קטנות מנוקדות והשתמש באותיות זעירות ובלתי מנוקדות. אף ההסברים באידיש ובאותיות רש"י באותו נוסח. יש בו מקצת תוספות ופירוש להושענות ולשיר היחוד, אבל הסידור הוא אחד. לפיכך דומה שנוסח השער הוא זהה והעתקתי מסדור אדיל קינד (ר' עמ' 174).

בסדור ש"ט, ברשות לחתן תורה (דף דנה, ב) כתוב: עמוד עמוד עמוד רבי דניאל חתן תורה, והשם באותיות רש"י, וברשות לחתן בראשית (רנו, א): עמוד עמוד עמוד דניאל ב"ר ישראל הלוי חתן בראשית. המדפיס ישראל אידל קינד הזכיר את שם בנו (במהדורה אחרת מצא זנה ביוצר לנשואין ישראל ב"ר ברוך הלוי החתן וברשות לחתן תורה דניאל נקריט ספר, ז, תרצ"א, עמ' 277) ומכאן שאותה מהדורה היא סדור אשכנזי ד"ורפ"ט, הנזכרת בשער סדור ש"ט. וכך מצאנו גם בסדור סביוניטה ברשות לחתן תורה (דף דעו, א) בלא כל שינוי, אבל ברשות לחתן בראשית (דף דעז, א) נדפס: עמוד עמוד עמוד

דניאל בר ישראל הזפּרוני חתן בראשית וועיין זנה, קרית ספר, ד, תרפ"ח.
עמ' 56. הוא סבר שסידור זה נדפס בין שנת ש"נ לש"ס בויניציאה. ותיקן
דבריו בקרית ספר, ז, עמ' 277. מכאן נמצאנו למדים שמגיה הספר היה
ר' ישראל הזפּרוני מגוואסטאלה, שהגיה גם ס' צדה לדרך (40). ועיין
צילומי הרשות בעמ' 62-63.

קרימונה של"ו

ספר ארבעים וארבעה

פירוש / מגילת אסתר להגאון / כמוהר"ר אליעזר אשכנזי נר"ו / בכמ"ד
אליה הרופא ז"ל קראו / / יוסף לקח / / נדפס פה קרימונה / אשר תחת
ממשלת אדונינו המלך פליפו יר"ה / תתגדל ותנשא מלכותו אמן. שנת על
כן / קראו לימים האלה פורים לפ"ק / ע"י קרישטופורן דראקוני.
פג + 1 (חלק) דף, 4°. המגילה באותיות מרובעות. שער מקושט, סי' 5 נר'
צילומו בעמ' 23. חתימת צנזור בלי מחיקות.

מעבר לשער דברי המדפיס: אני הגבר ראה עני בשבט עברת הזמן
טלטלני טלטולא דגברא דקשה ומכלי אל כלי הריקני על כן לא עמד טעמי
בי ורחי נמר בצרות צרורות חוברות סבוני גם סבבוני מגוחה הדריכוני...
עד אשר בחמלת הי עלי הביא אותי אל המקום הזה קרימונה קריה נאמנה
עיר גדולה של חכמים ושל סופרים ובראשם הצניף הטהור... הגאון כמוהר"ר
אליעזר אשכנזי נר"ו. הביאני אל בית תורת אומנותו ואל חדר הוראותיו...
והנה... פירוש מגלת אסתר קראו הגאון בשם יוסף לקח... ויאורו עני במעט
הדבש אשר טעמתי בקצת מה שלקסתי מפניני מאמרי... ונוסף גם הוא
ראותי שחוברה לה לשם האדם הגדול בענקים נזר זמנינו צבי חמדת ישראל
השם המדומם אדונינו הדוכס דון יוסף נשיא ירום הודו וישגא תפארתו אמן...
אמרתי אעלה בתמר... להעלות... בעט ברזל ועופרת לתפארת... נאום
המדפיס הצעיר שלמה בכמ"ד יעקב בואינו זלה"ה.
דף ב,א דברי המחבר: אני אליעזר בכ"ד אליה הרופא זלה"ה. בימי חרפי
סבבוני ההצלחות המדומי... עד שנת שכ"א ליצירה. ועתה חמש עשרה

שנה מרדו בי. כי מאז הניעני הזמן ממצרי' לעם לועז היו ימי מגורי באי
גיפרי עיר פמגושטה, יסוד יסרגי יה... וכאש' הקיפוני אפפוני חבלי כבלי
התלאו... עד בא יום ה' יום בשורה קול מבשר ואומ'... גידל המלך את
המרומ' האדון דון יוסף נשיא יר"ה וינשאהו להיות כדת היו' דוכס ואפרכוס
אשר אזנינו לא שמעו... מאז ירדו אבותינו למצרי'... שנית בימי אחשורו'...
ועתה כהיו'... בקשתי מאז לחבר גדולת יוסף וירידת' שם וענין יציאת מצרי'...
וכן נתחזקתי בסיפור גדולת מרדכי... נקרא על שמו יוסף לקח השלמתיו
שנת של"ו...

In Cremona / Appresso Christoforo Draconi. : קולופון (פג, א):
1576 / Con Licenza de Superiori

ספר ארבעים וחמשה

פירוש / מגלת אסתר להגאון / כמוהר"ר אליעזר אשכנזי נר"ו / בכמ"ד אליה
הרופא ז"ל קראו / / יוסף לקח / / נדפס שנית פה קרימונה...
כנ"ל ממש. מהדורה זו נדירה ועל כן אין לחשוב שנדפסה משום שהראשונה
נשרפה או אבדה. ואפשר ששנת של"ו לא דווקא אלא חיקוי הוא. הספר
כולו סודר מחדש, רובו ככולו שורה על שורה. הנוסח הזה לגמרי ורק בדיקה
מדוקדקת ביותר מעידה על ההדפסה השנייה. הזהות היא מפתיעה, ולפעמים
לא נראה שינוי כלשהו, כגון דף כו, א. החיקוי הוא מושלם שלפעמים גם
השגיאות נשמרו בשתי המהדורות. כגון דף כא, א שו' 3: ואמר שי כתב,
במקום שיכתוב; דף לח, א סוף פסקה ב, בשניהם נכובד נאצר במקום
נבוכדנצר. במהדורה השנייה מעבר לשער שם המדפיס בטעות בוינו. סוף
הקדמת המחבר דף ד, ב, במהדורה א 27 שורות ובשנייה - 25 שו', ולדף
צורה אחרת. סופו של דף י, בותחילתו של הדף שלאחריו סודרו בצורה שונה.
דף יד, א-ב שונה ובמהדורה א שו' נוספת שקבעה בראש העמ' שלאחריו
אבל במהדורה ב לא זו בלבד שנוספה שורה מעמ' שלפניו אלא גם מעמ'
שלאחריו.

ואלה הדפים שסדרם שונה: דף טו, א-ב; יו, ב; כא, א-ב; כב, א; לא, א;

לב,ב; לג,ב-לד,א; לח,א; לט,א; מג,ב; נא,ב; נא,ב; סז,ב; סז,ב; עא,ב; עב,
ב; עה,ב.

חסרון ממש במהדורה א נמצא בדף כא, ב. שנדפס בה פסוק אחד ובשנייה
שלושה פסוקים. וממילא נשתנה סדרו של דף כב,א. אבל יש שהשגיאה היא
דווקא במהדורה השנייה. כגון דף נג,ב שו' אחרונה, שנדפס בה ופרש במקום
ובפרט; שינוי מילה אחת מצוי בדף סא, שו' אחרונה בפיסקה א שבמקום
לספר לאשתו. נדפס בשנייה להודיע לאשתו.

מהרי"ל 32 19	אבן בחן 18
מחזור מכל השנה שלם כמנהג	אור השכל 6
האשכנזים 28	אור עינים 7
נמחזור ספרדים מימים נוראים 37	אמרי נועם 33
מחיר יין 22	ארבעה טורים 20
מלות ההגיון 35	ר' גם טור
מעלות המדות 2	הגדה של פסח, ר' זבח פסח
נסדור אשכנזי 43	הליכות עולם 42
ספר מצות הקצר, ר' עמודי גולה	זבח פסח 13
עמודי גולה 4	ספר הזוהר 21
פירוש מגילת אסתר, ר' יוסף לקח	זכרון חרבן הבית 38
פרקי רבי אליעזר 41	חזקוני 24
צדה לדרך 40	חמשה חומשי תורה וחמש
ציוני 27 23	מגלות... והפטרות 39
צרי היגון 11	חמשה חומשי תורה עם...
קיצור מרדכי וסימניו 9	ההפטרות... וחמש מגילות
ראש אמנה 12	(אידיש) 25
רוח חן 36	טור, ר' ארבעה טורים
הרוקח 8	טור אורח חיים *20
שאלות ותשובות מהר"ר יוסף	יוסף לקח 45 44
קולון 14	כריתות 16
שאלות ותשובות חברים... מהר"ר	מאמר השכל 6
יעקב סגל (מהרי"ל) 3	מבחר הפנינים 17
שאלות ותשובות... רבי מאיר	מגילת ר' מאיר 26
נבר ברוך מרוטנבורג 15	מגלת ספר 34

רשימת הספרים

תולדות אדם 1	שאלות ותשובות הגאון רבינו
תורת הבית נהקצרו 31	נסים 10
תניא 30	ספר תהלים עם פירוש...
תשב"ץ 5	רבינו דוד קמחי 29

מפתחות

רשימת כתבי-היד

מפתח שמות האנשים

מפתח שמות המקומות

מפתח שמות הספרים

מפתח השירים והפיוטים

מפתח העניינים

רשימת כתבי-היד

- הארכיון הכללי לתולדות ישראל
HM 205 רשימות הזיקוק ממנוטובה 212
- ארכיון המדינה בקרימונה
תעודות שונות משנות 1554-1577 15 14
- ספריית האוניברסיטה של בולוניה
3574 ספר הזיקוק 168
- בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים
40 623 ס' הקנה משנת ש"ל
- בית-המדרש לרבנים בברסלאו
312 אגרת ר' דוד שמואל פישקרול 68
- בית-המדרש לרבנים בניו-יורק
RAB 1355 שו"ת מתנות באדם 58 61 69 111 134 143
- אוסף הבארון גינצבורג במוסקבה
251 אגרון איטלקי מהמאה ה־14 40
- המוזיאון הבריטי
378 ספר נסים לר' נסים בן משה ממארסיליה, העתקת ר' יעקב מרקריאה 113
- ספריית מונטיפיורי בלונדון
94 פוקס קרימונה 40
- ספריית מינכן
230 ספר הזוהר משנת שי"א, העתקת ר' חיים ב"ר שמואל ׳ן גאטיניו 134
- אוסף ר' נתן קורונל
ס' התמונה, נעתק בשנת של"א בויניציאה 135
- ספריית מכון שוקן בירושלים
הגהות הזוהר בכ"י ר' עזרא מפאנו ור' שלמה מפורמיגיני בזוהר מנוטובה
131-129

מפתחות

ספר זה עיקר עניינו הוא הספר. משום כך סודר מפתח מיוחד לשמות הספרים שדובר בהם, נוסף על רשימת הספרים, שאינה כוללת אלא שמות הספרים שנדפסו בקרימונה ובסביוניטה. במפתח הובאו אלה ואלה. במפתח העניינים הובאו גם לשונות מיוחדים לעניין הצנזורה, שמות גנאי וכינויים נסתרים וכל הקשור במלאכת הדפוס והפצת הספר. השמות לא הובאו על-פי הקידומת אבן, בן, די- אלא לפי שם המשפחה ממש.

מפתח שמות האנשים

אליאנו, יואן באטיסטה — ר' רומאנו, שלמה
אליכסנדרינוס, קארדינאל ברומא 67 90
אליעזר מברוינשוויג 61 229
אליעזר הגדול 228
אליעזר מגרמיזא 192
אליעזר בן הורקנוס 228
אליעזר בן נתן ממגנצא (ראב"ן) 190
אלעזר בן ערך 229
אנילו, אברהם בן משולם — ר' אברהם אסינארי, בונפרטה 69
אפרים בר יעקב מבונא 172
אפרים ב"ר יצחק 59
ארלי, יוסף איש — ר' יוסף מארלי
ארקוולטי, שמואל בן אלחנן 55
אשכרה, ר' שמואל ב"ר אברהם הצרפתי
ן' 13
אשכנזי, אליעזר בן אליה הרופא 22 43
233 232 62
אשכנזי, בנימין הלוי — ר' הלוי
רבינו אשר — ר' גם מפתח ספרים 228
באטולה, משה 79
באקי, שמשון 137

אברהם בן משולם מאן אנילו וממודינה
133 124 123 69
אברהם מפראג 43 203
אברבנאל, יהודה 198
אברבנאל, יצחק 116 197 198
אדיל קינד, דניאל קורגליי 220 231
אדיל קינד, ישראל 231
אדרת, שלמה בן 217
אוטולינגי, יוסף 38—40 58—53 68 72
75 84 89 97 99—101 103—118
136 194
אוטולינגי, נתן 111
אולמן, ש' 40
אונקלוס הגר 229
אופנהיים, דוד 192 196 198
אושקי, אברהם בן 13
אזובי, יוסף 56
איסרליש, משה בן ישראל 43 209
אלאטינו, משה 95
אלבריוס, דיקיוס 75 76
אלט שול, שלמה בן יהושע 220
אליאנו, ויטוריו 59 63 74 75 77—79
90 94—99 101 102 134 203 206
207 210 211

מפתח שמות האנשים

זאבילי, ויצניצו 118	בואינו, שלמה ב"ר יעקב 22 62 232
זורזי, פרנציסקו 98	בומברג, דניאל — ר' בית דפוס
זכות, משה 131 137	בוניטי, פירדיננדו 86
זנה, י' 9 38 54 55 68 69 71 84	בוּפציאו ממונפיראטו, מרקיו 148
הזפרוני, אלישמע 61	בורומיאו, קארלו 85
הזפרוני, דניאל בן ישראל 61 232	בחור, אליהו 33 35 47 54 95—97 148
הזפרוני, ישראל מגוואסטאלה 61 64 228	203 206 207 210 211 221
	ביאנקי, איזידורו 9 85
חזן, יהושע — ר' קאנטורי	בנבנשתי, עמנואל — ר' בית דפוס
חזקיתו, ברוך עזיאל 134 144	ברגאדין — ר' בית דפוס
חייא מאיר בן דוד 199	ברואין, אנטוניו 110
חלפן, נתנאל בר פרץ 148	ברעש, ליב יהודה ב"ר משה נפתלי
חת, יהושע בן — ר' קאנטורי	מקרטס 24 59 60 64 211 212
חת, יוסף בן יחזקאל חזן בן 100	
	גאטיניו, חיים בן שמואל בן 60 113
טומאסו מרקיןפילד 98	134—207
טריוויש, חיים ב"ר יוחנן 69	גאטיניו, יצחק בן שמואל 134
	גאלאראטי, אגוסטינו 14
יהודה בן נתן מקראקא 60 86 217	גאלינה, אליהו בן משה 185
יהושע בועז — ר' ברוך	גאלבטי, משה 133
יהושע בן חנניה 229	דא-גארא, ז'ואן — ר' בית דפוס
יוחנן בן גורי 229	גואציוס, גליאצ'יוס 77
יוליוס השלישי, אפיפיור 78 91	גונזאגה, אירקולה 78
יוסי בן ברוקא 229	גונזאגה, גולילמו 109
יוסף, מחבר שיר שנדפס בס' הזוהר 206	גונזאגה, ויספטיאנו 21 179 227—229
יוסף בן יעקב מפאדובה 55 57 112 180	גיוזילינו, ברטולומיאו ממיראנדולה 78
יוסף מארלי 136	גיקאטילה, יוסף 115
יושטיניאן — ר' בית דפוס	גיראלדיני, מיאקומו 78
יחיאל, אחי רבינו יעקב בעל הטורים 216	רבן גמליאל הנשיא 229
יחיאל בן יקותיאל — ר' מן הענוים	רבן גמליאל השני 228
יחיאל, גדליה אבן 99 116	
יעבץ, יוסף בן יצחק 141	דוני 14
יעבץ, יצחק 141	דיאו-פיבו, עשאהל מבונוניה 116
יעבץ, שלמה בן יצחק 141	דילא ויניאה, פראנציסקו 98
יעקב אברהם 102	דלאקרוט, מתתיהו 93
יעקב בן אשר בעל הטורים 187 203 205	הדני, נתנאל 69
יצחק בן יוסף מקורביל 187	דראקוני, כריסטופולי 14 16 22 24 31
ירושלמי, דומיניקו 168	232 233 43 61
ישו הנוצרי 70 85 95 102	
ישראל בן משה מלאוולטה 131	היילפרון, מאיר בן משה 38 59 63 70
	201
	הירונימו מוירציללי 93 103
כהן, ברוך 69	
כהן, יוסף בן יהושע 89 90 95 99	וידא, מארקו ג'ירולאמו 14
102—107 109 111	ויצ'ינטיני, יוחנן דומיניקוס 75 77

מפתח שמות האנשים

נסים מגירונדי 195	הכהן, יעקב בן נפתלי מגאזולו 46 27
נשיא, יוסף דון 232 223	180 57
סבע, אברהם 27	כהן, מנחם פורטו - ר' פורטו
סגל, יעקב 186 187 218	לודוויק, בן אחיו של מאדרוצ'י בריוה
סגרי, יהודה בן אברהם 61	117
סיסטו מסינה 89 91-93 101-103 132	לוי 194
עזרא בן יצחק מפאנו 131	הלוי, בנימין בן מאיר אשכנזי 141 143-146
עמנואל בן גבריאל מקורפולי 79 121	173 150
122	הלוי, דניאל בן ישראל 62 231
עמנואל בן יקותיאל איש בניונטו 123	הלוי, יעקב בן משה 203
124 133	הלוי, ישועה 229
עראמה, יצחק 116	הלוי, ישראל בן ברוך 231
עראמה, מאיר 116	הלוי, שמעון 43 59 60 86 217
פאוולו הרביעי, אפיפיור 96	די-לונה, אלווארו דון, מושל קרימונה
פאלקירה, שם טוב ׳ן 143 197	92
פואה, טוביה - ר' גם בית דפוס 13 143	לוריא, יצחק 131
152-154 179 180 213 214	לירמה, יהודה 93
פויטו, ברוך 69	מאדרוצ'י, קריסטופולי, חשמן 108-110
פוליניו, חננאל די- 96 99	179 117
פורטו כהן, מנחם 98	מאיר בן אפרים מפאדובה 27 57 59
פורמיניני, שלמה 131	מאיר בן ברוך מרוטנבורג 189 199 200
פיהם, יוסף בן יצחק - ר' אליאנו, ויטוריו	מאיר ש"ץ בעל האקדמות 212
פיהם, יצחק בן יחיאל 95	ברוך, יהושע בועז 194 195
פיהם, שמואל בן יצחק 27 58 63 68 95	מהללאל חי, זרחיה בן מרדכי 130 131
100 189	מהללאל חי, יהושע בן מרדכי 131
פיוס החמישי, אפיפיור 85 91 117	די-מונטי, אנדריאה 95
פיליף החמישי מלך ספרד 13	מורו, יוסף 95 96 99
פיליפו הבליצל - ר' מורו, יוסף	מזרחי, אליהו 115 116
פינצי, יעקב ישראל 133	מינדולה, יהודה 131
פיצינארדי, ג'ובאן באטיסטא 14	מן הענוים, בנימין 115
פירנאנדיס, גונזאלו מקורדובה 92	מן הענוים, יחיאל בר יקותיאל בר בנימין
פישקרול, אברהם בן קלונימוס 21 40	הרופא 186 216
221 219 218 135 86 64 62-60	מנחם בן זרח 228
222	מנחם בן יוסף תנחום 79
פישקרול, משה 61	מנחם עזריה מפאנו 131
פישקרול, שמואל זנוויל 36 38 40 58-	מרדכי בן גמליאל מפוליניו 40
60 68 70-84 86 189	מרקריאה, יעקב בן דוד 110-117
פניאל, שלמה בן אברהם 191	משה מקוצי 187
פראנציסקו מאקוליני 14	משה בן יצחק מפיזענץ 27
פרווינצאלי, אברהם 55 69	משה בן מימון 220
פרווינצאלי, משה 115	מתתיה מסיסה 61
	נוירלינגן, דוד בן אהרן 60 61 64 219

מפתח שמות האנשים

רודריגז, כריסטופורו הספרדי, אח ישועי
 96
 רומאנו, שלמה 95 96 99
 רוסטי, בירנארדו די 9
 רופינילי, וינטורין — ר' גם בית דפוס 13
 ריאטי, חנניה אליקים 131
 ריקאנאטי, מנחם 101
 שאול בן שמעון 59 64 143 148 149
 154 173 180 197
 שליט, יוסף בן יעקב מפאדובה 116
 שם טוב ׳ שם טוב 27 78
 שמואל הנגיד 229
 שמואל הקטן 229
 שמואל בן צדוק 189
 שמואל בר קלונימוס 56
 שמעון, אבי ר' שאול מהדיר המחזור
 סביוניטה-קרימונה 143
 רבן שמעון בן גמליאל 228
 שמשון מקינון 70 200
 תבון, יהודה ׳ 221
 תמך, אברהם 158

ציוני, מנחם בן מאיר משפיירא 101 210
 213
 צרפתי, יוסף מפיס 95
 די-קאבאלי, זורזו — ר' בית דפוס
 קאנטורי, יהושע 53 55—57 71 72 84
 95 97—101 107
 קארו, יצחק 115
 קונטי, אנטיאו 22
 קונטי, וינציצו — בכל הספר
 קונטי, פראנציסקו 22
 קורדובה, קונפאלבו פירנאנדו דון, דוכס
 סיסה 103
 קורונל, נתן 135
 קלארוס, יוליוס 90
 קלארינוס, יוחנן בפטיסטה 75 92
 קלונימוס הזקן 172
 קלונימוס בן קלונימוס 202
 קמחי, דוד — ר' גם תהלים עם פי' רד"ק
 215 225 226
 קמחי, משה 27 173
 קפמן, משלם בן שמעיה 63 64
 קצב, יום טוב 148
 קצב, יעקב בן אביגדור הלוי 148
 קצב, יצחק 148

מפתח שמות המקומות

179 167-164 162 158 144 143	אדריאנופולי 141
195 180	אויגשבורג 115 43
ויסקוואטו 102	אוסטיאנו 102
וירולא נואוה 102	אטלינגן 111
וירונה 57	איזולא דובאריסי 14
וירמיזה 212	איזני 33
	איטליה 115 111 100 92-89 85 84 67
טרין 148	164
טרינטו 109 78	אליסאנדריה 103 61
	אלכסנדריה 96
ירושלים 225	אמשטרדם 117
	אנגליה 98
לבנון 96	אנקונה 84
לודי 102 94	אסטי 69
ליורנו 135	אפריקה 111
	ארץ-ישראל 111
מדי 85	אשכנז 217 107 100 89
מרדינה 124 123	
מילאנו 96 94 93 91-89 79 73 67 13	בבל 170 85
107 103 98	בוהמיה 95
מנטובה 55 48 46 34 32 27 25 21 13	בולוניה 116 85 57
121 115 109 78 69 63 59 57	בולטאגיו 99
-179 167 159 154 137 134-131	בורדולה 102
212 209 181	בנינוטו - ר' עמנואל
מצרים 208 96	ברוינשוויג 61
נווארה 14	גאזולו 228 61
נאקסוס 24	גואסטאלה 232 228 61
	גינואה 99
סביוניטה 33 31 25 24 22 21 15 13	גיפרי - ר' קפריסין
115 113 86 78 64 61 54 48 41 35	
181 179 165 158 154 153 132	האנאו 40
231 229-227 223 222 213	
סורינינה 102	ויניציאה 35-32 27 26 22 21 15-13
סיינה 91 89	84 79 73 64-58 55 47-43 41
סיניגאליה 134	134 113 111 100 98-96 93 89

מפתח שמות המקומות

קאסאלי 110 69 61	ספרד 132 92 13
קהיר 95	פאדובה 27
קורדובה 92	פאמאגוסטה 233
קורפולי - ר' עמנואל	פאנו 48
קושטא 116 115 73 72 43	פאס 95
קיירי 61	פולין 89
קפריסין 233	פורטוגל 72
קראקא 217 209 86 60 43 27	פיזארו 13
קרימה 78	פירארה 84 78 69 68 48 33 22 13
רומא -93 90 89 84 70 67 48 43 40	180 163 144 86
148 101 98 95	פראג 100
ריווא די טרינטו 55 34 27 20-18 16	פרס 85
215 181 179 132 101 97 78	
שאלוניקי 141 49 34	צפת 22
שפיירא 213 210	צרפת 111

מפתח שמות הספרים

הגדה של פסח 116 148 180 198 230	אבן בחן 36 44 45 54 77 180 202
231	האגודה 27
הגדה של פסח עם תרגום איטלקי, שס"ט	אגרות הרמב"ם, ויניציאה ש"ד 69
61	אגרות שמים לרום — ר' בחינות עולם
הגהות האר"י לזוהר 131 137	אור עינים 43 57 72 191
היכלות 206—208	אלה דברים, שכ"ו 132
הליכות עולם 45 201 229	אמרי נועם 35 38 43 60 219
הלכות רב אלפס — ר' רב אלפס	ארבעה טורים — ר' טור
	הבהיר 206—208
זבח פסח 42 44 45 57 72 86 96 114	בחינות עולם 45 46 180
116 198	ביאור על התורה — ר' גם רבינו בחיי
זבח פסח, ריווא 114	ביאור על התורה לרבינו בחיי, נאפולי
זוהר 18 25 27 33 34 36 38 41 42	רב"ב 61
57 60 71 74 75 77 78 97 102	בית יוסף אבן העזר, שי"ג 153 163
113 180 206—209 211	בית יוסף יורה דעה, ויניציאה שי"א 74
זוהר, אמשטרדם תע"ה 137	בית יוסף חושן משפט, סביוניטה שי"ט 33
זוהר, זולצבאך תמ"ד 137	בית מדות, קושטא רע"ב — ר' גם מעלות
זוהר, לובלין שפ"ג-שפ"ד 137	המדות 186
זוהר, מגטובה 74 78 79 84 109 121—	בן משק, פזמונים שהדפיס ר' משה קמחי,
137	שאלוניקי תרי"ז 173
זוהר, קושטא 127 128 131	בעל הטורים 226
זהרי חמה 131	
זכרון חרבן הבית 42 86 225	גורן נכון 116
	דברי הימים למלכי צרפת ולמלכי בית
חובת הלבבות, מנטובה שי"ט 55	אוטומאן 222
חומש — ר' חמשה חומשי תורה	דקדוקי רש"י 115 116
חזות קשה, סביוניטה שי"ב 55 57 142	דרך אמונה, שכ"ג 27 58 78
חזקוני 44 75—77 79 97 104 152 162	דרך אמת 127 128 130 131 137
210 211	דרש משה לר' משה ב"ר יצחק מפיוזענץ
חידושי הרב רבינו נסים 112 114	27
חמשה חומשי תורה ורש"י, בומברג רפ"ד	דרשות על התורה לר' יהושע ן' שועיב
79	27
חמשה חומשי תורה, סביוניטה שי"ז 153	דרשות התורה לר' שם טוב ן' שם טוב 27
158	78
חמשה חומשי תורה עם רש"י וקצור	
מזרחי וחמש מגילות, ריווא 31 115	

מפתח שמות הספרים

מדרש רות 206-208	חמשה חומשי תורה באידיש, קרימונה
מהלך שבילי הדעת לר' משה קמחי,	ש"כ 132 78 77 60 42 33 27 24
של"ח 27	212 211
מהרי"ל, סביוניטה שי"ו 180 162 48	חמשה חומשי תורה, קרימונה שכ"ז 21
מהרי"ל, שי"ח 180 97 77 48 43 35	227-225 57 38 36 35 27
203	
מהרי"ל, שכ"ו 219 218 43 41	טור, קרימונה 71 57 43 41 38 34 27
מחזור אשכנזים, בארקו 173	205-203 115 114 97 77 74
מחזור אשכנזים, פאנו רס"ה-רס"ו 144	טור, ריווא ש"כ-שכ"א 110 108 27
173	132 116 115 114
מחזור אשכנזים, פיזארו 173	טור אורח חיים, קרימונה שי"ח 97 77
מחזור אשכנזים, אויגשבורג רצ"ו 172	206 205
173	טור ובית יוסף - ר' בית יוסף
מחזור אשכנזים, שאלוניקי ש"ח-ש"ט	
157 154 150-148 145-143 141	יוסיפון, ויניציאה ש"ד 163 159
214 213 175 173-171 169-167	יוסף לקח 234 233 232 62 43 23 22
מחזור אשכנזים, פראג ש"ט 173 172	יסוד מורא, מנטובה 27
מחזור אשכנזים, מנטובה שי"ח 32	
מחזור אשכנזים, שי"ז-ש"כ 33 24 16	כלבו, שי"ז 159
173-139 85 74 61 49 41 34	כסף משנה, ויניציאה של"ד 79
223 215-213	כריתות 80 70 60 59 43 41 38 36 33
מחזור אשכנזים, ויניציאה שכ"ח 145	201 200
162	כתר מלכות 223
מחזור אשכנז, טנהויזן שנ"ד 214	
מחזור ספרדים, שכ"ו 24 41 45-222	לוית חן 25
225	לחם יהודה, שי"ד 223
מחזור ספרדים, ויניציאה שמ"ד 223	
מחזור רומא, מנטובה שי"ז 167 159 158	מאור עינים, מנטובה 132
מחזור רומא, מנטובה שי"ט-ש"כ 32	מאיר איוב, ריווא 154
158	מאיר איוב, ויניציאה שכ"ז 162
מחזור רומא, ויניציאה שמ"ז 32	מאמר השכל 190 53 41 37 35
מחיר יין 210 209 79 77 43	מבוא הגמרא 229
מלות ההגיון 60 46 45 39 38 36 24	מבחר הפנינים 202 180 77 54 45 44
221 220	מגילת אסתר שהדפיס ר' יוסף אוטולינגי
מלחמות השם, שכ"א 110 29 27	על קלף בצורת מגילה 115 114
מנהגי מהרי"ל - ר' מהרי"ל	מגילת ר' מאיר 212 60 42 41
מנורת המאור, שכ"ג 59 55	מגלת ספר 220 57 47-45 24
מסורת המסורת, רצ"ח 33	מגלת שיר השירים עם פירוש החכם ר'
מעגלי צדק 145	אברהם תמך, סביוניטה שי"ח 158
מעלות המדות - ר' גם בית מדות 36 35	223 179
216 186 53 43	מדע אהבה זמנים, שכ"ו 55
מערכת האלהות, שי"ח 55	מדרש חזית 208-206
מעשיות, איזני 33	מדרש הנעלם 208 207
מפתח הזוהר לר' משה גאלנטי 133	מדרש רבה 27
ס' מצות הקצר - ר' עמודי גולה	מדרש חמש מגלות מהרבות 27

מפתח שמות הספרים

פירוש מגילת אסתר — ר' יוסף לקח
פירוש מגילת שיר השירים — ר' מגלת
שיר השירים

פרדס רמונים, שי"ד 162

פרקי אבות 148

פרקי רבי אליעזר 22 45 61 228 229

פרשיות שקורין למנחה בשבת ובשני

וחמישי, ריווא 114

צדה לדרך 30 36 41 48 61 86 228 232

צורות היסודות 158

ציוני, שי"ט 35 38 41 43 77 79 82 97

210 162 158 152 102 101

ציוני, ש"כ 38 43 79 83 85 97 104

213 162 152

צרור המור 27

צרי היגון 35 53 59 143 154 158 196

197

קיצור מרדכי וסימניו 35 37—40 43 48

195 194 114 72 59

קרנן אהרן לר' אהרן אבן חיים 158

ראש אמנה 44 45 57 72 73 96 116

198 197

רב אלפס 34 48 93 95 98 101 107

195 181 114

רב אלפס, ריווא 110 113

רב מרדכי 48 114 194 195

רבינו אשר 93 95 98

רבינו בחיי — ר' גם ביאור על התורה

115 27

רבינו ירוחם, ויניציאה שי"ג 69

רוח חן 38 45 47 60 62 221 222 230

הרוקח 36 38 41 43 48 56 57 59 72

194—191

רעיא מהימנא 124 206—208

רש"י על התורה, סביוניטה 154

שאלות ותשובות ר' יוסף קולון 26 33 34

199 198 196 73 72 47 44 40 38 36

שאלות ותשובות ר' יעקב סגל (מהרי"ל)

187 186 57 55 53 40 36 35

שאלות ותשובות הריב"ש, ריווא 115

המקח והממכר 61

מקראות גדולות 34

מרדכי — ר' רב מרדכי

מרכבת המשנה, סביוניטה שי"א 54 57

112

משא גיא חזיון לר' בנימין מן הענוים

115

משנה, סביוניטה—מנטובה 25 154 180

משנה בלי פירוש, ריווא 114 115

משנה עם פי' הרמב"ם ור' עובדיה

מברטנורה, ריווא 115 181

משנה תורה — ר' גם בסף משנה; מדע

אהבה זמנים 114 115

נחלת אבות 116

נחלת אבות, ריווא 31 154

סדור אשכנזי, ד"ר רפ"ט 231

סדור אשכנזי, ויניציאה ש"ט 62 174—

231 180 178

סדור אשכנזי, מנטובה שי"ח 27 158 159

167

סדור אשכנזי, שכ"ז 22 24 27 41 45

232—229 180 178—174 86

סדור כמנהג רומה, מנטובה ש"מ 158

סדור תפלות כפי מנהג ק"ק בני חלף 97

98

סדור מברכה 231

סדור מברכה, ויניציא ש"מ—ש"נ בערך

231

סליחות כמנהג האשכנזים, ויניציאה ש"ח

41

סימני וקיצורי המרדכי, שי"ט 114

סמני מרדכי 194

ספר הזיקוק 168

ספר הזיקוק של ר' אברהם פרווינצאל 69

ספרא דצניעותא 208

סמרי תורה 207

עטרת זקנים, שי"ז 158

עמודי גולה 26 27 35 38 40 41 43 58

189—187 158 86 68 59

עקדת יצחק, שי"ז 26 69

הערות, שי"ג 55

מפתח שמות הספרים

השרשים, ש"ז 33 35	שאלות ותשובות ר' לוי בן חביב 27
תהלים עם פי' רד"ק, איזני ש"ג 33	שאלות ותשובות ר' מאיר בן ברוך
תהלים עם פי' רד"ק, שכ"א 9 16 18	מרוטנבורג 35 40 53 54 57 199 200
215 116 85 44 33 26	שאלות ותשובות רבינו נסים, רומה ש"ה
תולדות אדם 36 43 54 185	33
תולדות יצחק לר' יצחק קארו 115	שאלות ותשובות רבינו נסים, קרימונה 33
תורת הבית (הקצר) 32 35 36 38 39	38 40 43 48 195 196
218 217 135 86 70 60	שאלות 33
תמונות תחנות תפלות ספרד — ר' גם	שבילי אמונה 115
מחזור במנהג ספרדים 223	שחיטות ובדיקות מהרי"ו, שס"ו 61
תניא 24 36 41 43 48 59 60 86 158	שיר השירים עם פירוש — ר' מגילת
217—215	שיר השירים
תנ"ך 42	שלחן ערוך, קראקא שלי"ג 27
תעליות הרלב"ג 115	שערי אורה, ריווא 115
תפלות מכל השנה במנהג אשכנז, טרין	שערי דורא, ויניציאה שכ"ד 55 98
רפ"ה 148 146	שערי צדק, ריווא 115
תשב"ץ 71 72 189 190	שערי שבעות, ריווא 114
	השרשים, ש"ז 33 35

מפתח השירים והפיוטים

- אנחנו החומר 170
 אני מרקח ורוקח ולי נאה לשבח 193
 אני עבדך בן אמתך 172
 אנסיכה מלכי לפניו 170
 אסוף אלהים חרפתי 173
 אספרה אל חוק 148
 אפס הוד כבודה 155
 אצולים מפרך סוגים 169
 אצילי מרעי נכד שעיר 175
 ארבעה מלכיות 177
 ארץ מטה ורעשה 148
 אשא דעי בצדק 172
 אשורך ואבע בזמר מרובע לשוני תשבע 218
 אשירה ואזמרה לאלקי בעודי 187
 אשמרה אליך עזי 172
 אשפוך שיחי 148
 אשרי העם 159
 את השם הנכבד 159
 אתה אהבת עמך 176
 אתה מקדם אלהינו 170
 אתם בני אל חי בואו ברנה נא 221
 בחובת הלבבות ראו פה נתיבות 190
 בני שורה וקח היום תשורה 187
 בני שורה לקח ביום תשורה 187
 ברוך י' אחד קדמון אין לו תחילה ותכלה 187
 בשפת עט אגידה חידות 186
 גדול עוני ולחטא הוספתי 172
 הגוים, ובחוניך ברורים 172
 הלילו ה' ליום כי קצף עלינו איום 173
 הן אל יתמה / על החפץ / כל הרואה /
 טורים אלו 205
 אאמיץ לנורא ואיום 159
 אב הרחמים 145
 ה' אלהי רבת צררוני מנעורי 172
 ה' גודך כל תאותי 223
 אהללה אלהי אשירה עזו 170 149
 אודך כי אגפת בי 167
 אוחז ביד מדת משפט 155
 אוחזי בידם ארבעה מינים 178
 אומן ישעך בא 177
 אומר אני מעשי למלך 149
 אורח צדיקים כאור גונה יזהירו 205
 אות זה החדש 176
 אותך כל היום קוינו 145
 אז ביום כפור 159
 אזהיר כל פקח / בושם ותבלין לוקח 192
 און תחת והסכת עתירה 169 150
 אחפש בנרות למלא שחוק פי 199
 אחשבה לדעת 177 175
 אי פתרוס בעברך 169
 איומתי בחיל כפור בעותה 171
 איך דע שריבער / אלי ויבער / און
 פרום ליבער / טו איך רופין 212
 אילי הצדק ידועים 169
 אכיר פנים במשפט 185
 אכתיר זר תהלה 159
 אל משמעתי סרים שרים 189
 אל מתנשא לכל לראש 175
 אלה אזכרה וגפשי עלי אשפכה 170 145
 אלהיכם יביא משיחו 175
 אלהיכם ישיב שלם סכו 171
 אלהים אל דמי לך 175
 אלהים באזנינו שמענו 145
 אליך ועדיך יבא כל בשר 149
 אם תחפץ לידע גמר מחזור זמן אנה 214
 אמונים בני מאמינים 170
 אמנת מאז 156

מפתח השירים והפיוטים

<p>מלך אזור בגבורה 165
 מלך יושב על כסא רם 159
 מתי אבוא ואראה 178 169</p> <p>סגולת ספר צרי היגון 196
 ספר זה נקרא רוח חן / חבר אותו גבר
 נבון 221</p> <p>עלינו לשבח 225</p> <p>פסח אכלו פחוזים 177</p> <p>צור המעטירה 178</p> <p>קדוש אדיר בעליתו 155
 קנה חכמה קנה בינה למנה 221</p> <p>שירו לו זמרו לו הולכי בדרך שיחו 217
 שכורת לא מיין 170
 שמו מפארים עדת חבלו 170
 שמע קולי 223
 שמעו רופאים רב לכם טוב 197</p> <p>תחרות רוגז הניח 172</p> | <p>ובכן מי לא יראך מלך הגוים 172
 ויושע שושני פרח 169</p> <p>זכור את אשר עשה 176</p> <p>יהי נא זה למקנה לך ותעשה טוב בעיני
 אל 228
 יופי זוהר / זוהר שחר / תוקף שמש /
 בצהרים 206</p> <p>יושב בגובהי מרומים 168 150
 ישמע לאדום כשמע מצרים 175
 ישראל עמך תחינה עורכים 171 169 150</p> <p>כי בא שאול אל נכון קץ הפלאות 197
 כי יפלא ממך דבר בין דין אל דין בין
 נימוסים 196</p> <p>כי תודה 172
 ככרין של נרד / אל מרי די- / כי 195</p> <p>לי קב ונקי אך לשום שמים 191
 ליל שמורים אדיר ונאה 178
 ליל שמורים אותו אל חצה 177
 לך אלי תשוקתי 224 223
 לכו חזו במפעלות 194
 לכן כל ליל 157</p> |
|--|---|

מפתח העניינים

אותיות רגילות 152
 אותיות רש"י 21 22 24 104 151 153
 156 165 202 213 221—223 225
 229 231
 אותיות רש"י גדולות 152
 אותיות רש"י זעירות 152 156 215
 אותיות רש"י הקטנות של קונטי 157
 אידיהן 70
 אידיש 24 27 34 42 60 104 211 212
 231
 אימפרימאטור 35 42 74 75 77—79 93
 135
 אינדכס 93 94
 אינדכס 1590 68
 אינדכס אסטינסיס 69
 אינקויזיטור 35 75 78 79 91—93 96
 102—104 126 173 202 203 206
 207 210 211
 אינקויזיטור דומיניקאני 85
 אינקויזיטור הכללי בעיר קרימונה 77
 אינקויזיציה 67 70 72 73 75 77 79
 84 89 90—94 97 101—104
 אלילים 73 168 191
 אלת הטעיות 38 208
 אמונת ישראל 113 172
 אפיפיור 93 103 107 167
 אקדמיה פיליגרני 14
 אקדמיה של הולכי הרגל בויניציאה 15
 ארצות הנוצרים 73
 בודקים 75
 בולה 85
 ביאור מילים חמורות 41 203 205 215
 216 218
 ביאור מלות — ר' גם פירוש 143 213
 ביאור מלות ערביות 228

אגדות 42
 אגרות 42
 אדום 73 85 169—171 173 175 177 178
 אויבי ה' 85
 אוינגליון — ר' עון גיליון
 אומות העולם 71—73 85 167 168 173
 175 191
 אומני הדפוס 197
 אומנים 62 63 180
 אומנים גויים 38 222
 און 38 217
 אוניברסיטת פאדובה 113
 אותיות 14 18 19 24 27 117 132 133
 145 153 154 158 163 167 180
 181 207 217 221 223
 אותיות בומברג 165
 אותיות גדולות 151 211 226
 אותיות זעירות 150 188 211 226
 אותיות זעירות של סביוניטה 153 157
 אותיות זעירות בלתי מנוקדות 231
 אותיות מעוטרות 32 158 159 162 163
 167 203 210 211 213 226 229
 אותיות מרובעות 18 21 22 24 104 133
 136 145 156 165 167 202 203
 206 208 210 211 213 216—221
 225 232
 אותיות מרובעות בלתי מנוקדת 156
 אותיות מרובעות גדולות 152 155—157
 223 226
 אותיות מרובעות זעירות 152 156 157
 163
 אותיות מרובעות מנוקדות 151 215 222
 אותיות מרובעות קטנות מנוקדות 151
 157 231
 אותיות סביוניטה 162
 אותיות צור 24 34 42 60 104 211

מפתח העניינים

גזירות 114	בית גאים 170 168
גזירת האפיפיור 114	בית דפוס בומברג 223 54 33
גזירת הספרים, שי"ט 98 68 19 17	בית דפוס בנבנשתי באמשטרדם 117
גט תמרי-וינטורוצו 144 113 100 58	בית דפוס בראגאדין 98
גילולים 172 168	בית דפוס זואן דא-גארה 159 61
גיליון 201 192 188 155 122 41 33	בית דפוס דראקוני 22
223 209 203	בית הדפוס בויניציאה 180 167 64 14
גירסאות — ר' גם נוסחאות; חילופי	222 206 198
גירסאות 205 144 136 122	בית הדפוס בוירוונה 57
גלות 85	בית דפוס יושטיניאן 63 54 33
גמרא — ר' גם תלמוד 70	בית דפוס נוצרי 57
גנות הנוצרים 173	בית הדפוס בפאנו 192
	בית דפוס טוביה פואה בסביוניטה 21 13
דגל מדפיס 26 15	167 162 159 158 156 153 48 34
דגל המדפיס של דראקוני 16	223 195 179
דגל המדפיס של טוביה פואה 214	בית הדפוס בפירארה 13
דגל המדפיס של קונטי 30 16	בית דפוס פראנצסקו מאקוליני בויניציאה
דוגמה נוצרית 85	14
דוכס מילאנו 73	בית דפוס לורינצו פשקוואטו בפאדובה 27
דוכס סיסה 103 92	בית דפוס זורזו די קאבאלי 159 27 21
דומיניקאנים, אחים 98 95—93 90 67	162
103 99	בית דפוס בקושטא 206
דייו 217 188 155 152—150 24	בית דפוס ברומא 196
דייו שחורה 221	בית דפוס רופינילי במנטובה 13
דינים 43 42	בית הדפוס בריווא די-טרניטו 118—105
דפוסי איטליה 114 73 57 56	154
דפוסי בולוניה 57	בית דפוס בשאלוניקי 206
דפוסי העריסה 73	בית מדרשו של יוסף אוטולינגי — ר' גם
דפוסי קושטא — ר' בית הדפוס בקושטא	ישיבת קרימונה 107 38
דפוסי קראקא 27	בית המקדש 225
דרש 115 68	בעלי תלמוד 71
הדת הנוצרית 72	בערנו הפסולת מתוך האוכל 60
	בקשות 223
הגהה 113 112 97 70 60 54 53 37 35	ברכות השחר 168
194 188 187 164 137 131 115	ברכת המינים 174 168
216 213 210 205 199 197	בררנו האוכל מתוך הפסולת 228 112 38
הגו סיגים מכסף 217 86	בררנו פסולת מתוך אוכל 201 70 60
הגמון 72	
הגמון קרימונה 75	גאולת ישראל 168 84
הדפסה 34	גוג ומגוג 85
הדפסת התלמוד 101	גוי, גויים 168 86 85 75 73—71 67
הוספות 126	194 192 189 176 173—171
הוצאנו השמרים וקלטנו את הסולת 228	הגזירה על הדפסת הזוהר 79
הושענא רבה 177	הגזירה על התלמוד משנת שי"ד 103 99
הושענות 231 148 145	107

מפתח העניינים

טהר 68	החרמת ספרים עבריים 90
טופס גדול — ר' גם כרך גדול 194	הלכה 113 54 42
טופס קטן — ר' גם כרך קטן 194	הלשנה 95
טיאטינו 103	המרת דת 96 72
טמא 178	הצב גבולות ההגהות 98
טעיות — ראה:	הקדמה 36 35
אלת הטעיות	הרקולס 15
בערני הפסולת	השתבחות בהגהה 59
בררנו פסולת	השבתת מלאכת הדפוס בוניציאה 67
הגו סיגים מכסף	השבתת מלאכת הדפוס בקרימונה 63
הוצאנו השמרים	התחרות מדפיסים 132 118 114 112 13 —
הטר מבורכת הסופר	135
הצב גבולות הגהות	
ויגל את האון	ויגל את האון 208 136 38
טרפי וקליפין בישין	ויקארי 207 95 93 90 75
כלה קוצים מן הכרם	ויקארי של קרימונה 96
להרים מכשול הטעיות	
לוח האון	זאיבי ערב 170
לתקן את אשר עותו	זדים 175 174
מעוות לא יוכל לתקון	זולתות 213 149 145
מכשול הטעיות	זוקק 189
מסוקל ממוקשי הטעיות	זיקוק 94 86 85 78 75 72—67 53 40
סיגים מכסף	212 178—167 164 113
סקל המסילה	
קוצים מן הכרם	חברת טור מרע במנטובה 131
שגיאות	חברת תמימים 61
שמיר ושית	חוטאים בזדון — ר' גם חטאים 175 169
שמרים	חוקר 103
תיקוני טעיות	חורבן הבית 225
טעיות 157 148 144 113 86 61 40 38	חזנים 100
222 218 209 201 193	חטאים בזדון מן הארץ — ר' גם חוטאים
טעיות דפוס 155 137 127 38	225
טעמים 146	חיבורים על המקרא 115
טפסים ומספרם 165 164 24	חידוש מלאכת הספרים העבריים
טרפי וקליפין בישין ומסאבין 189	בוניציאה 98
	חילופי גירסאות — ר' גם גירסאות 136
יד 209 208 33	208
יוצרות 213	חיקוי דפוס 233
יוצרות לנישואין 145	חכמת הפרצוף 185
ינוקא 208	הנף 170 168
ישיבת קרימונה — ר' גם בית מדרשו	חצרן 72
של אוטולינגי 113 111 89 68 54 53	חקירה 225 211 174
136	חקר 68
ישמעאל 73	חרם 100 69

מפתח העניינים

לחקן את אשר עותו 112	כותי 69
מאמרות 228	כופר 73
מארוניטים 96	כיגוס פירארה 68
מביא לדפוס 58 97	כלה קוצים מן הכרם 60 70 111 201
מגיה 13 26 38 40 57-60 74 77 79	כומר ישועי 96
128 126 124-121 116 98 94 81	כללים 228
232 228 227 219 216 201 180 134	כמרים 67 70 72 90 93-96 103 194
מגיפת שנת ש"ה בשאלוניקי 141 144	כנסייה 13 21 53 59 67-72 74 79 80
מדרש 42	111-109 101 97-94 92 91 89 84
מהדורות חדשות 38 43 53 54 70 72 113	179 175 173 167 117
מהדיר 15 57 58 116 122 136 141	כנסייה קופטית 96
174 173	כנסת ישראל 175
מהלל הספר 35	כסף נמאס קראו למו 38 71 193 201
מראב 170	כפירה 91 92
מוגה 191 193 195 203 215 217 218	כרובים 26
226 222	כריכה - ר' קשירה
102-97 94 92 79 75 74 72 70 67	כרך גדול (רומא) 168 169 178
189 168 134	כרך גדול - ר' גם טופס גדול 34 115
מונחים 41	209 199 198 137 136 122
מוסר 42 186 202	כרך קטן - ר' גם טופס קטן 34 198
מוציא לאור 134	206 205
מורה מקום הדינין 55	כתיבה ספרדית 208
מוזקק 73	כתר 221 230
226 217 195 86 38	לא להשאיר הנייר חלק 107
מוזיקים 81	להסיר מבוכת הסופר 112
מחזור 141 180	להרים מכשול הטעיות 188
מחזור אשכנזים 144 164	לוח - ר' מפתח
מחזור כמנהג ספרד 224	לוח האון 38 219 222
מחיר הספרים 112	לוח החסרונות 126 133
מחשבה ומוסר 54	לוח טעיות 149 150 222
מין, מינים 69 70 72 73 168	לוח - מפתח 194 201
מינות 110	לוח הסימנים 40 189
מכשול הטעיות 199	לוח הספר 40 192
מלאכים 131	לוח עניינים 220
מלכות אדום - ר' גם אדום 168 175	לוח מהפסוקים 133 209 210
מלכות זדון 168	לוח פרקי המסכתות 205
מלכות הנוצרים 168	לוח הקפיטולי 215
מלכות רומי 75	לוח תיקונים 149 157 164
מלכות הרשעה 69	לוח התשובות 187
מלשינים 168 174	לוחות 41 55 126 195 199 200
ממשלת זדון 164 168 169	לוחות העיבור 228
ממשלת חוטאים 169	לוחות השנה 148
ממשלת חוטאים בזדון 164	לועזים 173
מנהג אשכנז 203 218 225	לילית 74

מפתח העניינים

בכרי 192 169 72 67	מנהג לועזים 225
נצרות 228 102 99 96 95 93 91 84 75	מנהג ספרדים 225
נקה 68	מנהגים 43 42
	מבזר 93
סבא 208	מנין השורות 211 209 208 206 33
סוגי הספרים 114	מסגרת 26 29 31 32 142 155 156 159—
סיגים 201 71 60 59	231 203 200 198 187 185 165 161
סיגים מכסף 38	מסגרת מקושטת 226 167
סידור 180 114	מסגרת מרובעת 211 206 201 197 191
סימן 33	221 215
סימן יד — ר' יד	מסגרת פנימית 158
סימני השאלות והתשובות 200	מסדר האחים הדרשנים 75
סינאט 26	מסוקל ממוקשי הטעיות 219 195 38
סינאט מילאנו 96 91 90 86 67	מסורה 226
סליחות 213	מסחר בספרים 112
סליחות כמנהג אשכנזים 144	מספר הדפים 45
סעיפים 201 196 40 33	מספרים ערביים 153
ספניולו 223	מספרים רומיים 153
ספרי הלכה 115 84 79	מעוות לא יוכל לתקון 193
ספרי כללים 42	“מעיינים” 39
ספרי לאטינו 227	מפתח — ר' גם לוח 43 41 40 38 35 33
ספרי מינות 91	191 190 188 97 71 69 59 54 53
ספרי פילוסופיה 180 116	231 230 225 216 215 202 199 196
ספרי פרשנות 116	מפתח למונחים ולעניינים 201
ספרי קבלה 84 79	מפתח עניינים 55 41
ספרי תפילה 114	מפתח עניינים בסדר א"ב 41
ספרים לועזים 117	מקום חלק 173—171 73
ספרים עממיים 42	מראה מקום 115 98 97 70 55 54 43 41
ספרים שנדפסו מכתבי-יד 71 53 43 40	—195 193 192 188 187 126 122
97 72	225 205 203 200
סקל המסילה 98	מראה מקום מהפסוקים 209 207 206
	משומד — ר' גם המרת דת, מומר 70 67
עבודה זרה 194 192 189 72	216 189 168 97 78 75 72
עדינה 177 176 170—168	משיח 173 85 72
עובד אלילים 170	משיח בן יוסף 74
עובד כוכבים 192 69	
עובד עבודה זרה 191 86 75 73—69 67	נוסחאות — ר' גם גירסאות 188 135
עון גליון 70	נוסחאות מכתבי-יד 134
עיון דק 115	נוצרים 102 93 85 84 73
עיון רב 219 205 200 194	נזירים 98
עיטורים 31 27 26	נזירים דומיניקאנים 102 101
עיין 68	נייר 221 217 188 150 70 24
עלוקה 178	נייר כחול 191 189 167 165 26—24
עלינו לשבח 225	213 203 198 196 194 192
עמלק 176	נייר לבן 189

מפתח העניינים

קוצים מן הכרם 59	עממין 71
קינות 213 145	ענפים 199 196
קינות לתשעה באב 145	ערלים 178 169 168 85
קיסר 170	עשרה הרוגי מלכות 170
קישוט 231 159 132 32 16	
קרובץ 213	פודסטא של קרימונה 101 96-93 90 67
קשירה (כריכה) 209 34	102
	פוליו 34 33
רב העיון 210 207 206 195 193 191	פולמוס הדפסת הזוהר 121
215	פולמוס על הדפסת ספרי קבלה 136 70
רביעית 34	פוסקים 101 90
רהיטין 172	פועלים יהודים 62
רשעים 85 70 69	פורים 148
	פילוסופיה 115
שאלות ותשובות 42	פילוסופים 222 202
שגיאות - ר' גם טעיות 233 218 193 71	פירוש מילים קשות - ר' גם ביאור
שגיאות שמיר ושית 217	מלות 126 122 115
שדים 81	פירוש לתפילות 148 146
שומר הדף 155	פיסונומיאה 185
שורות חלקות - ר' מקום חלק	פסילים 172 168
שותפי הדפוס 193	פריוויליגיה 91 89 22 14
שותפים 198 59 57 56	
שיבושים - ר' טעיות	
שיר היחוד 231 229 159 146	צורת יד - ר' יד
שיר בשבח הספר 136 59 36 35	ציונים 203 193 188 71 55-53 41
שירים 31	ציונים (קינות שתחילתן ציון) 173
שלטונות הכנסייה 19	צלם, צלמים 194 172 168 72 70 67
שליח ציבור בויניציאה 100	צנזור 194 191-187 79 78 72 69
שמיר ושית 86	218 216-213 210 208 203-196
שמרים 38	232 226 221 220
שמש בית הדין בויניציאה 101 100	צנזורה 86-84 81 79 72-70 68 9
שער 175 171 169 168	192 180 175 173 171 168 164 110
שער 41 39 37-35 31-25 23-21	צרים וקמים 168 85
174 162 142 133 132 49 45-43	צרף 68
שער מעוטר 207 206 199 190 189 187	
232 221 219-216 211	קארדינאל של מנטובה 78
שרטוטי יד 185	קבלה 148 146 56 42
שריפה בשאלוניקי 144	קבלה מעשית 84
שריפת דפוסו של קונטי 18 17	ק"ק אשכנזים באיטליה 164 115
שריפת הספרים בקרימונה 85 79 67 60	ק"ק אשכנזים בשאלוניקי 144
137 104-102 99	קול קורא להדפסת הזוהר 122
שריפת התלמוד 111 102 96 95 93 84	קולפון 47 45 36
181 131	קונטרס 223 205 165 155-150 131
שריפת התלמוד בשנת שי"ד 68 67	231
שרשים 199	קונסיליו ג'נראל של קרימונה 14
	קונציל טרינטו 117 109 85 78

מפתח העניינים

תלמוד 54 69 70—72 86 89—99 101
 104 107 111 114 188 193 197
 198 200 201 203 205
 תלמוד תורה בליורנו 135
 תלמידים 195 201 212 220
 תפילות — ר' גם מחזור; סידור 42
 תרגומים 212
 תשעה באב 131

תחינות 213
 תיקוני טעויות 38 199 205
 תכלית הדיוק 222
 תכלית העיון 210 213
 תלמוד — ר' גם גמרא
 הגזירה על התלמוד
 הדפסת התלמוד
 שריפת התלמוד